

Э. ЮСУПОВ, Ф. ИСМОИЛОВ

ИНСОН ЎДОБИ БИЛАН

ТОШКЕНТ
«УЗБЕКИСТОН»
1983

Та қ р и з ч и — фалсафа фанлари доктори,
 . профессор Қ. П. ПЎЛАТОВ

Юсупов Э., Исмоилов Ф.

Ю 91 Инсон одоби билан.—Т.: Ўзбекистон 1983. 175

1. Автордош.

Ушбу китобда одоб маданияти ҳақида мулоҳаза юритилди. Муаллифлар одоб қондалари хусусида фикр юритар эканлар, инсоннинг кундалик ҳаёти билан узвий боғлиқ бўлган қондаларни маънавий даражада тартибга солишга ҳамда уларни ўз кузатишлари билан муайян тарзда умумлаштиришга ҳаракат қилганлар. Китобда одоб маданиятига кирувчи самимийлик, тўғрилиқ, камтарлик, сезгирлик, меҳр-муҳаббат, тўй, оила, аёлларни эъзозлаш, оналарни авайлаш, ота-она масъулияти ва кийиниш маданияти каби масалалар қизиқарли мисоллар асосида ёритилган.

У кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Юсупов Э., Исмаилов Ф. Культура поведения

ББК 87.717
392

№ 262—83

Навоий номли ЎзССР
Давлат кутубхонаси.

Ю 0302060000—174 55—83
М 351 (04) 83

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1983

Кириш

Муайян одоб доирасида ўзни тута билишга, яхши одатга ўрганишга, кишиларда илиқ тасаввур туғдиришга интилиш инсон пайдо бўлибдики, мавжуддир. Одоб, хулқ-атвор нормалари асрлар давомида таркиб топиб, такомиллашиб борган ва ҳар доим кишиларнинг биргаликда яшаш шароити, табиий эҳтиёжи, ҳаётий талабларидан келиб чиққан. Улар ҳар бир шахснинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб, унинг дид-фаросатидагина эмас, балки ўзини тута билишида, ҳаракати ва мимикасида, сўзининг оҳанги ва ҳатто гавдасини тута билишида ўз ифодасини топади. Ана шу тартиб ва қоидаларсиз бирон-бир жамият бўлмаган ва бўлмайди ҳам. Улар ҳеч вақт зўрма-зўракилик ёки тазйиқ билан кишилар онгига киритилмаган, балки кишиларнинг хоҳиши, майли билан вужудга келган, жамоатчилик кучи ва таъсири остида тартибга солиниб борилган. Бу тартиб ва қоидаларга ихтиёрий тарзда итоат қилиб келинган.

Меҳнаткаш халқ афсоналар, эртақлар, дostonларда орзу-умидини ифодалаган, уларда одоб-ахлоқ рамзи бўлиб қолган кишилар куйланган. Улар кишилар орасида ўзларини тута билиш намуналарини кўрсата олганлар, турли мусобақалар тартиб-қоидаларига мардларча бўйсунганлар, ейиш-ичиш ва юриш-туришда ҳам алоҳида ўрнак бўлганлар. Қадимдан кўпгина юртларда кўпчилик орасида ўзини тута билмаган, одоб-ахлоқ қоидаларига риоя қилмаган шахслар тавон тўлаганлар, ҳатто қаттиқ жазога тортилганлар. Бу билан одоб нормаларига қонуний тус берганлар.

Кишилик жамиятида бора-бора муайян одоб-ахлоқ нормалари мажмуидан иборат махсус адабиётлар пайдо бўла бошлайди. Қадимги рим шоири Овидийнинг

«Севиш санъати» асари ҳам худди шундай китоблардан эди. XI асрда ёзилган «Қобуснома» довруғи дунё таралди. 1204 йилда испаниялик Петрус Альфон «Одоб қоидалари ҳақида» деган китоб яратди. XV асрда битилган Саъдийнинг «Бўстон» ва «Гулисто» асари кенг шуҳрат қозонади. XV асрда голландиялик философ Эразм Роттердамский «Ёшлар ўзларини қандай тутишлари ва бошқалар билан қандай муома қилишлари ҳақидаги фан» номли китобини битди. 17-йилда Гамбургда Менантес босиб чиқарган китоб ҳақ одоб-ахлоқнинг муайян қоидаларини ўз ичига олди. 1810 йилда Санкт-Петербургда чоп этилган китоб «Кишилар билан муомала қилиш ҳақида» деб аталди. Яна шунга ўхшаш китоблар номларини кўплаб келтириш мумкин.

Кишилик жамияти тарихий тараққиёти жараёни ҳар қандай қараш, тасаввур, назариялар қатори одоб-ахлоқ нормалари ҳам янги мазмун, янги шарҳ ва касб этиб, бойиб ва такомиллашиб борган, айрим қоидалар янги замон талаби билан янгича талқин этилган.

Шуни айтиб ўтиш зарурки, синфий антагонизм, социал адолатсизлик ҳукмрон бўлиб келган жамиятларда одоб-ахлоқ қоидалари мулкдор синф манфаати ҳифодалаши ва шу синфга хизмат қилиши лозим эди. Зеро, киборлар жамиятининг тартиблари шуни тақозо этарди. Ҳукмдорларнинг ўзлари шуни талаб қилардилар. Оддий меҳнаткаш учун ҳукмдорга қулларча хизмат қилиш, тақдирга тан бериб, уларга кўр-кўрсатиб бўйсуниб юриш — бирдан-бир қоида ҳисобланар эди. Оддий халқ учун овқатни қошиқ билан еди нима қўл билан еди нима?! Энг муҳими, ейдиган овқатни ўзи бўлса бас эди.

Лекин бундан аҳолининг мутлақ кўпчилигини ташкил этган халқ учун одоб-ахлоқ қоидалари бегона эди, деган хулоса чиқармаслик керак. Ҳолбуки, мулкдорлар одоб-ахлоқ қоидаларига ташқи жиҳатдан, номигаги бўйсунар эдилар, гўёки бу қоидалар уларга синф башараларини ниқоблаш учун керак эди, холос. Ўзларнинг меҳнати билан яшаб, текинхўрликда кун кечириб чираётган кишиларнинг ҳар қандай одоб-ахлоқи таъмоҳият-эътибори билан одобсизлик, ахлоқсизликда бошқа нарса эмас!

Оддий халқ ҳар қандай шароитда, ҳар қандай жабр-зулм ҳукмрон бўлган жамиятда ўзининг чиқариш

кам инсоний қиёфасини йўқотмаган, ажойиб одоб-ахлоқ қоидаларини асрлар оша сақлаб, уларга сайқал бериб келган. Дунёдаги барча халқлар этнографиясига назар ташлар эканмиз, буни жуда яққол кўрамиз. Масалан, ўзбек халқи урф-одатидаги оила аъзоларининг барчаси тупланмагунча овқат емай туриш, оила бошлигини одоб сақлаб кутиш, келганда ўрнидан туриб илтифот кўрсатиш ва бошқалар қадимдан мавжуддир. Халқ ичида айрим сўзларни, жумлаларни тўппадан-тўғри, қўполдан-қўпол қилиб эмас, балки ўзига хос маъно ва андиша билан гапирилиб келиниши ҳам чинакам лутфу назокат белгиси ҳисобланган.

Кексаларни ҳурмат қилиш ва уларни эъзозлаш ўзбек халқининг анъанавий одоб қоидаси бўлиб, у ўзбек оилаларида ёшлиқдан болалар онгига сингдирилиб борилади. Бу анъанавий одоб қоидасига кўра, ёшлар ўзидан катта ёшдаги кишиларни кўрганда таниш-таниш эмаслигидан қатъи назар уларга биринчи бўлиб салом бериши, йўлда рўпара келганда биринчи бўлиб ўтказиб юбориши, гаплашганда мулојимлик билан гаплашиши, қўрс жавоб бермаслиги, юкини енгил ва юмушини осон қилиши, уларга жой бўшатиб бериши ва шунга ўхшаш одоб қоидаларига риоя қилишлари лозим. Маълумки, ўзбек оилаларида ўтадиган бирон-бир маросим, тўй-томоша ва ҳашарлар кексаларимиз маслаҳатисиз, иштирокисиз ўтмайди. Зеро, кексаларни, ўзидан ёши улуғларнинг ҳурматини бажо келтириш ва уларни эъзозлаш, уларга кўр-кўрона сажда қилишни билдирмайди, албатта, балки уларнинг турмуш тажрибаларига, билимларига ҳурмат, ёшлар учун яратиб берган шарт-шароитлар учун миннатдорчиликдир.

Ҳозирги замон этнограф олимларининг хулосалари, тараққиётнинг қўйи, қолоқ боқичида яшаган ва яшаётган халқлар ёввойи ҳаёт кечирганлар ва кечирадилар, уларнинг бу ҳаёт тарзи ҳеч қандай ижтимоий одоб-ахлоқ қоидалари билан боғлиқ бўлмайди, деган ғайри илмий назарияларни ҳам, шунингдек, бу қабилалар шаманлар, ромчилар, мунажжимлар, руҳонийлар томонидан ишлаб чиқилган турли ривоятлар ва қоидалар таъсири остида яшайдилар, деган асоссиз фикрларни ҳам бутунлай рад қилмоқда. Дунёдаги ҳолис ниятли олимлар — чинакам илм аҳлининг тадқиқотлари самаралари шундан гувоҳлик берадики, кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг қонун-қоидалари, қадимдан жаҳондаги барча халқлар орасида

айрим кишиларнинг хоҳиш-иродаси билан эмас, ё тарихий тараққиётнинг муайян босқичида ўз-ўзи таркиб топган расм-русум ва урф-одатларнинг таъси билан эмас, балки шу халқларнинг моддий шароитида яшаш тарзи, табиий муҳит талаби ва халқнинг табиий эҳтиёжидан келиб чиқиб, ақлан ва қонунан таркиб топган. Табиий эҳтиёж, ҳаётий талаб тақозосидан келиб чиқиб, биринчи бўлиб чиройли бўлишга интиланлар, уй-жойни шу талабга мослаштириб қурганлар. Масалан, чўлда яшаган халқнинг қалнин кийим-бош кийиб юради, чунки бу нарса, кишининг баданини салқин тутибгина қолмасдан, офтоб уришидан ҳам сақлайди.

Юқоридагилардан кўришиб турибдики, одоб-ахлоқ нормалари ҳеч қачон ўз-ўзидан вужудга келиб қолмайди, балки улар пайдо бўлишининг ҳақиқий манбаи уларни келтириб чиқарган сабаб ва ривожлантираётган, ҳаракатга келтирадиган куч мавжуддир. Зеро, қандай одоб-ахлоқ нормалари, шак-шубҳасиз, муайян зарурият ва қонуният асосида такомиллашиб боради.

Эътиборни шунга қаратмоқ лозимки, одоб-ахлоқнинг оддий нормалари ҳам, бошқа ахлоқий қоидалар каби, кишиларнинг манфаатларини ифода қилади, пайванд оқибатда иқтисодий муносабатлар билан таъсир этилади. Антагонистик жамиятда кишиларнинг синф манфаатлари турлича бўлганлиги учун ягона ахлоқий принциплар бўлиши мумкин эмас. Зотан, ҳар бир синфнинг ўзининг ахлоқий мезонига риоя қилади. Шунинг учун одоб-ахлоқнинг оддий нормаларига бундай жамиятларда турли синф вакиллари томонидан бир ҳақиқат риоя қилинмаслиги табиийдир. Эзувчилар учун меҳнатга, меҳнат аҳлига менсимай қараш, калондимор ва мақтанчоқлик, гердайиш ва безбетлик, бошқаларнинг манфаати ва тақдирига ваҳшийларча муносабат ва ҳоказолар хос. Меҳнаткашлар эса ҳамма нарсани меҳнати натижаси билан ўлчайди. Бу нарса, шак-шубҳасиз, уларнинг ахлоқий қиёфасига ҳам ўзининг ифодаси таъсирини ўтказиши мумкин. Шунинг учун ҳам, оддий сон учун камтарлик ва оддийлик, тўғрилиқ ва саноқдорлик, ҳақиқатгўйлик, мардлик ва вафо табиий ҳолдир. Худди шу инсоний фазилатлардан, уларнинг одоб қоидаларига қандай бўйсунгани келиб чиқади.

Одоб-ахлоқ нормалари — халқнинг энг қимматли ахлоқий бойлигидир) Аммо, эксплуататор синфи уларни ўзларининг ғаразли синфий манфаатларини мослаштиришга уринади. Капиталистик дунёда

қўлида бойлик ва ҳокимият тўплаган капиталист ҳақ; унинг бахти бошқаларнинг бахтсизлиги туфайлидир. АҚШда «Бу одам, дейлик. 100 минг доллар туради», деб гапирадилар, яъни у бир йилда 100 минг доллар «топади». Шундай қилиб, капитал дунёсида инсоннинг қадр-қиммати ўзининг шахсий фазилатлари билан эмас, балки қанча фойда топиши, унинг капитали билан ўлчанади, барча ахлоқий принциплар, одоб қоидалари у ёки бу тарзда пулга чақилади. Машҳур совет ёзувчиси М. Горький «Ахлоқ муҳиби» номли памфлетда буржуа одоб-ахлоқининг нақадар тубанлигини фош қилиб қуйидагиларни ёзганди: «Иқтисодий зиддиятлар кўзга кўриниб турган жойда ахлоқ масаласи қатъийроқ бўлади. Пулим қанчалик кўп бўлса, мен ахлоқни шунча қатъийроқ туриб тарғиб этаман. Мана шунинг учун, давлатманд одамлар шу қадар кўп бўлган Америкада ахлоқ юз от кучига тенг келадиган қувват билан тарғиб қилинади... бизнинг мамлакатимиз (яъни АҚШ — *ред.*) ёлғиз бир истак билан — пул яшаш истаги билан яшайди. Бу ерда ҳамма бой бўлгиси келади ва одам — бир неча зарра олтин чиқариб олиш мумкин бўлган бир хом ашё, холос... жирканч жамиятнинг юқори синфлари қуйи синфларнинг ахлоқи билан фахрланса бўлади, аммо айни замонда, бу ахлоқ бойларнинг фаолият эркини тўсади. Уларда пул бор — демак, улар ахлоқ билан ҳисоблашмасдан истаганларича яшашга ҳақли». Бу ерда инсоний муносабат ўрнини ярамаслик, икки юзламачилик, товламачилик эгаллайди, инсоний фазилат — ахлоқ-одоб нормалари зўрлик, қўполлик, бепарволик, безбетлик, сурлик билан алмашади. Шунинг учун бундай жамиятда «одам — одамга бўри» деган қонун ҳукмрон.

АҚШда босиб чиқарилган Д. Карнегининг «Қандай қилиб дўстлар орттириш, кишиларга таъсир ўтказиш» китобида иккиюзламачилик ва товламачиликнинг қатор қоидалари берилади. Мана шулардан бири: «Ҳаётда кўп нарсага эришиш учун ҳақиқатгўйлик, софлик ва самимиятдан ўтдан қўрққандек қочиш керак; кишилар билан фақат ёқимли нарсалар ҳақида гаплашиш: ҳеч қачон ҳеч кимни танқид қилманг; доимо кулиб юринг, чунки кулиш қийин эмас, аммо у кўп нарса беради». Буларнинг ҳаммаси капитал ҳукмрон бўлган жамиятнинг ахлоқий принципи, шу жамиятнинг қонуни. Улар ярамас ижтимоий тузумнинг ярамас маҳсулидир»

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, диний идеологик энг оддий одоб қоидаларини ҳам, мураккаб проблемларни ҳам Оллоҳнинг қудрати ва иродаси билан болайди. Бу идеология ҳукмрон синф зулмини, адолатсизлигини «одоблилик» деб оқлайди, мазлум синф ва килларининг уларга қарши курашини, исёнкорлигини эса «одобсизлик» деб қоралайди. Диний идеология менат аҳлининг чинакам инсоний фазилатларини намён этишга тўсқинлик қилиб келади. «Диннинг яқин ўтмишдаги ҳукмронлиги, — деб ёзади Шароф Рашидов — хулқ-атвор нормасига, жамоатчилик фикрининг шаклланишига ҳал қилувчи таъсир ўтказиб келди. Муслмон дини баъзи бир диний маросимлар, расм-русумларни «асл миллий» расм-русумлар деб кўрсатади, бу билан динга ишонувчиларнинг миллий туйғуларини қўлтиқлайди. Диний идеология таъсирида таркиб топган хулқ-атвор нормалари хурофотларни озиқлантирадиган миллий биқиқлик ва нотўғри ақидаларга асосланган фикрларнинг бир қолипчилигини қўллаб-қувватлайди».

Совет одоб-ахлоқ нормалари социалистик тузум таъбиатидан келиб чиққан. Социалистик ахлоқ эса, ўтмишда меҳнаткаш омма ақл-заковати билан тўплаган барча энг яхши одоб ва ахлоқ нормалари, принципларини ўзида қамрайди ва бойитади. Чунки, нима гўзал ва чиройли бўлса, кишилар ўртасидаги муносабат ва муомаланинг қандай шакли маъқул бўлса, уларни сақлаш ва янада ривожлантириш ҳуқуқи халқнинг ўзига берилган. Эски шакл янги мазмун билан бойитилиб борилади. Лекин янги жамият моҳиятига зид айрим эски одоб қоидаларидан фойдаланилмайди.

«Одоб-ахлоқ қоидаларини билиш билан, уни амалга қўллаш ўртасида ўзаро бирлик бўлиши даркор») Кишиларнинг амалий фаолияти ва хулқ-атвори унинг ғолибий ва ахлоқий эътиқодига мувофиқ келадими, йўқми? Борди-ю, улар ўртасида фарқ мавжуд бўлса, демак ҳали тарбиявий жараён тугалланмаган. Одоб-ахлоқ кишилар ўртасидаги, индивид билан жамият, оилалар, коллектив ва ҳоказолар ўртасидаги шундай муносабатки, унда ахлоқлилик билан ахлоқсизлик, ахлоқ нормаларга жавоб бериш билан унга зид хатти-ҳаракат қилиш намоён бўлади. Шунинг учун ҳам социалистик одоб-ахлоқ нормалари жамиятнинг барча аъзоларини айниқса ёшларнинг ҳам онгида, ҳам хулқ-атвори таъбиат хатти-ҳаракатида ифодаланиши муҳим аҳамият эга.

Аодоб-ахлоқ қоидаларининг ўз қонунлари бор, уларни албатта билиш зарур, ҳар бир авлод, алфавит, сонлар, табиий фанлар назарияларини қайтадан, янгитдан кашф этмайдилар. Худди шундай унчалик мураккаб бўлмаган, аммо ҳар бир киши учун зарур бўлган кундалик инсоний ўзаро муносабатлар ҳақидаги фанни ўрганиш фойдадан холи бўлмайди.

Ҳар бир совет кишисининг одоб-ахлоқи, хулқ-атвори — жамиятга, коллективга, оилага, шунингдек айрим кишига бўлган муносабатда коммунистик ахлоқ норма ва қоидаларига риоя қилишни талаб этади. Инсон муайян ҳолларда ўзини қандай тутиши кераклигини, жамиятда ҳукмрон бўлган одоб қоидаларига мувофиқ ҳаракат қилиши керакми ёки йўқми, буни у маълум даражада ўзи мустақил ҳал қилади. Ўз хатти-ҳаракатига ўзи баҳо беради. Бинобарин, ҳар бир кишида ўзи хоҳлаган хатти-ҳаракатни танлаш эркинлиги бўлмаганда, одоб-ахлоқ ҳақида гап-сўз бўлиши мумкин эмас эди. Шунинг учун, одоб қоидаларини ҳаётда учрайдиган барча конкрет шароитга тўғри келадиган ва ёшларнинг ҳар бир ҳаракатини, ҳар бир қилигини муайян тартиб ва қоидаларга бўйсундирадиган андозаларнинг рўйхати, деб тушуниш ярамайди. Бундай қилиш мумкин ҳам эмас. Зеро, ҳаётнинг ўзи кўп қиррали ва мураккаб, унинг ҳар бир конкрет ҳолати учун зарур қоидаларни олдиндан белгилаб бериш мумкин эмас. Ҳар бир қоида конкрет шароитни тақозо этади. Коммунистик партияимизнинг мақсади совет ёшларига илмий материалистик дунёқарашни сингдиришдан, уларни коммунистик ахлоқ руҳида тарбиялашдан иборат. Ана шу асосда ҳар бир инсон турмушда учрайдиган айрим ҳолларда ўзини қандай тутиши кераклигини оқилона тарзда ўзи мустақил ҳал қилади. Ҳар қандай ҳолда ҳам ҳар бир киши ёнида бошқалар борлигини унутмаслиги лозим. Чунки инсон якка ўзи яшамайди, у одамлар билан доимо мулоқатда бўлади.

Одоб маданияти ҳақида мунтазам тарзда газета ва журналларда ёзилмоқда, радио ва телевидениеда эшиттиришлар берилмоқда, китоблар босиб чиқарилмоқда, мактаб ва олий ўқув юртларида катта иш олиб борил-япти. Бундай маслаҳатлар кўплигидан атрофимизни тарбияланмаган, одобсиз кишилар ўраб олган экан-да, деган хулоса чиқармаслик керак. Ҳақиқатда бундай эмас, одамлар орасида, уйда, кўча-куйда одобли, тарбияланган кишилар онгли ёки онгсиз тарзда одобсиз-

лик қиладиган дағал одамларга нисбатан кўп. Лекин одобсиз кишилар ўзларининг қўполлигини, ўзларига маъқул деб ҳисоблайдилар, ёки шундай хатти-ҳаракатни ўзларига эп кўрадилар. Бундайлар жуда оз, оз бўлгани учун кўзга яққол ташланадилар. Масалан, мо-там маросимида ҳамма ғамгин бўлиб турганда, қандайдир бир бемаза ҳахолаб кулиб юборса, ҳамманинг диққати унга жалб бўлади: «Ким экан бу — бетавфиқ!» деб унга қарайдилар!»

(Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, одоб-ахлоқнинг барча қоидаларини ёдлаб олиш билан тарбияланган киши бўлиш мумкин эмас. Тарбия жиддий, узоқ муддатли, машаққатли жараён. Аммо, одоб инсоннинг ички маънавий эҳтиёжига айланиб қолиши зарур. Одоб қоидалари ҳамма учун, ҳар бир киши учун ҳаётий талабдир. Одоб маданиятини ёшлиқдан тарбиялаган маъқул, зеро, ёшлиқда тартиб топган хислатлар бир умрга сақланиб қолади.)

Мазкур китобда қатор одоб қоидалари устида тўхналиб ўтилади. Уларнинг айримлари қадимдан мавжуд бўлса, айримлари бугунги кунимизда вужудга келган. Ҳар бир киши уларнинг ҳаммасини синчиклаб ўқиб ва ўрганиб, «танасига ўйлаб» кўрса, бу қоидаларни амалда бажарса, ўзи учун қанчалик яхши эканлигини тушунади, ўзининг ҳаракатидан ўзи ҳам маънавий озиқ олади. Одоб қоидаларини маъмурий йўл билан ёки зўрлик билан киши онгига сингдириб бўлмайди. Бироқ, ҳар бир инсон ўзини-ўзи тарбиялаш йўли билан уларни характерига сингдириши, ана шу қоидалардан ташқари ҳеч қандай хатти-ҳаракат қила олмаслигига ўзини ишонтирмоғи лозим.

Авторлар, одоб маданияти ҳақида сўз юритар эканлар, уларнинг ҳаммаси қатъий фикрлар деб даво қилмайдилар. Тавсия этилаётган қоидалар кундалик ҳаётимизда кўп учрайди, улар адабиётларда қайд қилинган, матбуотда эълон этилган. Авторларнинг хизмати шундаки, уларни маълум тартибга солишга, ўзларининг кузатишлари ва мулоҳазалари билан муайян тарзда умумлаштиришга ҳаракат қилганлар, холос.)

КПСС ва Совет ҳукумати халқимизнинг турмуш маданиятини ҳар томонлама юксалтириш учун барча чора ва тадбирларни кўрмоқда. Турмуш маданиятини юксалтириш ҳозирги кунда жамият маънавий маданиятини ривожлантириш, коммунистик тарбияни комплекс шаклга оширишнинг энг муҳим шартларидан биридир. Турмуш маданияти — жамият моддий ва маънавий тараққиётида қўлга киритилган ютуқларнинг кишилар оғунидалик ҳаётида намоён бўлишидир. Турмуш маданияти уй-жой қурилиши ва жиҳозланиши, кишиларнинг юриш-туриши ва кийиниши, одамлар ўртасидаги муносабат, маънавий эҳтиёжлар, уларнинг ривожланиши ва рўёбга чиқиши сингари қатор масалаларни ўз ичига олади.

Турмуш маданиятини юксалтиришда бизнинг жаҳиятимизда катта ютуқлар қўлга киритилди. Ривожланган социализм даврида эса бу ютуқлар яна ҳам кенгроқ ва кўп қиррали тарзда намоён бўлмоқда. Турмуш маданиятининг юксалтирилиши жамиятимизнинг турли соҳаларида рўй бераётган ижтимоий, иқтисодий, маданий-ахлоқий ўзгаришларнинг таркибий исмидир. Бу жараёнлар ишлаб чиқариш кучларининг мумий юксалиши билан белгиланса ҳам, ўз навбатида жамият тараққиётининг тезлашишига актив таъсир тади. Соддароқ қилиб айтганда у турмуш маданиятининг шундай бир муҳим томоники, унингсиз маданият юксалишини ҳам, шахснинг камолотини ҳам, одамларнинг онглилиги, меҳнат жасорати, ахлоқий-оилавий муносабатларнинг софлиги, жамият яратган моддий ва маънавий бойликлардан оқилона фойдаланишни тааввур қилиб бўлмайди.

Турмуш маданиятининг юксалиши ижтимоий-и-тисодий тараққиёт заманида содир бўлади, деган фикр жамият юксалиши билан турмуш маданияти ўз-ўз-дан ўсиб бораверади, деган маънони билдирмайди. Со-дароқ қилиб айтсак, жамиятнинг моддий ва маънавий бойликлари ортиши, турмуш маданиятини ўз-ўзида яхшиланиб боришига олиб келмайди. Ҳар қандай мо-дий ва маънавий бойлик одамлар томонидан яратил-ди ва ўзлаштирилади. Лекин бу борада кишиларнинг дунёқараши, уларнинг ахлоқи, диди ва фаросати-умуман маънавий дунёси жуда катта роль ўйнайд-Кишилар жамият яратаётган бойликларни маълу-эҳтиёж ва савия заманида тушунадилар ва ўзлар-нинг кундалик турмушларига сингдирадилар. Дема-жамият яратган ва яратаётган моддий ва маънави-бойликлар кундалик турмушнинг ажралмас қисми-айланишида кишиларнинг дунёқараши, ахлоқий к-молоти, маънавий эҳтиёжларининг характери ниҳоя-да катта роль ўйнайди. Магазиндан кундалик мадани-турмушга керак бўлган нарсаларни ҳамма сотиб ол-ши мумкин, лекин улардан ўз савияларига қараб ту-лича фойдаланишлари ҳам мумкин. Бинобарин, ту-муш маданиятини юксалтириш моддий ва маънави-бойликларни кўплаб ишлаб чиқариш билан бирг-одамларда юксак эстетик эҳтиёж туғдириш, уни ч-қур билим ва илмий дунёқараш асосида ривожлант-ришни ҳам талаб қилади. Бу эса коммунистик тарби-ни комплекс амалга оширишнинг энг муҳим шартл-ридан биридир.

Ҳозирги кунда мана шу масалада айрим камчили-лар мавжуд. Турмуш маданиятининг юксалиши ум-ман ишлаб чиқариш тараққиётида жамият кун тарт-бига қўяётган талаблардан орқада қолмоқда. Шу с-бабли КПСС ва Совет ҳукумати меҳнаткашларнинг турмуш маданиятини ҳар томонлама юксалтиришн-ҳозирги куннинг энг муҳим вазифаларидан бири сиф-тида ўртага ташламоқда. КПСС XXV, XXVI съездл-рида, Ўзбекистон Компартиясининг XIX ва XX съез-ларида бу масалага жиддий эътибор берилди. КПС-Марказий Комитети Сиёсий Бюроси аъзолигига ка-дидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитет-нинг Биринчи секретари Ш. Р. Рашидов: «Биз турму-маданиятини юксалтириш учун қилинган ва қилин-ётган барча ижобий ишларга баҳо берар эканмиз, ш-ни ҳамisha ёдда тутишимиз керакки, халқнинг модди-

фаровонлигини муттасил ўстириш, унинг маънавий эҳтиёжларини қондириш бу соҳада яна кўпроқ кучгайрат сарфланишини талаб этади... Халқнинг турмуш даражасини ошириш, унинг маънавий эҳтиёжларини қондириш — Ленин партияси сиёсатининг буюк инсонпарварлик мақсадидир», деган эди Ўзбекистон Қомпартияси XX съездида қилган Ҳисобот докладда.²

КПСС XXVI съездида ўн биринчи беш йилликда мамлакатимизда меҳнаткашларнинг турмуш маданиятини юксалтириш билан боғлиқ бўлган улкан вазифалар кўрсатилди. Бу даврда уй-жой қурилиши, маданий-маиший муассасалар қурилиши соҳасида, меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялаш борасида катта ишлар қилинади: «... биз социалистик турмуш тарзини такомиллаштириш, янги инсонни шакллантиришга халақит берадиган ҳамма нарсаларни таг-томири билан йўқотиш борасида катта ишлар қилишимиз керак, — деди Л. И. Брежнев, — бу партия социал сиёсатининг ажралмас таркибий қисмларидан бири бўлиб, ундан кўзланган мақсад — совет кишиларининг фаровонлиги ва бахт-саодатидир».

КПСС Марказий Комитетининг май (1982 й.) Пленумида қабул қилинган Озиқ-овқат программаси партиямизнинг халқ моддий ва маиший фаровонлигини ошириш борасидаги доимий ғамхўрлигининг яна бир ифодасидир. Озиқ-овқат программаси қишлоқ хўжалигини ва у билан боғлиқ бўлган тармоқларни юксалтиришда туб бурилишгина эмас, айни вақтда у ўзининг характери, кўлами, пировард оқибатлари жиҳатидан бутун халқ хўжалиги тараққиётини таъминлашга қаратилган ҳужжатдир.

Озиқ-овқат программасида қишлоқ аҳолисининг уй-жой, коммунал-маиший ва социал-маданий турмуш шароитларини янада яхшилашга алоҳида эътибор берилади. Қишлоқлардаги уй-жой фондидан ва коммунал-маиший хизмат кўрсатиш объектларидан фойдаланишни яхшилаш учун ихтисослаштирилган корхоналар ва ташкилотлар тузилади. Бу яқин келажакка қаратилган вазифалардир. Озиқ-овқат программаси муддатига кўра ҳар хил — ҳам узоқ муддатли, ҳам ўртача муддатли, ҳам шошилинч, кечиктириб бўлмайдиган вазифаларни ўртага қўймоқда.

Зеро, ҳозирги кунда республикамизда юксак дид билан қурилган ва қурилаётган маданият саройлари ва маданий-маиший марказларни, шаҳар тусидаги посёл-

каларни кўплаб мисол қилиб келтириш мумкин. Пахчи районидаги «Коммунизм» колхозида бунёд этилган «Хумор» шаҳарчасини, Ромитон райони «Октябрь йиллиги» совхозининг хушманзара қишлоқлари Ёзёвонда қад кўтарган гўзал посёлкалар, Ўзбекистон районидаги Ғафур Ғулом номидаги колхоз маданият саройи ва бошқалар шулар жумласидандир. Л. И. Бренев таъкидлаб ўтганидек, мамлакатнинг кўпгина районларида қишлоқларнинг бутун қиёфаси ўзгарди. Қишлоқ меҳнатчиларининг турмуш тарзида ўзгариш бериб, янада сермазмун, мароқли бўлиб бормоқда. Ишлар халқимиз турмуш фаровонлигининг нақадар кўрсатганлигини, ҳамда маданий-маиший шароитларнинг янада яхшиланганлигини яққол кўрсатади.

[Халқимизнинг турмуш маданияти тобора юксалди. Ўзбекистон бориши билан бирга, кишиларнинг юксак инсоний сифатлари билан ҳам камол топмоқда, ҳамжиҳатлик ва меҳнатсеварлик, софдиллик ва самимият, камтарлик ва ширинсуханлик каби хислатлар совет кишиларининг доимий одатига айланиб бормоқда. Шунингдек, уларнинг юриш-туриши, хатти-ҳаракатида ҳам давримизнинг нафаси тўла намоён бўлмоқда.

Турмуш маданияти кўп нарсаларни ўз ичига олади. Буларнинг ҳаммаси устида тўхталиб ўтишни талоқ иложи йўқ. Келинг, унинг айрим томонлари ҳақида бир ўйлашиб кўрайлик. Турмуш маданияти одатдан ҳар бир хонадоннинг оstonасиданоқ кўзга ташланади. Бирор уйга кирсангиз, уй эгалари билан танишмасдан турибоқ атрофдаги озодалик, нарсаларнинг жойлаштирилиши ва бошқа энг оддий нарсаларга қараб туриб, кўнрада ерда яшаётган одамларнинг дидига баҳо бериш мумкин. Баъзи ҳолларда дидсизлик, фаросатсизлик кўзга ташланса, баъзи ҳолларда саранжомлик, покизалик тартиб ва интизом намуналарини кўрамыз. Буларнинг заминидеда кишилар дид ва фаросати ётади. Шунинг учун бирор ерга совчиликка борилса, олдин ошхона ҳовли ва бошқа жойларни зимдан кўздан кечириб, кўнра йин уй эгалари билан айни муддао — асосий мақсад ҳақида суҳбат қилинади. Бу бежиз эмас, албатта. Хонадондаги ҳар бир нарса — уйнинг жиҳози, буюмлардан фойдаланиш ва уларнинг жойлаштиришидаги орасталик ёки пала-партишлик уй эгаларининг диди ва фаросатидан нишондир. «Қуш инида кўрганини қилади» деганларидек бўлажак келиннинг ҳам дид ва фаросатидан маънавий эҳтиёжларининг ўсиш даражасига уни та

биялаган ота ва онанинг таъсири бўлади, албатта. Уйда мавжуд бўлган асбоб-ускуналар, кундалик рўзгор буюмлари ҳаддан ошқ кўп бўлиши шарт эмас. Гап ундан оқилона фойдаланилишида.

Бу ҳақда конкрет фикрлашиб кўрайлик. Хонадоннинг атрофига кўз ташлабоқ, вазиятдан кўнгил тўлиши ҳам, тўлмаслиги ҳам мумкин. Айрим ҳолларда қишлоқларда, шаҳарларда ҳам ҳашаматли уйларга кўзингиз тушади. Уларнинг баъзилари оқланмаган, қора сувоғича қолиб кетган, оқланса ҳам сири кўчган, уй атрофида ахлат уюмлари ёки тозаланмаган йўлакчалар, бири катта, бири кичик деразалар, деразаларга осилган қизил, сариқ, кўк дазмолланмаган пардалар ва бошқаларга кўзингиз тушади. Шунинг ўзиданоқ уйда ким яшаётганлигини билмасангиз ҳам унинг маданияти, диди, фаросати қандай эканлиги ҳақида тасаввур ҳосил қилишингиз мумкин. Қишлоқ кўчасидан бир марта ўтишнинг ўзи ҳам шу қишлоқда турмуш маданияти қандай эканлигини кўрсатиб бера олади, десак хато бўлмайди.

Бундай аҳволни бошқалар кўрмасмикан? Қишлоқ активлари шу кўчадан ўтмасмикан? деган савол ўз ўзидан туғилади, албатта. Улар бу кўчадан деярли ҳар куни ўтишади, ҳатто бир кунда бир неча марта ўтиб ҳам шу манзарани кўришади. Лекин уларнинг айримлари юқорида биз тасвирлаб ўтган ҳодисаларни қандайдир нуқсон, камчилик, деб тушунмишмайди, шекилли.

Баъзан одамлар ўзлари яшаётган вазиятга, унинг кундалик ҳолатига жуда ҳам кўникиб кетадилар ва кундалик турмуш шундай бўлиши керак, деган эътиқод уларнинг онгига сингиб кетади. Бу эса маънавий эҳтиёжлардаги турғунликнинг кўринишидир.

Баъзи уйлар гарчанд ҳашаматли бўлмаса ҳам сирти покиза, ҳамма ерда саранжомлик, озодалик, дарахтлар ва гуллар ўз ўрнида, кўз тушган ҳамма нарса кишини завқлантиради. Бу ҳол ҳаммага ҳам қувонч бағишлайди, албатта. Шундай озодалик, покизалик ҳамма ерда бўлиши керак, деб яхши хулоса қиламиз. Ҳар бир янги хулоса кишиларнинг тушунчаси ва эстетик эҳтиёжи маълум чегарадан чиқиб юксалганлигини билдиради. Лекин ҳар бир хулоса бизда туғилган бирор фикрлар чегарасидан четда қолмасдан бошқаларга ҳам дастур бўлмоғи керак. Турмуш маданияти юксак эстетик эҳтиёж кишилардагина эмас, балки жа-

мият аъзоларининг барчасида шакллангандагина б
текис ривожланиши мумкин.

Бу борада эстетик диди, фаросати, маданияти р
вожланган одамларнинг иш тажрибасини ўрганмоқ
умумлаштирмоқ лозим.

Кишиларга яхши замонавий шинам уйлар қур
берилгани билан турмуш маданияти ўз-ўзидан риво
ланавермайди. Агар янги уйлардан юксак дид бил
фойдаланилса, улар саранжом-сарийшта тутилсаги
янги уй юксак турмуш маданиятининг ажралмас тар
бий қисми бўлиб қолади. Бунинг учун ҳар бир уйни
атрофини тоза сақлаш, вақт-вақти билан супириш, о
лаш, керак жойларини бўяш, кўча томонига дид бил
гуллар, дарахтлар экиш зарур. Фарғона водийсида
уйларнинг кўча томонига экилган, меҳр билан парв
риш қилинган дарахтлар уйларнинг ҳуснига ҳусн к
шиб, кўрган кишига роҳат бахш этади. Биз ўзбекл
ҳам қадимдан ерга меҳр қўйган халқмиз. Шу сабаб
турмуш маданиятининг бир қисми бўлган бу масала
ҳам республикамизнинг ҳамма ерида бемалол ҳал к
лишимиз мумкин.

Яна бир ажойиб анъанамиз бор. Бу — эрта саҳар
кизлар, келинларнинг кўча супириши, йигитлар э
сув сепишидир. Буни оддий анъана дебгина эмас, ба
ки юксак маданият, деб қарамоқ керак. Тоза қилиб с
пирилган, сув сепилган ҳовлининг олдидан ўтган ҳ
бир киши уй эгаларига «раҳмат» деб кетади. Бир у
нинг озодалиги бир хўжаликка боғлиқ, бутун қишло
нинг озодалиги эса, жойлардаги партия, совет ташк
лотларининг раҳбарлари ва маҳаллий жамоатчилик
боғлиқ. Ҳар бир қишлоқ ўзининг қиёфаси, кўчалар
нинг, уйларининг гўзаллиги, одамларининг дид-фар
сати, маданияти билан кўзга ташланмоғи лозим. Б
масала юзасидан ҳамма ерда қишлоқлар ўртасида м
собақалар ташкил этиш лозим.

Қишлоқда яшайдиган ҳар бир хонадоннинг маъл
нормада ер участкаси ҳам бор. Ундан самарали фойд
ланиш ҳам турмуш маданиятига киради. Бизнинг ре
публикамиз иқлими ажойиб ва шифобахш, олтин ту
роғимизда нималаргина ўсмайди, дейсиз. Бундан б
неча йил муқаддам «Қишлоқ ҳақиқати» газетаси саҳ
фаларида «Деҳқон уйи боғ бўлсин, гулзор бўлсин» д
ган мақола эълон қилинган эди. Мақолада кўтарилг
масала юзасидан газета саҳифаларида бир неча ойл
давомида мунозара бўлиб, унда ишчилар, колхозч

лар, зиёлилар кўпгина оқилона фикрларни ўртага ташладилар. Бу бежиз эмас, албатта. Дарҳақиқат обод ва кўкаламзор қишлоқлар қаторида хонадонлари файзсиз, қаровсиз қишлоқлар ҳам бор. Зотан деҳқон томорқаси мевали дарахтлар, сабзавот ва гуллар билан чирой касб этади. Тез-тез зарур бўлиб қоладиган мевачева, сабзавот учун бозорга бориш ҳожати қолмайдиган даражада иш тутувчи тадбиркор деҳқон хонадонлари ҳам исталганча топилади. Томорқасини ёввойи ўтга бостириб, ер умрини зое кетказувчилар ҳам йўқ эмас.

Хуллас, турмуш маданияти деган тушунча кенг ва кўпқирралидир. Ҳозирги замон кишининг ғоявий-сиёсий, маданий-ахлоқий савияси юксак, ўзи ҳар томонлама камол топган бўлмоғи лозим. Айни вақтда совет кишининг хулқ-атвори, юриш-туриши ва муомаласи, кийиниши ва яшаш шароити, хуллас, унинг бутун маънавий дунёси замонамизга хос ва мос бўлишини ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда.

Турмуш маданияти даражаси жамиятда ишлаб чиқиладиган моддий нозу неъматларнинг миқдори ва сифатигагина эмас, балки улардан самарали фойдалана билиш маҳоратига, кишиларнинг умум маданияти даражаси, эстетик диди, маънавий эҳтиёж ва талабларига боғлиқдир. Шунинг учун Коммунистик партияга биз совет кишиларининг турмуш маданиятини юксалтиришни ўзининг социал сиёсатига асос деб билади.

Инсон гўзаллиги ни мада?

‘Одамзод’ пайдо бўлгандан буён кишилар ейиш, ичиш, кийиниш, уй-жойли бўлиш каби энг оддий эҳтиёжларини қондиришга интилибгина қолмасдан, балки бу эҳтиёжлар ўз халқининг тарихан таркиб топган анъаналарига, турмуш тарзида бўйсунгани ҳолда ўзи ва уни ўраб олган социал муҳит учун ўнғай, бежирим ва гўзал бўлиши кераклигига эътибор берганлар. Чунки, ҳар бир киши кийган кийими, тановул қилаётган овқати, яшаш жойи, ҳатто ҳар бир хатти-ҳаракати гўзаллик талабларига мос бўлишини истайди.

Гўзаллик тушунчаси жуда кенг, кўп қиррали. Машҳур рус революцион демократи Н. Г. Чернишевский

шундай ёзган эди: «Кишига ёқадиган нарсалар ичидан энг умумий бўлгани, дунёдаги ҳамма нарсанинг кўпроқ ёқадигани — ҳаётдир; бундан ҳам энг ёқадигани — кишининг ўзи яхши кўрадиган ҳаётдир. Бинобарин «Энг гўзал нарса ҳаётдир», деган таъриф: «тушунчаларимизга кўра ҳаёт қандай бўлиши лозим бўлса, бизга ҳаётни шундай кўрсатиб берадиган зот гўзалдир ҳаётдан дарак бериб турадиган ёки бизга ҳаётни эслатиб турадиган нарса гўзалдир» деган таъриф. У турмушнинг турли соҳаларидаги ана шу гўзалликнинг айрим кўринишлари ҳақида гапирар экан, бир мисол келтиради: «Оддий халқнинг «яхши турмуш», «кўнгалдагидай турмуш» дегани «тўйиб овқат ейиш, яхши уйда туриш, тўйиб ухлаш» деганидир; лекин шу билан бирга, деҳқоннинг «турмуш» деган тушунчасида ҳамма вақт иш тушунчаси ҳам бўлади: ишламасдан яшаш мумкин эмас; ишламасдан яшашнинг ҳузурли ҳам бўлмайди. Ёш деҳқон ёки қишлоқ қизи, ҳолдан тоядиган даражага етказмай, тўйиб ишлаб, тўкис турмуш кечирса, бунинг оқибати шу бўладики, ўзи тўлган ойдек, юзлари анордек бўлади — авом халқ тушунчасидаги гўзалликнинг биринчи шарт шудир... Юқори табақадаги «нозик» танноз хонимлар қишлоқиларга жуда ҳам «ёқимсиз» бўлиб кўринади, ҳатто уларнинг бадбашарага чиқариб қўядилар, чунки қишлоқилар озгинликни бирон касал ёки ғам-ғусса натижаси деқарашга ўрганиб қолганлар»³. Бу ерда, Чернишевский аристократ билан деҳқоннинг гўзаллик, гўзал ҳаёт ҳақидаги тушунчаси турлича эканлигини кўрсатади. Оддий халқнинг яхши турмуши тўйиб овқат ейиш, уйли жойли бўлишдан иборат, шу билан бирга, унинг «ҳаёт ҳақидаги тушунчаси «ишлаш», «меҳнат қилиш» деган тушунча билан узвий боғлиқ. Оддий халқ меҳнатси яшай олмайди, бундай яшаш унинг учун энг зерикарлик ҳаёт. Аристократлар ишсизликдан, моддий ташвишларнинг йўқлигидан, енгил эрмак қидирадилар, тўкликка шўхлик қиладилар ва тезда ҳамма нарсада беҳузур бўладилар. Ҳаётнинг маъно ва мазмунининг унинг чинакам гўзаллигини англаб етмайдилар.

Демак, ижтимоий идеаллар жамият ривожланиши билан ўзгариб боради, у турли синфларда турлича бўлади. Шунга кўра, гўзаллик тушунчаси турли даврларда бир хил баҳоланмайди. Ҳар бир давр гўзаллик ҳақидаги ўз идеалларини ўртага ташлайди, улар ижтимоий ҳаётда, санъатда ўз ифодасини топади.

Гўзаллик ижтимоий-тарихий ҳодиса бўлиб, бошқа барча ижтимоий ҳодисалар каби объективдир. У инсон онгида, ижтимоий онг формаларидан бири бўлган санъатда акс этади. Гўзалликдан озиқ олишда инсоннинг маънавий куч-қудрати намоён бўлади, унинг асосида эса амалий меҳнат фаолияти ётади. Гўзаллик объекти — ҳаётнинг ўзи.

Инсон нимаси билан гўзал? Бу қисқа ва оддий сўзга тўла жавоб топиб бериш мумкинми, ўзи? Гўзалликка баҳо беришда нимага эътибор бермоқ лозим — маънавий бойликками, ёки жисмоний куч ва қадди-қоматгами? Гўзалликни қандай мезон билан ўлчаш мумкин? Бадииятида Гўрўғли, Алпомиш, Рустам полвонларни яратган халқ уларни жисмонан бақувват, ақлан етук, ахлоқан пок деб тасвирлаганларида гўзаллик қонунларига бўйсунганларми, ўзи?! Масалан, А. Навоийнинг Фарҳод, Ширин, Мажнун, Лайлисини гўзаллик рамзи деймиз. Нима учун шундай? Зеро, Фарҳодлар, Ширинлар ғаму ташвиши, орзу умиди, меҳру муҳаббати халққа яқин. Чунки Навоий асарлари халқ ҳаётини ифодалайди. Демак, ҳақиқат гўзаллик билан узвий боғлиқ.

«Сирено де Бержерак» да бадбашара, хунук киши тасвирланади. Унинг хатти-ҳаракатини кузатиб борар экансиз, олдин унга раҳмингиз келади, кейин эса унга меҳрингиз ортиб боради. Чунки, унинг хатти-ҳаракатида юксак самимиятни кўрасиз. У ҳаёт каби оддий. Шунинг учун ҳам гўзал туюлади, сизга. Инсоннинг ташқи кўриниши қанчалик гўзал бўлмасин, агар у ўзида ҳақиқатни намоён қилмас экан, уни «чиройли» алдамчилик деб атаймиз. Шунинг учун ҳам, ҳақиқатга интилган ҳар бир инсонни гўзал десак хато қилмаймиз.

→ Улуғ санъаткор Ҳамза ўзининг фавқулодда таланти ва қайноқ қалби билан ёзилган «Бой ила хизматчи» драмасини яратганда ҳаёт ҳақиқатини бадий образлар воситасида китобхонга шундай етказганки, у гўзаллик рамзи бўлиб қолди. Чунки, у одам боласининг ҳақиқий гўзаллигини Ғофур ва Жамилада намоён этди. Ажойиб рассом Ў. Тансиқбоевнинг «Жонажон ўлка» пейзажи олдида анчайин туриб қоласиз. Рассом маҳорати сизни сеҳрлаб қўяди. Нега шундай? Чунки, у ҳаёт ҳақиқатини — табиат гўзаллигини бадий ҳақиқатга айлантира олган. Чунки бу гўзаллик, инсонни, унинг ҳаётини эслатиб туради. Табиатдаги гўзал нарсаларнинг ҳаммаси, улар инсонга ишора қилинганли-

ги учун гўзал. Зеро, инсондаги гўзаллик — ҳаётди Санъаткорнинг вазифаси гўзаллик яратишдан иборат. Бу нарса ҳаётни қалб кўзи билан кўриб, ундан илҳоланган санъаткоргагина насиб бўлади.

Инсон табиатга эгалик кўзи билан қарайди, унинг бахт-саодати, унинг фаровонлиги нимага боғлиқ бўлган шу нарса унга гўзал бўлиб кўринади. Қуёш билан кундузги ёруғликнинг ғоят гўзаллигига сабаб, деб ёзди Н. Г. Чернишевский, кундузги ёруғлик кишини ҳаёт вазифаларига тўғридан-тўғри таъсир қилади, унинг фаолиятини кучайтиради, шу орқали бизнинг кайфиятимизга ҳам яхши таъсир қилади.

Шу сабабли, инсон бахт-саодати учун, инсоний ҳақиқатнинг қарор топиши учун ўз жонини, аямай, фидойиларча курашганлар чинакам гўзал кишилардир. Инсониятнинг улуг доҳийси В. И. Лениндан гўзалроқ инсон топилармикин, дунёда?! Чунки, унинг бутун ҳаёти, бутун кучу қудрати дунёдаги энг гўзал нарса — инсониятни озод қилиш учун, одам боласини қуллик асоратидан, зулм ва жаҳолатдан қутқариш учун, тўғри ва ҳар томонлама тенглик қарор топтириш учун курашишга бағишланган.

Инсоният қадимдан гўзалликни, яъни ҳақиқатни тинимсиз қидириб келган. Бруно, Коперник, Галилей, Улуғбек, Т. Мор, Т. Кампанелла, Ньютон, Ломоносов, Пушкин, Моцарт, Чернишевский, Ҳамза ва шунга ўхшаш юзлаб буюк қалб эгалари ҳақида гап кетгани, улардан ташқи гўзаллик қидирамизми? Йўқ, инсоният улар ҳаётининг гўзаллиги олдида, ҳақиқатнинг қарор топиши учун кураши олдида таъзим қилиб келган. Чунки, уларнинг ҳаммаси инсонларча яшаш учун инсон ҳуқуқи, унинг ор-номуси, иззат-нафси, қадри қиммати учун курашганлар.

Инсон қадри поймол этилган ва у оллоҳнинг ердан аянчли сояси деб расмий эълон қилинган замонада яшаб, ижод қилган ҳазрат Навоий, инсон табиатининг энг юксак маҳсули бўлиб, у беҳад иззат ва ҳурматга лойиқдир, деб таъкидлаган. Бутун осмон ва осмондаги жами нарсалар, бутун ер юзи ва ер юзидаги нарсалар, ҳамма денгизлар ва унда мавжуд бўлган ҳамма нарсалар, барча мамлакатлар ва уларда бор бўлган жами неъматлар — деб ёзади у, — бари энг яхши нарсалар инсон учун, унинг бахт-саодати учун яратилган; уларнинг ҳаммаси — инсонга хизмат қилмоқдолозим.

«Энг гўзал нарса ҳаётдир» деган таъриф инсонга гоят зўр меҳр-муҳаббат билан суғорилган. Буюк Чернишевский атрофимизда мавжуд бўлган воқеликнинг бир кўриниши бўлган гўзаллик тўғрисида гапирганда, ўша вақтдаги ҳаётни қандай бўлса шундайлигича қабул қилиб қўя қолишни ҳаёлига келтирмаган, балки у инсоннинг озодликка интилишини, жамиятни ўзгартиришни, келажакка бўлган ҳаётбахш ишончни ва ҳоказоларни ҳам воқелик деб тушунган.

Коммунистик партия ва Совет давлатининг атоқли арбоби Ф. Э. Дзержинский шундай деб ёзади: «Мен табиатдаги, кишилардаги, улар яратган нарсалардаги гўзалликни фаҳмлай олишни, у гўзалликлардан завқланишни, ўзимнинг ҳам камолат топишимни истар эдим, чунки гўзаллик билан яхшилик — бир туғишган икки ҳамширадир»⁴. У яхшилик деганда, жамиятни революцион тарзда ўзгартириб, чинакам социал тенгликни қарор топтиришни тушунган. Чунки одам боласини ғам-кулфатлардан озод қилиш учун курашиш ҳақиқий одамгарчилик ва инсонийликнинг бош мезонидир, деб билган К. Маркс дўстларидан бирига шундай деб ёзади: «Агар ҳайвонсифат одам бўлишни истасанг, инсоният чекаётган азоб-уқубатлардан юз ўгириб, ўз ғамингнигина еб юраверишинг мумкин, албатта»⁵. Дарҳақиқат, ҳаёт инсонлар бор учун, уларнинг орзу умиди, кураш ва интилиши бор учун гўзал! Инсон гўзаллиги эса, ўзи яшаётган ҳаётни ўзгартириб, уни ўз амрига бўйсундириб, ҳақиқий инсонпарвар жамиятни яратишдадир. ✓

Одоб маданияти

Ҳар бир одам кундалик юриш-туришида муайян йўл тутади, яъни ўзи кўпроқ одатланган, ўзига ёқадиган ҳаракатларни қилади, одоб ва муомаласини жамиятда ўзига яраша намойиш қилади. Кишининг ахлоқ-одоби, ички маданияти ва кишиларга муносабати унинг юриш-туришида кўринади. Шунинг учун ҳар бир инсон ақлий камолотига, юксак маданиятига, чуқур ички маънавий гўзаллигига мос келадиган даражада юради ва одоб сақлайди. Одоб ва муомала бир томондан, ўз қадр-қимматини билишга, иккинчи то-

мондан теваарак-атрофдаги кишиларни астойдил ҳу
мат қилишга, уларга илтифот ва такаллуф кўрсатиш
га асосланган бўлиши керак!

Буржуа ахлоқи одоб ва муомалани ўзига хос б
тарзда ниқоб деб билади, ҳар бир киши ўзининг ич
дунёсини, ўзининг асли башарасини бошқа кишила
дан ана шу парда билан яширишга ўрганиши лози
деб ўргатади. Коммунистик ахлоқ эса буржуа ахлоқ
га қарама-қарши бўлиб, ундан бутунлай фарқ қилад
у одоб ва хушмуомала зўр ички маданиятнинг, маъна
вий бойликнинг ташқи ифодаси бўлишини, ҳар бир к
шининг ички фазилатлари баралла кўринишини тал
қилади. Ички маънавий бойлик инсоннинг ташқи кўр
нишида, хатти-ҳаракати ва юриш-туришида, муомал
сида ифодаланмоғи лозим. Бу нарсани мазмун ва ша
диалектикаси ҳам талаб этади.

Социалистик жамиятда инсонлар ўзларининг ҳақ
қий ҳис-туйғуларини, хатти-ҳаракатларини бир-бир
дан яшириш учун ҳеч қандай эҳтиёж йўқ. Мунофи
рпёкор кишилар ўзларини одобли ва хушмуомала к
либ кўрсатишга қанчалик уринмасинлар, бари би
уларнинг бу сунъий ҳаракатлари фош бўлади, ул
ишончимизга сазовор бўла олмайдилар. Совет жами
тида қабул қилинган одоб қоидалари, энг аввало, к
шиларимизнинг умумий маданий савияси, инсонпа
варлиги, юксак коммунистик ахлоқининг ташқи иф
даси ҳисобланади.

Шуни эсда тутмоқ лозимки, совет жамиятида қа
қилинган одоб қоидалари турмушда учрайдиган ҳо
ларнинг ҳаммаси учун мўлжалланган; ёшларнинг ба
ча хулқ-атворлари, хатти-ҳаракатларини маълум та
тиб-қоидаларга бўйсундирадиган тайёр андоза бўла о
майди. Чунки, улар конкретдир.

Одоб қоидаларининг ўзи қаердан келиб чиққа
Уларни алоҳида кишилар ўйлаб чиқармаган, бал
улар халқ ақл-идрокининг маҳсули бўлиб, шу халқ т
монидан тарихий жараён давомида яратилган! Яр
тилганда ҳам тасодифий эмас, балки кишиларни
моддий ва маънавий талаби, зарурий эҳтиёжи натижа
сида вужудга келган.

Бироқ, ҳар бир жамиятда расм-одат бўлиб қолг
одоб қоидалари борки, бу қоидаларни халқнинг ў
узоқ вақтлар давомида амалий фаолиятида ишлати
саралаб келган ва улар кишилар ўртасидаги муно
батларнинг оқилона, қулай шаклини ташкил этиб к

лади. Бу қоидалар одам боласига бўлган беқиёс ҳур-
мат ва ҳимматга, уни эъзозлашга инсон шахсини кўк-
ларга кўтаришга асосланганлар. Совет кишисининг ҳам
ўзини тута билишини, одоб сақлаш кўникмаларини,
умуман одоб маданиятини худди шулар белгилайди.

Антагонистик жамиятдаги ҳукмрон синфнинг
«одоб сақлаш» кўникмалари кишилар ўртасидаги адо-
ватли муносабатларни, худбинлик ва тошбағирликни,
инсонни таҳқирлаш, унинг устидан кулишни, эксплуа-
тация ва зулмни ниқоблайди, холос. В. И. Ленин таъ-
кидлаб ўтганидек, буржуа жамиятидаги кишилар ўр-
тасидаги муносабатлар «Ё сен бировни талайсан, ёки
сени биров талайди, ё сен бировга ишлайсан, ёки биров
сенга ишлайди, ё сен қулдор бўласан, ёки ўзинг қул
бўласан» деган принципга асосланган.

Буржуа ахлоқи, феъл-атвори, юриш-туриши, хатти-
ҳаракати — ҳаммаси бойлик орттириш майлига қара-
тилган. Бойиш майли қон-қонига сингиб кетган капи-
талистнинг маънавий қиёфаси жуда жирканч кўрина-
ди. Капиталистнинг жирканч қиёфасини беркитувчи,
буржуа олғирлари одобнинг ва ҳаётдаги интилишнинг
хақиқий моҳиятини яширувчи ниқоб сифатида одобли-
лик, хушмуомалалик ишга солинади. Ёлғон, фириб иш-
латиш—зўр ҳиммат виждон эса очиқдан-очиқ таассуб
ҳисобланади, разиллик кўпинча эпчиллик деб, мутта-
ҳамлик эса усталлик деб аталади. Бир америкалик ка-
питалистнинг фикрича, «одамлар билан муомала қила
билиш ҳам худди шакар ва кофе сингари товардир».

Буржуа ахлоқининг, одоб сақлаш ва ўзини тута
билишнинг хақиқий маъноси ана шундай. А. Макарен-
ко кўрсатиб ўтганидек, буржуа жамиятида тарбия —
айрим шахснинг яшаш учун курашга мосланиши де-
макдир. Бундай кураш учун зарур бўлган ҳислатлар
ҳам худди шу тарбия жараёнида ҳосил қилинади.

Социалистик жамиятда кишилар ўртасидаги муно-
сабатлар тўла тенглик, ўзаро ҳурмат, дўстлик прин-
ципларига, чинакам инсонийлик муносабатларига асос-
ланган. Шу сабабли совет кишисининг одоб-ахлоқи
икки юзламачилик ва риёкорликдан тамомила фарқ
қилиши табиий бир ҳолдир.

Совет кишисининг хулқ-атвори, хатти-ҳаракати
унинг илғор ғоявий эътиқоди, илмий-материалистик
дунёқарashi, коммунистик ахлоқи билан узвий боғлан-
ган. Ўзингни муносиб тута билиш учун, даставвал,
ўзинг билан бирга истиқомат қилувчи ва бирга яшовчи

кишилар олдидаги бурчингни тушуниб олиш зарур. Совет одоб қоидалари замирида чуқур ғоявий мазмун ётади. Зотан, совет кишиси — мамлакатимизнинг тўғри ҳуқуқли граждани, меҳнат аҳли катта оиласининг накам аъзоси ҳисобланади. Унинг атрофини дўстлар, ўртоқлари ўраб олган. Ўзаро ёрдам, ўртоқларча муносабат, хўрлик, инсоннинг инсон томонидан ҳурмат қилиши, эъзозланиши социалистик жамиятнинг муҳим нунидир.

Совет кишисининг хулқ-атвори — социалистик миятга, жонажон Ватанга, меҳрибон партияга, қаҳардон оилага муносабатда, шунингдек, айрим киши билан бўлган муносабатда кўринади. Ҳар бир инсон муайян ҳолларда ўзини қандай тутиши кераклигини қабул қилинган одоб-ахлоқ нормаларига мувофиқ ракат қилиш керакми ёки бу қоидаларга хилоф хат ҳаракат қилиш кераклигини маълум даражада мувофиқ кил ҳал қилади ва ўз ҳаракатларига ўзи баҳо беради. Агар ўзи хоҳлаган хатти-ҳаракатни танлаш эркин бўлмаганда одоб-ахлоқ ҳақида ҳам ҳеч қандай гап қилишига ҳожат қолмас эди.

Бу борада тайёр андоза йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Чунки, турмушнинг ўзи ва унда учрайдиган ҳолатлар зият ҳам турли-туман! Энг муҳими совет кишиларнинг илғор дунёқарашни сингдириш, уларни коммунистик ахлоқ руҳида тарбиялашдан иборат. Ҳар бир киши шу асосда, турмушда учрайдиган айрим ҳолларда ўзини қандай тутиши кераклигини ўзи ҳал қила беради. Ҳар бир инсон маънавий қиёфасининг, жумладан оиласининг шаклланиши ва такомиллашувига унинг ўсиб, тарбияланаётган, яшаб ва иш олиб бораётган социал-иқтисодий шароит ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Зеро, кишиларнинг ижтимоий онги, улар ижтимоий борлигининг инъикосидир. Жамиятнинг маънавий ҳолати, яъни социал ғоя ва қарашлар, тасаввур ва тушунчалар, ҳис ва туйғулари, шунингдек, одоб ва муомалалари мазкур жамият моддий ҳаётини акс эттиради.

Инсон ижтимоий ҳаётга қадам қўйиши билан қат тайёр ҳолдаги муайян ишлаб чиқариш муносабатларигагина эмас, балки давлат, жамоат ташкилотларга ҳуқуқ, ахлоқ ва ҳоказолар билан бирга муайян одоб, хулқ-атвор норма ва қоидаларининг конкрет шакллари ҳам дуч келади. Маълумки, ижтимоий ҳаёт ҳит шахс онгига таъсир қилади. Одам мавжуд дунёқарашни, одат-кўникмалар, одоб ва ахлоқ қоидаларини

ўзлаштириш билан бирга, конкрет ижтимоий воқеаларга, фактларга, кишиларнинг хатти-ҳаракатларига, юриш-туришлари ва муомалаларига муайян позицияда туриб ва муайян одоб-ахлоқ қоидаларига мувофиқ баҳо бера бошлайди.

Ахлоқ кишилик жамияти тарихий тараққиётида таркиб топиб, такомиллашиб келган норма ва қоидалардан иборат бўлиб, бу норма ва қоидалар кишиларнинг ўзаро жамиятга муносабатларини тартибга солиб туради. Бу норма ва қоидалар кишилардан жамият учун зарур бўлган одоб ва хулққа эга бўлишни талаб қилади, шунга мувофиқ бирор кишининг хулқ-атвори ва юриш-туришига одобли ёки одобсиз деб баҳо беришга имкон беради. Ахлоқ-одоб қоидаларини тарихий шароит билан боғлиқ бўлмаган, муайян ижтимоий синф, социал гуруҳнинг манфаатини кўзламайдиган мавҳум нарса деб қараб бўлмайди. Марксизм-ленинизм классиклари, синфий жамиятда ахлоқ-одоб ҳар доим синфий характерга эга деб таъкидлаб ўтганлар. «Бизнинг ахлоқимиз пролетариатнинг синфий кураш манфаатларига тамоман бўйсунган, деймиз,— дейди В. И. Ленин.— Бизнинг ахлоқимиз пролетариат синфий курашининг манфаатларидан келиб чиқади»⁶.

Кишиларнинг одоб ва хулқлари жамият моддий ҳаётининг объектив шароитлари, одамларнинг ишлаб чиқариш муносабатлари ва синфий манфаатлари билан белгиланади. Шунинг учун ҳам барча халқлар ва барча даврлар учун бир хил хизмат қиладиган «абдий» одоб-ахлоқнинг бўлиши мумкин эмас. Инсоният жамиятининг бутун тарихи бир жамиятдан иккинчи жамиятга ўтиш тарихидан иборат экан, ана шу жараёнда кишиларнинг одоб ва ахлоқ ҳақидаги қараш ва тасаввурлари ҳам ўзгариб бориши қонуний ҳолдир.

Антагонистик жамиятдаги ҳукмрон синф одоб ва хулқ-атвори шу синфнинг жамиятда тутган мавқеи билан белгиланади. Масалан, буржуазия ахлоқи ва одоби шу капиталистик жамиятнинг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ваҳшиёна мазмунга эга бўлиб, мазкур жамиятнинг бутун кирдикорларини — эксплуатацияни, зўрлик ва бебошликни, босқинчилик урушларни, инсонни таҳқирлаш ва хўрлашни одоб қоидасига тўғри келади деб ҳисоблайди ва уларни оқлайди. Эксплуататорлар ўзининг амалда қўлланиб келаётган ҳақиқий одоб ва ахлоқини диннинг риёкор ниқоби остига яширадилар, улар манфаатлари талаб қилгудек бўлса,

диннинг одоб, ахлоқ норма ва қоидаларини тап тортмай бузаверадилар.

Фақат социалистик революциянинг ғалаба қилиши натижасидагина жамият аъзолари орасида чинакам одоб ва ахлоқ доирасидаги муносабатлар ўрнатилиши, чинакам инсонпарварликни гавдалантирувчи одоб ва ахлоқнинг ҳукмрон бўлиши учун шароит юзага келади.

✓ Одоб ва ахлоқ тарихий ҳодиса! Чунки, одоб ва ахлоқ нормалари юқорида айтганимиздек, барча даврлар учун бир хил, ўзгармас бўлиши мумкин эмас. Муайян бир жамият учун одоблилик бўлган норма ёки қоида — бошқа бир жамият учун одобсизлик бўлиб қолиши мумкин!

✓ Турли мамлакатлар урф-одатлари, ахлоқ-одоб қоидаларини ўрганган таниқли совет ёзувчиси И. Эренбург қуйидагиларни ёзади: «Хитойда мен биринчи март расм-русумлар, урф-одатлар, ахлоқ-одоб қоидалар хусусида бош қотирдим. Нега Осиёнинг одатлари европаликларни таажжублантиради? Японияда оёқ кийimini ечмасдан туриб уйга кириш мумкин эмас, ресторанларда европача костюм ва пайпоқ кийган эркеклар полда ўтирадилар... Веналик ўз сўзининг мазмунини ўйлаб ўтирмасдан «қўлингизни ўпаман» дейди. Варшаваликни хоним билан таништирганда, беихтиёр унинг қўлини ўпади. Англиялик эса, бу одамнинг қилиғида газабланиб, «Қадрли сэр, сиз — товламачи» деб ёзади. Чунки, у хатини «Қадрли сэр» деб бошламасдан илож йўқ».⁷

Муомала шакллари ҳам турлича, бу кўҳна дунёда Руслар хайрлашиб қолаётганларида кафтларини олдинга қилиб, қўлларини орқага бир неча марта силкитса, итальянлар эса кафтларини ўзлари томонга қаратганлари ҳолда қўлларини олдинга ва ортга қимирлатадилар. Итальянларнинг бундай ишораси бизнингча хайрлашишни эмас, аксинча, «бу ёққа келинг» деган маънони англатади. Эркек билан аёлнинг ўзаро муомаласи ҳам турли мамлакатларда турлича. Европада эркек аёлга йўл беради. Осиёнинг кўп қисмида аёл эркекни ўтказиб юборади. Скандинавия мамлакатларида ҳис-туйғуни ошқора билдириш айб саналади. Польша ва Францияда ёшлар кўчада бир-бири билан ўпишиб турса, унчалик уят ҳисобланмайди. Шунинг учун, бошқа халқларнинг урф-одати ва расм-русумларига ҳурмат ва эҳтиёткорлик билан қараш ўз халқининг урф-

одати ва расм-русумини ҳурмат қиладиган ҳар бир кишининг тарбияланганлигини билдиради.

Зеро, дунёдаги барча мамлакатлар, миллатлар, элатлар учун одатлар, расм-русумлар, одоб қоидалари бир хил бўлиши мумкин эмас. Бу қоидалар тарихан таркиб топган бўлиб, жой ва иқлим, анъана ва шароит таъсирида ўзгариб, ривожланиб келган. Ана шуларнинг ҳаммасини билиб, уларни ўз жойида тўғри тушириш ҳам одоблилик белгиси ҳисобланади.

Ақл ва ҳиссиёт бирлиги

(эстетик дид ҳақида)

Юксак эстетик дидли бўлиш, нафосатни фаҳмлай билиш ва қадрлай олиш, бадий маданиятни тушуниш, хуллас, ўз ҳаётини нафосат қонунлари асосида кўра билиш — совет кишининг энг зарурий фазилатларидандир.

Инсонда нафосатни тушуниш бирданига вужудга келмайди, балки у жамият ва одамлар таъсирида шаклланиб боради. Шунга кўра, инсоният бадий ривожланиши қонунлари социал ривожланиш қонунлари билан боғланган. Бадийят қонунлари эса, ижтимоий-эстетик идеаллар орқали намоён бўлади.

Нафосат тарбияси — энг аввало ҳар бир кишида бадий ҳиссиёт туйғуларини, бадий дидни тарбиялашдир. Бундай юксак нафосатлилик интеллектуалликдан холи бўлади, деган маънони тушунмаслик керак. Шахснинг гармоник ривожланишида бу икки томон бир-бирини тўлдирadi. Чинакам санъат асарида ҳиссиёт, чуқур ғоявий интеллектуал мазмун билан бирикиб кетади. Нафосат тарбияси ақл билан ҳиссиётни тарбиялаш, янада аниқроқ қилиб айтганда, ҳиссиёт воситаси билан ақлий тарбиялашдир. Бу икки томон бир-бири билан узвий боғлиқ.

Илмий дунёқарашга асосланган нафосат диди, ҳистуйғулар ва кўникмаларнинг ўсиб бориши жараёнида инсоннинг ўзи ҳам маънавий бойиб, олижаноб бўлиб боради, унинг ҳаёти янада сермазмун бўлади, яшаётган замонасига нисбатан меҳр-муҳаббати ортиб бора-

ди. Буларнинг ҳаммаси ҳар бир инсонда чиройлилини, гўзалликни хунукликдан, жирканчликдан фарқи қила билиш қобилиятини шакллантиради, янада ривожлантиради. Чинакам эстетик дид ҳақиқий гўзалликдан лаззатлана олиш, меҳнатда, турмушда, юриш туришда, санъатда нафосатни идрок этиш ва яратишг эҳтиёж сезиш демак. (Ёмон эстетик дид кишининг воқеликка бўлган муносабатини бузиб юборади, натижада инсон нафосатга лоқайд қарай бошлайди.)

(Нафосат тарбияси бугунги кунда шунинг учун ҳақиқат муҳимки, юксак эстетик дид меҳнатда, ишлаб чиқаришда, кундалик амалий фаолиятда ҳар бир инсон учун ҳаётий эҳтиёжга айланиб қолди.) Меҳнат эстетикаси вужудга келди. Лекин уни умуман эстетиканинг социал вазифасидан ажратиб қарамаслик керак. Фақат эксплуатациядан озод бўлган меҳнатгина гўзаллик омили бўлиши мумкин. Меҳнат эстетикасининг мақсади меҳнатда ижодий принципларнинг қарор топиши ва мустақамланишига, инсон маънавий дунёсининг бойишига имкон туғдиришдан иборат. Меҳнат эстетикаси фақат меҳнат қуроллари, ишлаб чиқариш шароити ва киши фаолияти маҳсулини эстетик жиҳатдан яхшилашни кўзда тутмайди, шу билан бирга иш жараёнининг ўзи эстетик ҳиссиётларнинг манбаи сифатидан қараладиган гўзалликка айланишини таъминлаши керак. Эстетик дид ва кўникмани тарбиялаш фақат санъаткорни эмас, балки моддий бойликлар яратаётган ҳар бир кишининг вазифаси. Чинакам гўзал дид учун курашиш ҳар бир кишининг инсоний фаолияти учун қайириқдир. Эстетик дидда кишининг руҳий олами намуна моён бўлади.)

↓ (Эстетик дид ҳар бир инсоннинг хатти-ҳаракатида кийинишида, юриш-туришида, кишиларга бўлган муносабатида, жамиятдаги у ёки бу воқеаларга синфиёндопишида ва ҳоказоларда яққол кўзга ташланадди.) Баъзан диди паст, маънавий қашшоқ кишиларни учиратасиз. Бундай кишилар ақлан, ахлоқан ва руҳан заифлигини яшириш учун сохта хатти-ҳаракатлақиладилар, ўзларига ёпишмайдиган тарзда кийинадилар, маънисиз, — йиғлоқи музика ва ашулаларни тинглайдилар. Бундайларни кузатаркансиз, уларнинг меҳнат гаштини сурмаган, ҳаёт ташвишларига бепарварғалабанинг ширин сурури-ю мағлубиятнинг аччиқонларини ҳис қила олмаганликларининг гувоҳи бўласиз. Бундай маънавий ғариб кишилар оз, лекин оз де...

уларга эътибор бермаслик ҳам мумкин эмас. Одатда жамиятдаги салбий ҳодиса, воқеа ва ҳолатлар тез кўзга ташланади. Ҳаётда шундай кишилар ҳам учраб туради, улар айрим салбий фактлардан умумлашма чиқармоқчи, уларни бутун воқелигимизга хос демоқчи бўладилар. Натижада, дидсизлик дунёқарашни торайтиради. Аксинча, юксак дидли одам онда-сонда учраб турадиган, тез орада кўпикдай йўқ бўлиб кетадиган воқеа ва ҳодисаларга эмас, балки бугунги кунда куртак бўлиб кўринган, лекин келажаги порлоқ воқеа ва ҳодисаларга эътибор беради.

✓В. Г. Белинский гўзаллик одоб-ахлоқнинг туғишган синглизидир, деган эди. Дарҳақиқат, бу жуда тўғри таъриф. Одатда меҳнатсевар одам камтарин бўлади. Камтаринлик эса ўзида маънавий бойликни, чуқур ахлокийликни ва юксак нафосатни ифодалаган бўлади.

Машҳур испан ёзувчиси М. Сервантес ёзганидек, «камтарлик билан йўғрилган гўзалликкина гўзаллик дея аталишга ҳақли. Камтарлиги бўлмаган гўзаллик— гўзаллик эмас, шунчаки хушбичимликдир»⁸.

┌Юксак нафосатга эга бўлган инсон ҳамма нарсадан гўзаллик қидиради. У юзаки гўзалликни эмас, барқарор гўзаллик тарафдори. «Албатта, гўзаллик ҳам ҳар хил бўлади:— деб ёзган эди атоқли совет ёзувчиси А. Қаҳҳор,— кечаси қоп-қора осмонда оловли из қолдириб учган юлдуз ҳам гўзал, кундузи гулдан-гулга қўниб юрган капалак ҳам гўзал. Учган юлдузнинг гўзаллиги бир лаҳзалик — бебаҳо гўзаллик, гулдан-гулга ҳаёт ташиб юрган капалакнинг гўзаллиги абадий гўзалликдир»⁹. Ҳақиқий, табиий гўзалликни ташқи, сунъий чиройлилиқ билан фарқлар эканмиз, уларни жонли гул билан қоғоздан қилинган сунъий гулга ўхшатса бўлади. Юксак дидли инсон ички ва ташқи гўзалликнинг бирлигини англаб етади. Ҳар бир нарсадаги, ҳодиса ва воқеалардаги диалектик алоқадорликни чуқур ҳис қила олади.

Ички ва ташқи гўзалликнинг диалектик бирлиги тўғрисида В. Г. Белинский қуйидагиларни жуда аниқ ва равшан қилиб ёзади: «Гуллаб турган ўсимликка назар солсангиз, бу ўсимликнинг муайян бир шакли борлигини ва бу шакли билан у табиатнинг бошқа оламларидаги мавжудотларидангина фарқ қилиб қолмай, балки ўзи билан бир жинс ва бир навдан бўлган ўзгача турли ўсимликлардан ҳам фарқ қилишини кўрасиз; унинг барглари мутаносиб равишда жуда тенг ва текис

тизилган бўлиб, ҳар қайсиси жуда катта усталлик билан ниҳоят даражада мукаммал тарзда энг майда-чуйда ларигача нақшин қилиб безатилган... гулига қаран қандай чиройлик ва гўзал! Ундаги ипакдай майнинг талача, гуногун ранглар. Уртасидаги попукдек чиройлик ва тиниқ тўзғинчоқ!.. Бурқсиб турган мушк-анбар ҳидини айтмайсизми!.. Хўш, ундаги бор нарсаларнинг ҳаммаси шуларгина холосми? Йўқ, йўқ! Бу фақат унинг ички мазмунининг ифодаси бўлган ташқи формаси холос; бу ажойиб гуногун ранглар ўсимликнинг ичидан пайдо бўлган, думоққа атр ҳидини берувчи бу хушбўйлик унинг сочган мушк-анбаридир... Унинг танаси ичидан бутун бир янги олам бор; унда унинг ўзи ясаган ҳаёт лабораторияси бор, унда ҳайрон қоларлик даражада жуда тўғри ясалган энг нозик томирчалар орқали ҳаёт шарбати оқади, кўз илғамайдиган руҳ зарралари сирқиб туради... Хўш, бу ҳодисанинг ибтидоси ва сабаби қаерда? Унинг ўзида; унинг ибтидоси ўсимлик ҳали бўлмаган ва фақатгина уруғ донаси бўлган вақтдаёқ бор эди. Ана шу уруғ донасида илдиз ҳам, тан ҳам, чиройлик барглар ҳам ва барқ уриб очилган хушбўй гул ҳам бор эди! Қаранг-а, бу гулда ўзига керак нарсаларнинг ҳаммаси: ҳаёт ҳам, ҳаёт манбаи ҳам, ўсиш қобилияти ҳам, ўсишнинг қуроллари ва томирлари ҳам бор. Хўш, буларнинг ибтидоси ёки интиҳоси ни сиз қаерда деб биласиз?.. Улар унинг ўзида биқилган, шу сабабли бу ўсимлик тамоман мукаммал, татгал, хуллас, ўз-ўзида биқинган органик мавжудотдир. Лекин ўсимлик ер билан боғлиқ бўлиб, энг аввал ердан униб чиқади ва ердан озиқ олади; бу озиқ униб ўсиши ва яшаб туриши учун унга модда беради...»

1-парчада буюк рус танқидчиси В. Белинский юксак нафосат эгаси сифатида барча нарса ва ҳодисалардан қандай умумлашма чиқарганлигини англаб олиш мумкин. Чунки, ҳар қандай инсон ҳар бир нарсадан гўзаллик қидирар экан, унинг сабабига, уни келтириб чиқарган манбаига эътибор бермоғи лозим.

Яхши дид, ўзни тута билиш ва тарбияланганлик бир-бири билан узвий боғлиқдир. Такт — ўзни тута билиш, хулқ-атвордаги тарбияланганлик эса суҳбат ва гаплашишдаги яхши дид ва фаросат ҳисобланади. Яхши, эстетик дид кишининг юксак ахлоқий сифатлардан ифодаланади ва уларни янада ривожлантириш ёрдам беради. Инсон маънавий маданиятининг умумий даражаси, интеллектуал, эстетик ва ахлоқий ривожл

ниши қанчалик юқори бўлса, унинг ички маънавий дунёси ташқи қиёфада шунчалик яққолроқ акс этади. **Зеро**, ички гўзаллик ташқи қиёфада акс этади. Ички ва ташқи гўзаллик бирлиги — бу ахлоқий камолотнинг эстетик ифодаланишидир. Инсон гўзал бўлишга, гўзал кўринишга ҳаракат қилади — бу қонуний ҳол. Аммо уни амалга ошириш ахлоқий фазилатга, яъни инсоннинг гўзаллиги унинг ижодий, яратувчилик фаолияти мазмунига боғлиқдир. Агар инсон ўзи севган фаолият билан банд бўлар экан, унда ички кўтаринкилик, олижаноблик ва илҳомбахш туйғу пайдо бўлади.

А инсоннинг ички ва ташқи маънавий дунёси, ўз олдига қўйган мақсади қанчалик гўзал бўлмасин, агар ундан жамиятга фойда бўлмаса, уни нафосатли деб айта олмаймиз. Зотан, ҳақиқий гўзаллик ҳар бир кишининг ижтимоий фойдали фаолияти даражаси билан ўлчанади. **Ж**

Ижодий, яратувчилик меҳнати жараёнида инсоннинг фазилат ва хислатлари шаклланиб ва ривожланиб боради. Меҳнатнинг ўзи гўзал, аynи вақтда меҳнат қилаётган ҳар бир инсон ҳам гўзалдир. Шунинг учун, К. Маркс пролетарларнинг ажин босган юзларидан инсониятнинг барча гўзаллиги бизга боқиб туради, деб бекорга айтмаган.

Марксизм классиклари меҳнат одамни яратган, чунки инсон ташқи табиатга таъсир этиб, уни ўзгартириш билан ўзини ҳам янгилайди, деб ёзганлар. Дастлабки даврларда инсон дарахтни кесиб ёки арралаб, унга жило бериб, маълум шаклга келтириш билан ундан эстетик завқ олган. Аммо, инсоннинг ижод қилишга ўрганиши учун кўп йиллар керак бўлган. Меҳнатсиз ва ҳиссий тасаввур қилмасдан туриб, табиатга бўлган инсоний дидни, инсоний ҳиссиётни барпо қилиши мумкин эмас эди. Инсон меҳнати билан яратилган барча нарсалар фақат моддий жиҳатдан фойдали бўлибгина қолмасдан, балки эстетик қимматга ҳам эгадир, чунки улар кишининг баҳри-дилини очади, унга озик беради.

Инсон озод меҳнати билан бошқа инсонлар билан муомала қилади, уларга яқинлашади. Натижада ақлий, ахлоқий ва ҳиссий камолатга эриша бошлайди. Кишилар билан муомала қилиш жараёнида ўз-ўзини такомиллаштиради. Инсоний муомала маданияти кишини донолик ва завқ-шавқ билан бойитадиган мўъжизавий куч-қудратга эгадир. **Зеро**, киши-

лар билан учрашишдан, улардаги маънавий бойликни билишдан инсон ўзи учун битмас-туганмас озиқ олади. Худди шу инсоний муомала маданиятида шахсни ҳаётни севиши шаклланади ва янги инсон камол топадиган маънавий муҳит мустаҳкамланади. Инсоний муомаланинг ички аҳамияти шундан иборатки, бажараёнда инсон бошқаларнинг ички дунёсини тушунади ва ҳис этади. Бу билан у тор биқиқлик ва худбилликдан ҳолис бўлади, муомала гаштидан сармаст бўлиб, ўз ҳаётини маънавий бойитади.

Социалистик инсонпарварлик унинг умумназарий маъносини кишилар онгига сингдиришга ҳаракат қиламиз-ку; аммо, баъзан бу инсонпарварликни амалият хатти-ҳаракат билан ўзаро алоқасини унутиб қўямиз. Ҳали биз олижаноб назарий қоидаларни инсон ҳаёти билан, унинг амалий фаолияти билан боғлай олишнинг ҳар доим ҳам уддалай олмаймиз. Айрим ҳолда ўзгачеларнинг бутун ҳиссий бойлигининг барчасини англаётолмаймиз. Зеро, инсон тошдан қаттиқ, айни вақтда гулдан нозик. Шунинг учун, кишининг ҳис-туйғусини нозик дил торларини тўла ҳис эта билишни ўрганишни уни ҳисобга ола билишни ўрганиш керак. Ҳиссиёт маданиятини ўқиш ва ёзишни билгандек ўрганмоқ – муҳим вазифадир. Кишилар ўртасидаги муомала ҳақтий зарур, кундалик ва доимий амалиёт бўлганлиги учун ҳиссиёт маданиятини эгаллаш муҳимдир.

Инсоний муносабатлар маданияти муҳим социал проблемаларни ҳал қилиш билан боғлиқ, бу нарса айни вақтда кишиларнинг маънавий ва эмоционал муҳияти асосида бирлашувига имкон беради. Социалистик жамият ўз табиатига кўра инсоний ҳамкорликни асосланган бўлиб, кишиларнинг индивидуал яққаланиб қолишига ва ўзаро бегоналашувига қарши актив кураш олиб боради.

Инсоний муносабатлар маданияти эмоция ва ҳиссиёт билан узвий боғлиқ. Эмоционал соҳа инсон маънавий дунёсининг шакли ва мазмунига, унинг эътиқоди ва идеалига доимий равишда актив таъсир қилади. Бу ўринда В. И. Лениннинг қуйидаги сўзларини келтириш мумкин: «Кишиларнинг ҳис-туйғулари» сиз ҳеч қандай ҳал кишиларда ҳақиқат қидириш бўлмаган, бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас»¹⁰. Шунинг учун ҳам, воқеликдаги ҳодисаларга инсоннинг ҳиссий муносабатини аниқлаш ифодаладиган эмоционал маданиятнинг аҳамияти каттадир. Дарҳақиқат, бу маданият инсоннинг маънавий

дунёси барча томонларига, эътиқодига самарали таъсир кўрсатади. У инсоний хатти-ҳаракатда, хулқ ва муомалада намоён бўлади, айни пайтда кишининг ўз фаолияти учун масъулиятни шакллантиради. Юксак ҳиссиёт маданияти майда, бачкана туйғуларни йўқотади, инсон ички дунёсини яхлит, гўзал ҳис-туйғулар билан бойитади, бу эса унинг ахлоқий сифатларини янада такомиллаштиришга қўл келади.

Мешчанликка берилган кишининг ўз қараши, ўз ҳаётий позицияси, бошқачароқ қилиб айтганда, ўз сафсатаси бор. Бундай киши ўзини замон билан ҳамнафас одим ташлаётгандек кўрсатмоқчи бўлади. Амалда у кишиларнинг ғам-ташвишига, қувончи ва ютуғига бефарқ ва лоқайд қарайди. Шундай киши бошлиқ бўлиб қолсами? Бўйсунувчиларнинг аҳволига вой! Борди-ю у бир кишига раҳбарлик қилгудай бўлса ҳам «оралиқ»ни сақлашга уринади. Шунинг учун, у ёки бу одамга нисбатан, «кишилар билан ишлашни билмайди» деган ибора ишлатилса, унга бефарқ қарамаслик керак. Бу ибора бекорга айтилмайди.

[Хуллас, эстетик дид, эстетик қобилият, ҳиссиёт маданияти бирданига пайдо бўлмайди, табиатдан тайёр ҳолда берилмайди. Ҳар қандай инсоний қобилият қаторида, эстетик туйғу тарбиялаш, ривожлантириш, такомиллаштиришга муҳтож. Буларнинг ҳаммасида инсон гўзаллиги намоён бўлади. Халқимиз, «Яхши ҳуснингни ёмон хулқинг бузади» деб бекорга айтмаган.]

Ташқи қиёфа ҳақида

Маданиятлилик, тарбия кўрганлик, одоблилик инсоннинг ташқи қиёфасида ҳам намоён бўлади. Чунки кишининг ташқи қиёфаси унинг ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. Кўча-кўйда, учрашувларда нотаниш кишиларни учратар эканмиз, аввало, унинг ташқи қиёфасига назар ташлаймиз. Шунга қараб, унинг ҳақида муайян хулосага келамиз. Зеро, ҳамма жойда, доимо кишига юзлаб кўзлар қараб туради: у қандай кийинган, қандай қадам ташляпти, ўзини қандай тутаяпти?

Покизаликка, озодаликка интилиш ҳар бир инсон олдидаги муҳим вазифалардан ҳисобланади. Озода кийиниш, баданини тоза сақлаш, сочни тараб оройиш бериб юриш, кийим-бошни ва уй-жойни озода сақлаш киши риоя қилиши керак бўлган энг оддий ва энг зарурий талаблардандир. Уст-боши ғижимланган, соқоли олинмаган киши кўзга совуқ кўринади. Тирноқни ҳаддан ортиқ ўстириш, ошириб пардоз бериш кулгилидир. Сочни ғалати қилиб турмаклаган, кўзга ташланиб турадиган катта зирак таққан, бўйнига катта маржон осган қизлар, сочини елкасига тушириб, ҳурпайтириб юрган йигитлар кўзга хунук кўринади.

Шуни айтиб ўтиш керакки, айрим йигитлар баданларига татуировка қиладилар. Бу нарса, саломатликка анча зарар қилиши билан бирга, инсондаги уйғунликни бузади, уни хунук қилиб кўрсатади. Ёшлигида татуировка қилган кишилар умр бўйи қилмишларига ачиниб юрадилар, кўкракларини ечиб, калта энгли кўйлак кийиб юришга номус қиладилар. Татуировкани кейинчалик кетказиш қийин, кетганда ҳам баданда унинг изи қолади.

Айримлар ҳар кимнинг ўз табиати-да дейишлари мумкин. Бироқ таъбни ҳам, дидни ҳам тарбиялаш мумкин ва керак. Ёшларни хунук ва бемаъни таъб-дидга эргашидан сақлаш мақсадга мувофиқ. Ўзининг ташқи қиёфасига эътибор бериб юриш — ҳар бир кишининг хислати. Лекин ўзига оро бериш бирдан-бир мақсад бўлиб қолса, унинг бошқа барча манфаатлари шунга мослаштириб қўйилса, бу хислат бўлмаб қолади. Натижада бутун бўш вақтини ўзини оро беришга сарфлайдиган кишилар кўпинча қуруқ нусхага айланиб қолади. Маънавий камолатга интилмайди, унга маданият, санъат, спорт, жамоат ишлари бутунлай ёт бўлиб қолади. Буржуа формалистик санъатига — абстракционизм, модернизмга ишқибоз бўлиб қолади. турли ола-була кийим кийиб келган чет эл туристларига тақлид қила бошлайди, «модапараст»ликка муккасидан кетади. Ана шундай таъсирга берилган ёшларнинг аксарияти ишқемас ва текинхўр бўладилар. Уйин-кулги, айш-ишрат, осон йўл билан пул топишга интилиш — уларнинг касб-корига айлана бошлайди. Бундай беташвиш ҳаётга бўлган мойиллик кўпинча уларни жиноят томон бошлайди.

Енгил-елпи ҳаётга ишқибоз бўлиб қолган тантиқ ёшларнинг бундай ҳолга тушиб қолишларига оила,

мактаб ва жамоатчилик айбдор, шунингдек унинг ёру дўстлари, қариндош-уруғлари, маҳалла-куйдагиларнинг бепарволиги ҳам сабаб бўлади. Жамиятимизда бундай ёшлар оз бўлса-да, уларга эътиборсизлик билан қараб бўлмайди. Балки, ёшлар ўртасида пайдо бўладиган ҳар қандай ярамас одатларга қарши кескин курашмоқ лозим.

Айрим ҳолда, студентлар ётоқхонасига бориб қолгудек бўлсангиз, хоналар озода бўлса ҳам эстетик маданият етишмаслигини кўрасиз. Хоналарнинг деворларида қалин қоғозга ёки клеёнкага бемаза сюжетли суратлар осилганини, қоғоз ёки пайраҳадан ясалган, бир неча йилдан бери осилиб турган гулларни, ойнали ёки ойнасиз рамка ичига олинган, қоғозга ёпиштирилган ўнлаб расмларни кўриш мумкин.

Турли-туман чет эл маркалари ёпиштирилган куртка ва майкаларни, кирланганидан ялтираб кетган жинси шимларни кийган ҳолда, қора кўзойнакни бурни устига қўнқайтириб, бемаза, бақиринч-чақиринчдан иборат куйлар лентасига ёзилган магнитофонларни кўча-кўйда бақиртириб кетаётган айрим ёшларни кўриб газабинг кўзгаб кетади.

Ташқи қиёфа нисбий тушунча. Киши яхши ва чиройли кийинган бўлиши мумкин, лекин у юриш-туришда ўзини тута билмаса, адл исра олмаса кийимнинг гўзаллиги ва тартиблилиги кўзга ташланмай қолади.

Ҳақиқий тарбияланганлик, чиройли юриш, қадди қомадни чиройли тутиш, чиройли гапирини тақозо этади. Кўп кишилар буни билмайди. Баъзилар лапанглаб, қўл силтаб елкани чиқариб юрадилар, қўлларини чўнтақларига солган ҳолда гапирдилар, стулда оёқларини чалиштириб ўтирадилар. Кишилар ўртасида бўлганда ўзига оро бериш, тез-тез кўзгуга қараш, безаниб-сочини тараш аёлларга ярашмайди, стол ёнида туриб юзга упа суриш ва лабни бўйаш келишмаган қилиқдир. Меҳнат қилишдан бўйин товловчи «оқ билаклар»дан, узун-узун тарноқлар қўювчи, упа-эликка ҳаддан ташқари берилиб кетган, мода кетидан қувлашни ўзининг ҳаётий мақсади деб билган кишилардан нафратланмай иложимиз йўқ. Модага берилган кишилар ўзларини бадбашара қилиб қўядилар, стилига бўлиб, коллективга масхара бўладилар. Бу билан биз модага қаршимиз деган хулоса келиб чиқмаслиги керак, балки кийинишда ҳаддан ошмасдан совет кишиларининг дидига мос мода билан тикилган хушбичим

кийимлар кийиш керак, чунки модаларимиз милли хусусиятларимизга, анъаналаримизга, совет турмуш тарзимизга мос бўлиши керак.

Буржуа модаларига кўр-кўрона тақлид қилувчиларни қоралар эканмиз, бу ерда гап уларнинг хуну мода ва бузуқ дидлари ҳақида боради. Совет кишилар барча халқлар ақл-заковати яратган миллий кийимлардаги яхши томонларни қабул қиладилар.

Айрим ёшлар ясама, сунъий «гўзаллик» билан ўзларини бадбашара қилиб қўядилар, улар ҳақиқий гўзаллик юзнинг табиий латофатида, содда ва хушбичим кийимда эканини унутиб қўядилар. Инсоннинг ташқи гўзаллиги кийим рангларининг бир-бирига мос келишида, табиийлик ва соддаликда жуда яққол кўрилади. Кўзга ташланмаган ҳолда кишининг ҳуснига табиий латофат ва нафосат берадиган, унинг айрим камчиликларини билинтирмай кетадиган уст-бош кийимган маъқул.

Инсоннинг дид-фаросати кийим-бошида, хатти-ҳаракатларида, ўзини тута билишида кўзга ташланади. Самимий, оқ кўнгил, ўзига талабчан, умуман тарбияланган киши ташқи кўрнишида сунъийлик, қалбакиликни кўрсатувчи бирон-бир бемаъниликка йўл қўймайдиган тарзда кийинишга, ўзини шунга муносиб тутишга ҳаракат қилади. Дидли-фаросатли киши ҳамини ана шу қиёфасини сақлаб қолади. Ташқи қиёфага эътибор бериш ички маънавий гўзалликнинг ифодаси ҳисобланади.

Кўпгина ёшлар юриш-туриш, кийиниш, ўзни тута билиш қоидаларини яхши биладилар, албатта. Лекин уларнинг маълум қисми, бу қоидаларга била кўра риоя қилмайдилар. Демак, бу қоидаларни «назарий» билишнинг ўзи етмайди, балки уларга ҳамма жойда, ҳар доим, ҳар қандай вазиятда — ишда, кўча-кўйда, уйда амал қилиш керак. Унчалик мураккаб бўлмаган бу қоидаларни ўзлаштириб олиш қийин эмас, ҳамма гап ана шу қоидаларни бажаришга кўникишда, ўз характерингга, табиатингга сингдириб олишингга, кундалик ҳаётинг одатга айлантдириб олишинггадир. Овқат олди-дан қўлимизни ювамиз. Эрталаб тишларимизни тозалаймиз, юзимизни ювамиз, соқолимизни олаемиз. Чунки, биз буларга одатланиб қолганимиз учун, ҳар гал беихтиёр қила берамиз. Бу одатлар кўп такрорлаб турганимиз учун шартли рефлекс тусига кириб қолган. Ажойиб совет педагоги А. С. Макаренко айтганидек,

яхши иш бировнинг кўрсатиши билан эмас, балки ўз истаги билан қилинса, бундай хатти-ҳаракат жуда яхши хатти-ҳаракат ҳисобланади. Кимки ёлғиз қолганида ҳам ўзини одамлар орасидагидек тута билса — у, ўзида одоб-ахлоқ маданиятини тарбиялаш соҳасида ўз олдига қўйган мақсадига эришган бўлади.

Яхши одат—яхши фазилат

!Одат ва қилиқ у ёки бу хатти-ҳаракат қила билиш, одамлар орасида ўзни тута билиш услубидир. Шунинг учун яхши одат ва қилиқлар одоб маданиятининг муҳим белгиси ҳисобланади. Масалан, ҳеч кимга қулоқ солмасдан, бировга гап бермасдан сўзлаш маҳмадоналик бўлса, овқатни очкўзларча ва чапиллатиб ейиш, оғзида таом билан гапириш баднафслик деб баҳоланади.

Шошиб-пишиб, пойма-пой ҳаракат қилиш, ҳовлиқиш, гердайиб юриш, ғайри-табiiй сипогарчилик, ясама хатти-ҳаракат, сурбетлик, шилқимлик ва қўрслик — буларнинг ҳаммаси одобсизлик белгиларидир. Атрофдагиларнинг ғашини келтирадиган ёки бошқаларни кулгили аҳволга солиб қўядиган — бош қашиб гаплашиш, бегона кишининг нарсаларига тегиш, бирон нарсани қўлда эзиш ёки айлантириб туриш каби одатлар бутунлай ноўриндир. Эсноқ келганда қайтариш, йўтал тутганда, акса урганда, дастрўмол тутиш керак.

Кундалик ҳаётимизда, айрим одатларни қилиқ деб атаймиз. Масалан, қўлни чўнтакка солиб юриш, тирноқни тишлаш, сақич чайнаб юриш, жамоат жойларида писта чақиш ва ҳоказоларни ёмон қилиқ деб атаймиз. Қўпол, ўринсиз ҳазил қилиш ҳам бемаънилиқдир. Бундай кишилар қилмишини халқ «Ёмоннинг бир қилиғи ортиқ» деб қоралайди. Доимо шундай бемаъни қилиқлар билан дилозорлик қилиб юрганларга «Қилиғи совуқ», «илондек совуқ», «сўхтаси совуқ», «шўнғиядек лўп этиб ёндан чиқиб қолди» деган иборалар нисбат берилади. «Текканга тегиб, тегмаганга кесак отиб юради» деган ибора шум табиатли, хира, шилқим, ифвогар кишиларга ишлатилиб келинади. Чунки, бундай кишилар ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмони ни олади.

Озодалик, бежирим кийиниш, шахдам қадам ташлаб юриш, равон нутқ, осойишталик билан гапириш ўзинини ҳар доим эркин ва вазмин тутиш ва бошқалар яхши одатдир.

Стул ёнида ялпаймасдан, тирсакни столга қўйиб унга суянмасдан, столдан анча узоқлашмасдан ўтириш яхши одат. Пичоқ, вилка ва қошиқ ўз ўрнида ишлаш тилмоғи шарт. Масалан, гўштни пичоққа санчиб ейиш ёки ош қошиқни туздонга солиб туз олиш. Катта бўлак нонни тишлаб ейиш, узумни шингиллаб узиб олмасдан, ҳар еридан чўқилаб узиб олиш, овқат ея тури гапириш, балиқ суяклари ва мева данакларини дастурхонга ташлаш ҳам ярашмаган қилиқ.

Турмушда учрайдиган ҳолларнинг барчаси учун тайёр қоидаларни топиш амри-маҳол. Барча халқларда элат ва миллатларда расм-одат бўлиб қолган одат қоида ва нормалари борки, уларга риоя қилиш тарбия кўрган барча кишилар учун мажбурийдир. Каерд бўлмасин ҳамма жойда ва ҳамма вақт кишилар орасида, уларнинг назар-эътиборида юришимизни ёқдда чиқармаслигимиз зарур. Атрофимиздагиларга ноҳула вазият туғдириб қўймаслигимиз, иззат ва обрўйимизни сақлашимиз, самимий ва ёқимтой бўлишимиз лозим.

✓ Инсон ўзининг ташқи қиёфаси, хатти-ҳаракати ва вазминлиги билан ажралиб туриши, бошқаларга амал қилина бўлмоғи лозим. У самимий ва соф бўлиш талаби бирга, чиройли юриши, қадди-қоматини адл тутиши, чиройли гапира олиши, эркин хатти-ҳаракат қилиши яхши одат оқибатидир.

Ўзини тута билиш, яхши одатларга амал қилиш тартиблари, одоб сақлашнинг хилма-хил қоидалари анча кўп. Шунинг учун уларнинг ҳаммасини санаб чиқиш қийин ва бунга эҳтиёж ҳам йўқ. Бу ўринда шунинг ёқддан чиқармаслик керакки, уларни амалга оширишда конкрет шароит, вақтни ҳисобга олиш зарур. Айри шароитда одоб қоидаларининг барчасини амалга ошириб бўлмайди. Масалан, далада ишлаётганлар уварларда, экин ёқаларида овқатланишларига тўғри келмайди. Бу шароитда ресторанлардаги расм-одатни қилишни талаб этиш мумкин эмас. Аммо, ҳар бир киши овқатланиш талабларига, ўз халқининг асрлар оша сақал қал топиб келган ўзини тута билиш қоидаларига риоя қилиши зарур.

Шуни айтиб ўтиш керакки, кўпгина кишилар одоб сақлаш қоидаларини жуда яхши биладилар, лекин

уларга амал қилмайдилар, ёки бажаришни эп кўрмайдилар. Унча мураккаб бўлмаган бу қоидаларни ўзлаштириб олиш қийин эмас, албатта. Қийинчилиги, бу одат-қоидаларни бажаришга кўникишда, уларни ўз табиатингга сингдириб юборишдадир.

Ўзни тута билмайдиган, билишни ҳам истамайдиган кишилар атрофдагиларнинг асабига, ғашига тегади. Масалан, икки киши ўзаро гаплашиб турган бўлса, учинчи киши келиб, унча зарур гапи бўлмаса-да, улар суҳбатини бўлган ҳолда, безрайиб тураверса, бундай қилиқли одамга нисбатан «ошга тушган пашша» деган ибора ишлатилади. Бунинг устига у «кечирасизлар, мен сизларга ҳалақит бермадимми?» деб яна энсани қотиради. Бундай қилиқ ўта беюзликдир.

Инсонда одоб маданиятини тарбиялаш ўз мазмуни ва моҳиятига кўра, унда яхши одатларни ўзлаштириш, ёмонларидан эса халос бўлишни ўргатишни билдиради.

Яхши одат бировларнинг йўл-йўриғи билан эмас, балки ўз истаги билан бўлгани маъқул. Киши якка ўзи қолганда ҳам одоб нормаларидан ташқари ҳаракат қила олмаслигини қалбан ҳис қилсагина ҳақиқий тарбияланган киши бўла олади. А. С. Макаренко айтганидек, янги ахлоқнинг янги талабларига шу даражада одатланиб, кўникиб кетишимиз керакки, ҳар гал қандай талабга амал қилиш зарурлигини қидириб юрмасдан, бу талабларга бемалол риоя қила оладиган бўлайлик.

«Тарбияланган, одобли киши қаерда бўлмасин, нима қилмасин, у доимо ўзининг хатти-ҳаракатида, одат ва қилиғида соддалик ва камтарлик, табиийлик ва мақсадга мувофиқликни намоён қилади. Совет кишиларининг маданияти ташқи қиёфаси билангина эмас, балки ички маънавий маданиятни, чинакам одоблилик ва хушмуомалаликни, кишиларга инсоний муносабатни ўзида жамулжам қилиш билан белгиланади.

Яхши фазилат — инсон кўрки

Ўтмишда яшаб ва ижод этган барча мутафаккирлар инсон ҳақида, унинг эътиқоди ва қадр-қиммати, бурчи ва вазифаси, одамийлиги ва одмилиги, одоб ва ахлоқи, хислат ва фазилатлари ҳақида қимматли фикрларни билдирганлар. Дарҳақиқат, инсон бутун

мавжудот тараққиётининг маҳсули, энг олий чўққисигина эмас, балки ўзи яшаб турган оламни ўрганиб, уни ўз мақсади нуқтаи назаридан ўзгартиришга қодир бўлган қудратли моддий ва маънавий кучлир. Веронинсоннинг мохияти унинг биологик томонлари билан эмас, балки ижтимоий томони билан белгиланади. Одамда бир қатор инсоний хислатлар ва фазилатлар мавжудки, уларни ўзаро айнанлаштириб ҳам, ажратиб ташлаш ҳам мумкин эмас, чўнки улар бир-бирини тўлдирадидлар, уларнинг бирикиб, уйғунлашиб кетиши инсон камолатига, шахс такомиллашувига олиб келади. Масалан, киши ақлий етук бўлса-ю, ахлоқан нопок, ёхуд аксинча бўлса, уни кенг маънода баркамол инсон деб айта олмаймиз. Масалага яна чуқурроқ қарайдиган бўлсак, ҳақиқий инсонда барча инсоний фазилатлар бўлмоғи лозим, агар унда бирон-бир фазилат етишмагундек бўлса, ўз-ўзини тарбиялаши, ўз-ўзини такомиллаштириши жараёнида ана шу фазилатга эришмоғи лозим. Чўнотам инсонийлик одам боласига бўлган беқиёс муҳаббатда, жамият ва оилага, жамоат мулкига, коллектив ва ҳар бир шахсга оқилона ва оқилона муносабатда бўлишга, халоллик ва камтарликда ва ҳоказоларда намоён бўлади. Ҳар бир инсонда ғоягўй етуклик ва ахлоқий поклик, жисмоний бардамлик ва нафосатни тушуна билишлик, ватанпарварлик ва интернационализм, гуманизм ва инсоният душманларига нафрат бутун характериға сингиб кетмоғи, ҳаётининг мазмуни ва мақсадига айланмоғи зарур.

Юксак инсонийлик давр руҳи ва талаблари билан ҳамоҳанг бўлишни, жамият ва халқ олдидаги ўз бурчи ҳамда вазифасини виждонан бажаришга интилишни тақозо этади. Бурч ва виждон диалектикаси инсонийликни белгилайдиган муҳим ўлчовдир. Атоқли санъаткор, СССР халқ артисти Лутфихоним Саримсоқова шундай дейди: «Инсонийликни инсон ўз виждони билан яратади. Унинг виждони, қалби соф туйғулар билан йўғрилган экан, у албатта, ҳаётда одамларга яхшилик қилишдан боши чиқмайди. Пок виждон туйғуси замирида таркиб топган бу инсонийлик ишхонада ҳам, қўни-қўшнилар ўртасида ҳам, оиласида ҳам фақат яхши хислатлар келтиради. Бундай кишилар ҳаётда фақат эъзозланадилар. Кўпчилик унга ҳавас билан боқади, ундан ибрат олишга ҳаракат қилади»¹¹.

Эътиқод инсонда қадрланадиган энг муҳим фазилат ҳисобланади. Эътиқодсиз киши бўлиши мумкин эмас.

Бизнинг олий эътиқодимиз — коммунистик идеалга бўлган садоқатимиздир. Унга эришиш учун кураш совет кишисининг бутун шуурига сингиб кетган. Шунингдек, эътиқод — бирор касб ёки вазифага меҳр қўйиш, уни бажаришга виждонан интилишни ҳам билдиради. Касбга эътиқод қўйган киши уни эгаллашга, бу соҳадаги ўз билими ва малакасини такомиллаштиришга интилади. Эътиқод бўлмаса, киши бугун бир нарсага интилиб, эртага ундан кўнгли совийди, бошқа вазифага бажаришга унаб кетади. Шу тарзда у ўз олдига турли вазифаларни мақсадсиз қўяверади. Агар биз донгдор ишчи ва колхозчилар, атоқли олимлар ва санъаткорларнинг ҳаёти ва фаолиятига назар ташласак, уларнинг ҳаммаси ўз касбига эътиқод қўйганлигини кўрамыз. Ҳар қандай касб кишиси билим ва меҳнатни астойдил севиши керак. Чунки, билим натижасида ҳар қандай жумбоқлар ҳал бўлади, меҳнат натижасида ютуқларга эришилади. Эътиқод ўз-ўзидан шаклланмайди, балки тарбия жараёнида қарор топади.

Инсонга ҳурмат ва эътиқод қўйиш, уни улуғлаш ва эъзозлаш ҳар бир совет кишисининг бурчи. Халқимиз яратувчилик меҳнати билан беш йиллик вазифаларини виждонан ғайрат ва шижоат билан бажараётган бир даврда иш ёқмас, ижтимоий фойдали меҳнатни менсимайдиган шахслар кишилар кўзига жуда хунук кўринади.

Шухратпарастлик, амалпарастлик ҳам жамиятимизга ёт иллат. Маълумки, шухрат ва обрў ўз-ўзидан келмайди. У ҳамма ерда ҳалол ва садоқатли меҳнат натижасида орттирилади. Ҳеч ким одамлардан ўзини ҳурмат қилишни талаб қилмайди. Бундай йўл билан орттирилган обрў ва ҳурмат юзаки бўлади, одамлар бундай кишиларнинг ўзини эмас, балки эгаллаб турган хурматли-вазифасини эътиборга оладилар.

Иккиюзламачи, тили билан дили бир бўлмаган одамлар ҳам жамиятга, кишиларга жиддий зарар келтиради. Чунки, улар кишиларни, шунингдек жамиятни ҳам алдайдилар. Кўзларини бақрайтириб туриб ёлгон гапирдилар. Бундай кишилар, одамларга кулиб, хушомадгўйлик қиладилар, сиртдан яхши гапларни гапирдилар, аммо улар кўнглида ёмонлик, қора ниятлар бўлади. Уларга «ичи тўла ит балиқ» деган ибора муқоёса қилинади. Бундай одамлар фақат салбийгина эмас, балки хавfli одамлардир.

Бирор йирикроқ мансабни эгаллаш ва бундан пахсиятида фойдаланиш дардида ҳаракат қилувчи айрим кимсалар ҳам орамизда учраб туради. Мансабга интиладиган бундайлар ўз қобилиятини, эгалламоқчи бўлган мансабининг вазифаларни эмас, балки унда келиб чиқадиган имтиёзларни ўйлайдилар. Аксинч ҳақиқий инсон мансабни имтиёз деб эмас, балки унинг қиммасига янги бурч ва вазифа юкланиши деб қарайди.

Манманлик заифликни билдиради. Айрим одамлар фақат ўзларинигина мактайдилар, уларга хушоматли одамларгина ёқади. Манманлик — калтафаҳмликни келиб чиқади. Бу касалга мубтало бўлган одам бошқаларнинг кадр-қиммати ва хизматини ҳолисона боқиб холаё олмайди.

Киши табиатида доимо юксакликка қараб интилиш бор. Зеро, шу интилиш уни улуғлайди, гурурини, иззат-нафсини, кадр-қимматини қарор топтиради. Бу билан ўзини кучли ва жасоратли, дуч келадиган қийинчиликларни бартараф этишга қодир деб биледи.

Баъзан ўзини-ўзи химоя қила олмаган, ўз ҳурматини билмаган, ўз кадр-қимматини йўқотган иролас қишчиларни кўриб, ачинасан киши. Масалан, ичиб олган йиғитга осилиб олган кизни кўз олдингизга келтиринг. Турмушга чиқмасдан ўз кадрини туширгач, гурурини йўқотган бу киз, тўйдан кейин қандай аҳволга тушибди мумкин? Демак, гурур хисси, кадр-қимматини билиш, иззат-нафсига доғ туширмаслик — одобнинг муҳим белгиси ҳисобланади.

Инсоннинг муҳим вазифаларидан яна бири, яхшиликни билиш, унга яхшилик билан жавоб бериш, ёмонликка қарши курашга билишдир. Яхшилик ва ёмонлик — этиканинг муҳим тупунчаси. Антагонистик жамиятларда турли синфлар бу тупунчаларни турли маънода тушунашлар. Агар эксплуататор синфлар ҳуқуқий мулкчилик муносабатларини яхшилик деб тушунади, меҳнатқил омма уни социал инқилоб, ёмонлик деб тушунади, уни йўқотиб социал тенгликни қарор топтиришни яхшилик деб ҳисоблайди.

Яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги тасаввурлар келтирилган крет-тарихий мазмунга эга. Уни тўғри тасаввур қилиш — тарихий жараёнларни диалектик-материалистик тушунишдир. Бир вақтлар, масалан, қонли ўч олиш яхшилик ҳисобланган бўлса, ҳозирги замон шаронти ахлоқий ёмонликдир. Бу нарса ижтимоий ишлаб чиқариш

ришни ривожлантиришнинг кишилар маънавий маданияти турли даражаси билан тақозо этилган.

Яхшилик ва ёмонликнинг объектив ўлчовини белгилаш мумкинми? Ҳа, деб жавоб берамиз. Ўтмиш авлодлар тажрибасига суяниб, ўтмиш билан бугунги кунни таққослаб ва келажакка қараб, ижтимоий практика ва шахсий кузатишларни таҳлил этиб, кишилар амалий тарзда ўзлари учун нима яхшилик, фойдали, нима зарарли, кераксиз, ёмонлик эканлигини белгилайдилар. Шунга қараб, турли синфлар яхшилик ва ёмонликка турлича муносабатда бўладилар.

Социал озодликка эришиш учун меҳнаткашларнинг тарихий кураши, хусусий мулкчилик, кишини киши томонидан эзиш барча кулфат ва ёмонликларнинг манбаи эканлиги ва уларни йўқ қилмасдан туриб, чинакам яхшиликни қарор топтириш мумкин эмас деган хулосага олиб келади. Шунинг учун, социализмда кишини киши томонидан эзиш, очлик ва ишсизлик, босқинчилик урушлар, миллий ва ирқий адоват, меҳнат кишисини камситиш каби социал иллатлар абадул-абад барҳам топади. Айни вақтда социализмда кишиларни коммунизм томон боришга, уларнинг яшаши ва ишлашига халақит берадиган барча нарсаларга қарши кураш олиб борадилар. Масалан, юқорида айтиб ўтганимиздек, икки юзламачилик, мансабпарастлик, манманлик, мақтанчоқлик, ўзгаларни камситиш, иш-ёқмаслик, юмалоқ хат ёзиш, фисқни-фасод қилиб юриш ва ҳоказоларга қарши муросасиз кураш олиб бориш яхшиликдир.

✍ Емонликка қарши ҳар бир киши ахлоқий қатъият билан муросасиз кураш олиб бормаса, у зарарли ва хавфли оқибатларга олиб келиши мумкин. Бу ўринда совет педагоги В. А. Сухомлинскийнинг қуйидаги сўзларини келтириш ўринлидир: «Агар ёц йигит ҳаётда ёмонликни бир марта кўриб ўзининг қаҳру-ғазабини билдирган бўлса, у ўн марта яхшилик қилиши, ўзининг хатти-ҳаракати билан бу яхшиликни ҳаётда қарор топтириши керак»¹². ✍

Инсон қард-қиммати ҳақида

К. Маркснинг энг хуш кўрган гапларидан б
«Инсоният олами учун ишламоқ керак» деган иб
эди. Инсонга беқиёс ишонч, унга меҳр-муҳаббат, ун
гм гўзалликни тан олиш, ана шу гўзалликни кўра
лиш — ҳар бир кишидаги ижобий хислатгина бў
қолмасдан, балки энг олижаноб фазилатдир?»

Инсонларга яхшиликни раво кўриш — энг ях
фазилат. Ўзи учун яшаган одамни яхши инсон дей
мумкин эмас. Яхшилик тушунчаси замирида ки
ларга бўлган чинакам хайрихоҳлик, инсоний меҳр-
ҳаббат, олижаноб туйғу ётади. Бошқаларни севади
уларни эъзозлайдиган инсондан ёмонлик кутиб б
майди. Чунки, инсон учун, унинг тақдири учун қ
ғуриш яхши кишиларнинг олий мақсади, яшаш ме
ни бўлиб келган. Шунинг учун ҳам улуғ инсонпар
ёзувчи М. Горький, инсонларга бўлган муҳаббат ш
дай бир қанотки, сен бу билан ҳаммадан юқорига
тарила оласан, деб бежиз айтмаган.

«Инсон! — деб ёзади у. — Шу бир калима сўз бил
кўксимда қуёш туғилгандай бўлади... Мен унинг к
пешонасини, ёлқинланувчи доно кўзларини — у к
ларда қудратли тафаккур нурлари ёғилиб тургани
ундан руҳан толиққан чоқларда худолар яратувчи,
ҳан кўтаринкилик даврларида эса у худоларни р
этувчи буюк кучни кўраман»¹³. Бу сўзларда инсо
бўлган беқиёс ишонч, ҳурмат ва иззат, унинг маъ
вий камолати ва жисмоний қудратига бўлган эъти
ётади.

Донолар табиат гўзаллигини тараннум қилган
рида, инсон гўзаллигини инкор қилмаганлар. Дунё
энг гўзал маъжудот — инсондир. Шунинг учун х
М. Горький, «Инсон номи мағрур жаранглайди!» д
ҳайқирган. Жисмоний ва маънавий гўзал инсонга
раб, ахлоқий ва эстетик завқ оласан, киши. Од
боласининг ташқи қиёфасидаги гўзалликни пастга
маган ҳолда, ҳақиқий инсонийликнинг чинакам
зони ахлоқий фазилатлар эканлигини ёддан чиқарм
лик лозим. Нафосат ахлоқий хислатларни кўк
кўтаради, айни вақтда ахлоқий баркамоллик нафос
нинг ҳуснига ҳусн қўшади.

Ҳар бир халқнинг энг яхши кишилари жамият
рихий тараққиётида фахрли ўринни эгаллаганлар.

Уларнинг меҳнати шу халқнинг маънавий гўзаллигидан гувоҳлик беради. Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Навоий, Улуғбек, Бобир, Муқимий, Фурқат, Ҳамза ва бошқалар ўз халқининг бошига тушган кулфатларга ҳамдард бўлиб, жамиятдаги тенгсизликни кескин қоралаганлар, оддий халқ қалбига яширинган гўзалликни олқишлаганлар. Уларнинг ҳаммаси инсон қадр-қимматини ҳамма нарсадан юқори қўйишга ҳаракат қилганлар.

Форобий инсоннинг қадр-қимматига, ақл-заковатига, яратувчилик фаолиятига юксак баҳо беради. У инсонни шунчаки биологик мавжудот эмас, балки ўз ақл-идроки билан ҳайвонот олаmidан фарқ қиладиган ва ақл-идроки билан меҳнат қиладиган инсон социал мавжудотдир, деган фикрни ўртага ташлайди. У инсон ўз меҳнати туфайли бахт-саодатга эришиши мумкин дейди. Юсуф Хос Хожиб ҳам, инсонга ақл бериб қўйилган, шунинг учун ҳам у ер юзида ҳар қандай ишни қилишга қодир, деган фикрни илгари суради. А. Навоий, дунёда инсондан улуғроқ камолат йўқ, чунки унга «бебаҳо марварид» — ақл-заковат кучи ҳадя қилинганки, унда «сирри-асрорларни ва юксак чўққиларни билиш қобилияти» бўлиб, унинг кўмагида инсон «улуғ зафарлар»ни бажо келтириши лозим, дейди.

Инсон, унинг ақл-идроки, кучу қудрати, яратувчан меҳнати ҳар бир тарихий давр буюк алломаларининг иққат-эътиборида бўлган. Уларнинг ўзлари ҳам инсон гўзаллиги ва улуғворлигини мадх этибгина қолмасдан, балки инсониятнинг ёрқин келажаги учун тер ўкиб меҳнат қилганлар. К. Маркс таъкидлаб ўтганидек, «Агар инсон фақат ўзи учунгина меҳнат қилса, у йтайлик, атоқли олим, буюк донишманд, ажойиб юир бўлиши мумкин, аммо ҳеч қачон чинакам муаммал ва улуғ инсон бўла олмайди. Тарих умумий ақсад йўлида меҳнат қилиб, ўзлари янада олижаноб-оқ бўлиб қолган кишиларни буюк кишилар деб танлади: тажриба энг кўп кишиларга бахт келтирган кишини энг бахтиёр киши деб кўкларга кўтаради»¹⁴.

Ҳаётда турли гўзал инсоний хислатларга эга бўлган кишиларни учратамиз. Инсоннинг меҳнатга бўлган мухаббати, ўраб олган дунёни билишга интилиши фан ва маданиятни ўрганиш иштиёқи билан, энг аввало бошқа кишиларга бўлган дўстона муносабати билан гўзал меҳнат ҳам, ақл-идрок ҳам, одоб-ахлоқим кишилар бахтига бахт қўшади, улар ҳаётида кат-

та мазмун касб этади. Ҳар бир инсон бошқа кишиларга ўзининг хоши-иродаси, қалб кўри, ақл-идроки билан бемалол ғамхўрлик қилиши мумкин. Инсонларнинг бўлган беғараз муҳаббат, улар аҳволини яхшилашнинг интилиш — инсоннинг бутун маънавий кучларини боқолашнинг асосий мезониди.

Совет жамиятида, одам одамга дўст, ўртоқ ва биродар, деган ажойиб ахлоқий принцип ҳукмрон. Бу ҳамма учун тенг ахлоқий қонда. Инсон энг улуг болиқлиқни узиди мужассам қилган. Унинг ақли ва ҳиссиотида табиатнинг энг олий инъоми жамулжам.

Қадр-қиммат, иззат-нафси чуқур ҳурматлаш, инсонга эътибор, унинг учун ғамхўрлик — кишилар ўз тасидаги инсоний муносабатнинг моҳияти шундан кўринади. Меҳрибон кишилар бошқалар ҳаётида кўра бераётган аччиқ-чучук воқеаларни совуққина ва бир парво кузатмайди. Балки худди ўз бошидан кечирётгандек, бу воқеаларга актив муносабатда бўлади.

Барча инсоний фазилатлар қаторида уз-узини, иззат-нафсини, ҳурматини ва уз қадр-қимматини англаш туйғуси ҳам киши учун жуда зарурки, бу нарса ўз кучига ишонишни, одамлар учун кераклигинингни англашга эришай деган билишни шакллантиради ва ривожлантиради.

Ўз қадр-қимматини билиш кишини виждонсизликдан, худбинликдан сақлайди, ўзини бошқалар томонидан таҳқирлашга, камситишга йўл қўймайди. Шунингдек, ўз қадр-қимматини, иззат-нафсини ҳурмат қилдиган инсон ўзгаларни камситмайди, хўрламайди, ҳеч қачон хоҳ ишда, хоҳ кўча-кўйда, хоҳ уйда часкашлик қилмайди, енгил-елпи хатти-ҳаракат қилишдан ўзини тияди, ўзини ҳар доим вазмин тутайди. Чинакам одобли киши бировга озор бермайди.

Саъдийнинг:

Бирорта кўнгилга бермагил озор,

Жаҳонни урташга бир оҳ этади,

деган мисралари инсонийликка чорлов эмасми ахир?!

Одобли киши бошқаларни ҳам нотўғри хатти-ҳаракат қилишдан тийишга интилади. Адабсиз, бадахт кишиларнинг танобини тортиб қўяди. У ўзи бажа олмайдиган ишга ваъда бермайди, ваъда бердим албатта бажаради.

Қадр-қимматни сақлаш ўз ватани ва халқини шон-шарафини, ўз меҳнат коллективи ва унинг ҳар бир аъзоси шарафини ҳимоя қилиш, эъзозлаш демак. Б

нинг учун инсон уз қадрини билиши, узи бошқаларни ҳурмат қилиши лозим. Зеро, узгаларни ҳурмат қилмайдиган, инсонни улуғламайдиган ҳар бир киши узининг қадрига етмайди.

Дарҳақиқат, ўзини ҳурмат қиладиган ҳар бир инсон, ўзига топширилган ишни енгил-елпи бажармайди, масъулиятни тўла ҳис қилган ҳолда, уни виждоан ва шараф билан бажаради. Уз ғурурини ҳис қилиш туйғуси ишда бракка йўл қўймайди, узининг ва бошқаларнинг меҳнатини қадрлашга ундайди. Совет ифтихори туйғуси амалий ишда ёрқин намоён бўлади. «Совет маҳсулоти — демак, энг яхши, энг сифатли, энг гўзал булмоғи керак» деган принцип совет кишининг ғурури, ифтихори ҳисобланади.

Ҳаётда ҳар хил воқеалар бўлиб туради. Шунинг учун ҳам, ҳар бир инсон, барча совет кишилари инсоний гўзалликни меҳр-муҳаббат билан ўзларига қабул қилиб, бу гузалликка доғ тушираётганларга қарши мурасасиз курашиш лозимлигини ҳис қилмоғи лозим. Инсонга меҳр қўйиш учун, ҳақиқатда у қандай бўлса, уни худди шундай тушиниш, кўра билиш керак. Кимки, инсонни аниқ ва равшан кураб экан, у бировга дўстона, бошқаларга эса нохайрихоҳ муносабатда бўлмайди. Шунинг учун ҳам кишига бўлган меҳр-муҳаббатнинг ривожланишида уни тушиниш катта роль уйнайди.

А. П. Чеховнинг кундалигида шундай сўзлар ёзилган: «Кишиларни ҳурмат қилиш нақадар завқли-шавқли!». Чунки, инсонпарвар киши, бошқаларнинг қувончи ва ташвишига бефарқ қарамайди. Беъманигарчиликни кўриб азобланса ва унга нисбатан нафрат уйғонса, гўзаллик унда қувонч, ҳаяжон, кўтаринкилик туғдиради.

Ҳис қилиш учун кўра билиш, кўра билиш учун ҳис қила билиш, тасаввур этиш учун эса тушина билиш керак. Кузатувчанлик, ҳиссиёт, ақл ва тасаввур — буларнинг ҳаммаси инсонни сева билишни шакллантиришнинг бир-бири билан узвий боғлиқ томонларидир. Кўра билишга қобиллик натижасида инсоннинг маънавий камолати, унинг ҳиссиёти, тафаккури, тасавури, хотираси ривожланади.

Кузатувчанлик пировард оқибатда нимага боғлиқ? Нима учун ҳар хил одамлар у ёки бу ҳодисани турлича кўрадилар ва баҳо берадилар. Чунки, кузатувчанликка инсоннинг дунёқараши, унинг диди, шахсининг

ўзига хослиги таъсир этади, табиатга, инсонга, у ҳаётига гоъвий ёндашиш — кузатувчанликнинг тўлиги ва аниқлигини белгилайдиган муҳим омил. Кузатувчанлик билан дунёқараш ўртасидаги афсуски бир томонлама бўлмайди. Дунёқараш кузатувчанликнинг йўналишини белгилаб берса, кузатувчанлик дунёқарашни шакллантиради. Буларнинг ҳаммаси бири-бири билан диалектик боғлиқ ва ўзаро муносабатда.

Инсондаги чинакам гўзалликни топа билиш, унинг ижодий қобилият, ҳис-туйғу ва фикрни уйғотиб олиш — жуда муҳим нарсadır. Бу дегани, қайси нарсалар билан бўлса-да инсондаги эстетик муносабат ундаги нафосатни кўра билишдир.

Инсонпарварликни ва гўзаллик туйғусини тарбияловчи энг таъсирчан омил — санъатдир. У инсонда инсонийликни тарбиялайди. Санъат табиатдаги нафосатни тиниқ ва ажиб қилиб ёрқин бўёқларда элтиради. Санъат инсоннинг ички дунёсини, қараларини, ҳаёт ва жамиятга бўлган муносабатини образ воситасида очиб беради. Агар санъат асари воқели тўғри ва ҳаққоний акс элтурса ҳамда ундаги диалектик жараёни кўрсата олса, унинг ижтимоий ва тарбиявий роли бениҳоя ошади. Санъат инсонда нафосат ҳодисалар ва жараёнларнинг моҳиятини тушиниш улардаги янги томонларни пайқаб олишларига ёрдам беради. Унинг асосий вазифаси халққа хизмат қилдан иборат.

Шунинг учун санъатни тушуна билиш, ундан ўрнак олиш гўзалликни англаб етишга ёрдам беради. Шунинг учун, В. И. Ленин айтганидек, санъатсиз турмуш ваҳшийлик, меҳнатсиз турмуш ўғрилиқдир.

Инсонни улуғлаш, уни кўкларга кўтариш ва сенга энг гўзал хилқат сифатида қадрлаш — булар инсонларнинг бирдан-бир орзуси бўлиб келган. 1901 йили буюк инсонпарвар Ф. Э. Держинский шундай деб ёзган эди: «Мен... бутун инсониятни ўз меҳр-муҳаббат қучоғига олишни, уни иситишни ва ҳозирги ҳаёт қосиқларидан тозалашни истар эдим». Кейинчалик эса, «Мен табиатдаги, кишилардаги, улар яратган нарсалардаги гўзалликни фаҳмлаб олишни, у гўзалликлардан завқланишни, ўзимнинг ҳам камол топишни истар эдим....» деб ёзади. Бошқа бир хатида «...азоб-уқубатдан юксакроқ бир нарса бор — ҳаёт одамларга ишонч бор, эркинлик ва ўзгармас буржунчилик бор...»¹⁵ деб таъкидлаб ўтади. Бу сўзларнинг

ҳаммасини эски тузумга бениҳоя нафрати зўр, келажакка тўла ишончи бўлган инсон ёзган.

Хуллас, социалистик тузум инсон қадр-қимматини, иззат-нафсини улуглайди, инсон учун, унинг тақдири учун ғамхўрлик қилади. Энг адолатли бу тузумнинг байроғига «Ҳамма нарса инсон учун, унинг бахт-саодати учун» деган сўзлар зарҳал ҳарфлар билан ёзилган.

Самимийлик, тўғрилик, вазмичлик ҳақида

✧ Хонага бегона бир киши кириб келади-да, очиқ чехра билан майин жилмайиб, «Ассалому-алайкум» дейди. У озми-кўпми туради-ю чиқиб кетади. Аммо, унинг орқасидан шундай яхши, илиқ таассурот қоладики, у хонадагиларнинг кайфиятига таъсир қилади. «Мунча истараси иссиқ экан» деб қўяди кимдир. «Меҳриғиси бор-а!» — дейди иккинчиси.

Меҳриғиёли инсон! Қанчалик жозибали, илиқ сўз! Бунинг мағзини чақиш осон: у жамиятда ўзини тута олади, ярамас кайфиятдан сақлана олади, ўзгаларнинг иззат-нафсига тегмасдан гаплашишни билади. Ҳар қандай шароит ва ҳолатда бўлишдан қатъи-назар ҳар бир инсон турли ҳис-туйғу ва кайфият билан юради. Ҳаётда ҳар хил воқеа ва ҳодисалар бўлиши мумкин. Хурсандчиликлар ва хафагарчиликлар, қувонч ва ташвишлар, муҳаббат ва ажралишлар, шодлик ва ғамлар, севги ва нафрат, вафо ва бевафолик, висол ва ҳижрон, рашк ва ғазаб ёнма-ён юради ҳар доим. Бу ҳис-туйғулар одам боласида турлича намоён бўлади. ✧

Тарбияланганлик — бу фақат яхши одат, яхши хулқнинг ўзи эмас. Балки инсондаги чуқур маънавий хислат. У эса ташқи жиҳатдан бағри бутунликда, кўнгли дарёликда кўринади. Маданиятли, мулоҳазали, самимий, одми, камтар, хушмуомала кишининггина истараси иссиқ бўлиши мумкин.

✧ Самимиятлик инсон характеридаги энг гўзал томонлардан бири бўлиб, у инсоннинг беғуборлигини, беғаразлигини ифодалайди. Лекин самимиятлилик би-

лан лақмаликни фарқлаш керак. Узни қўйиб юбориб, бўлар-бўлмас гапларни уйламасдан валдирайвериш кишининг кўнгли очиқлигини билдирмайди. Узини тута билмайдиган киши худди шу лақмаликдан куп хатога йўл қўяди. У фақат ёр-дўстларидан ажралибгина қолмасдан, асабий, сиркаси сув кўтармайдиган булади. Зотан, ўзи учун қийин бўлган вазиятда ҳам, ўзгалар ҳаётини заҳарламасдан узини тия билиш, — «тилни тишлаб туриш» самимият эмасми, ахир?! Бундай кишиларда беғараз севги, холисона ғазаб булади, қатъийлигида самимийлик, табассумида ақл булади. ✓

✓ Самимиятли киши ўзининг хатти-харакатига ганқидий кўз билан қарайди, хатоларидан тегишли ҳулоса чиқаришга ҳаракат қилади. Ҳамма ҳам айбни бўйнига олмайди, олгиси келиб турса ҳам, бўйни ёр бермайди: у ёки бу шароитга ёхуд кимгадир тўнкашга уринади. Шунда инсон фикрида ички зиддият пайдо булади. Фақат мард кишиларгина хато ва камчиликларни тан олиб, бўйинларига олишга ўзларида жасорат топа оладилар. Хато қилмайдиган инсон бўлмайди. Мехнат қиладиган, доимо ҳаракатда бўлган киши хатога йўл қўйиши табиий. Ҳамма гап, бундай хатоларни такрорламасликдадир. ✓

Самимиятли инсон очиқ кўнгли, бағри кенг бўлиши билан бир вақтда ўзгалар меҳнатини кадрлайдиган ва ўзига қилинган ҳурмат-эътиборга миннатдорчилик билдирадиган киши ҳамдир. Зеро, сен билан бирга ишлаб ва яшаб, бирга сен билан нафас оладиган инсон сенга беғараз ёрдам берар экан, бу ёрдам у уни миннатдорчилик сўзини эшитмаса, у ҳеч нарсага ийўқотмайди. Фақат кўнглидан ўтказиб куйиши мумкиндир. Аммо, миннатдорчилик билдиришни эп кўрмаган киши эса, куп нарса йўқотади. Бировга яхшилик қилиб, миннатдорчилик талаб этиш бу миннат қилиш, бошқачароқ айтганда беғараз ҳақ суравидек гап. Бу ўринда қилган яхшилигингдан ҳеч нарса қолмайди: бутун қадр-қиммати чиппакка чиқади. Гап шундаки, яхшиликни билмайдиган, ўзгалар ёрдамнинг қадрига стмайдиган инсон, энг аввало, кишиларга бўлган ишонч, уларга бўлган ҳурматни йўқотади. Бу эса инсонни маънавий қашшоқликка, виждонан тубанликка олиб боради.

Миннатдорчилик ҳиссини «Мен сенга, сен — менга» деган тарзда тушиниш ҳам ярамайди. Самимий киши виждонини бундай гап билан хор қилмайди. Яхшилик

қилиш, шундай юксак, олижаноб фазилатки, унга заррача ғараз аралашмаслиги зарур. Яхшилик ундан қайтмаса, бошқасидан қайтади, дейди халқимиз. Энг мухими яхшилик қилган яхшидир.

Бировга яхшилик қиламан дейдиган инсон ўзгалар илтимосини кутиши шарт эмас. Унда содиқ дўстлар камайиб кетади. Шундай қилишинг керакки, ёр-биродарларингни ёрдамга муҳтож эканлигини билдингми, ўзига билдирмасдан унинг хожатини чиқар. Шунда у бир умр сендан хурсанд бўлиб юради.

Миннатдорчиликни билдиришга ўрганиш, миннатдорчилик туйғусининг ўзи инсондаги энг олижаноб хислат бўлиб, у чинакам тарбияланганликни ифодалайди. Шунинг учун ҳам бу хислатни самимий инсонга хос деймиз. Зеро, уни бажариш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди.

Самимиятлилик тўғрилиқ ва ҳақиқатгўйлик билан узвий боғлиқ. Совет кишии ўзининг кўп қиррали ҳаётини, турмуш тарзини тўғрилиқ ва ҳақиқатгўйликсиз тасаввур қила олмайди. Бу ахлоқий принциплар унинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатининг муҳим ажралмас қисмига айланган. Чунки, унинг сўзи иш билан, эътиқоди хатти-ҳаракат билан, виждони бурч билан чамбарчас боғлиқ.

Ҳақиқат қанчалик аччиқ бўлмасин, у софдил киши учун ҳамма нарсадан юқори. У ҳақиқатни, унга топширилган вазифани адолатли ва объектив ҳал қилишининг, кишилар ўртасида ишонч ва ўртоқликнинг гарови деб билади. Ноҳақлик, виждонсизлик ва ёлғончилик каби қусурларни, улар кичик ва катта бўлишидан қатъи назар жамият ҳаётидан бутунлай йўқотиб ташлаш, унинг келтириб чиқарадиган сабабларини аниқлаш, кишиларни уларга нафрат руҳида тарбиялаш — ҳар бир киши ва барча учун қонун бўлиб қолиши керак. Бу жуда муҳимдир, чунки алдаш ва ноҳақлик — шундай ярамас иллатки, у жамиятга жуда катта зарар келтиради, энг аввало, кишилар ўртасида ишончсизлик туғдиради.

Самимият табиийликни тақозо этади. Табиий бўлмоқ — сен қандай бўлсанг, ҳаётда шундай қолиш демак. Бунинг учун эса одиллик, ҳақиқатгўйлик, виждонлилик керак бўлади. Ёшлик пайтларда, ҳар бир киши кимгадир ўхшашига ҳаракат қилади, уни ўз идеалига айлантириб, унга эргашади. Бу у ёшининг, ташқи қиёфасининг, характерининг тўғри келиш-кел-

маслигини ҳисобга олмайди. Бундай эргашиш ижоди бўлмасдан кўр-кўрона бўлса, табиийлик ўрнини сунъийлик эгаллайди. Табиийлик ҳаётнинг ўзидек содда бўлибдир, кишининг ўзлигини йўқотмаслигидир.

Шундай кишилар борки, улар ҳақида «бир сўзли» «ваъдасига вафодор», «айтдими — қилади» деган сўзларни қўшиб айтишади. Демак, бундай инсонга ишонш мумкин. Сиз бирор кишига телефон қилиб, бирор нарсани айтиб қўйишни ваъда бергандигиз, лекин иш билан бўлиб, ёдингиздан кўтарилиб қолди. Шунда дўстингиз озгина кутиб, кейин ўз иши билан банд бўлиб кетгандир деб ўйласангиз, жуда нотўғри бўлади. Ваъда бердигизми, у муҳим ёки номуҳим бўлишидан қатъи назар, уни бажаришингиз шарт. Биз кўпинча ана шундай хатоларга йўл қўямиз, уни майда-чуйда нарсалар деб, уларга аҳамият бермай, эътибор қилмасдан, бир-биримизни кечириб ўтамиз. Натижада кишилар билан муносабатдаги бу эҳтиётсизлигимиз одат тусига айланиб қолади.

Айримлар «кишилар ўртасидаги муносабат шунинг ўзи эмас-ку» деб ўйлайдилар. Бундай ўйлаш жиддий хатодир. Ахир, майда-чуйда нарсалардан йирикларгача вужудга келади. Бугун оддий ваъдангизни бажармасангиз эртага ишлаб чиқариш планини бажаришни унутсангиз Дўстларинг, ҳамкасбларинг, бола-чақаларинг олдида бурдинг кетади. Улар сенга ишонмай кўйишади. Натижада халқнинг назаридан қоласан. Муҳими, бундай инсон ўзлигини йўқотади.

Инсонда масъулият ҳисси бўлиши лозим. Бирор киши сиздан бирон-бир нарсани илтимос қилганда ёки ишхонада бирон-бир топшириқ берилганда сиз мазкур ишни бажармасангиздан олдин улар комил ишонч билан «палончи, бу ишни ўринлатади» деб ишонсинлар. Ваъдасига вафодор инсон ҳаётда хушчақчақ ва кўнгли равшан бўлиб яшайди. Бирор ишни ўз вақтида бажаришингиздан, ўзгалар илтимосини ўрнига қўйиб қилишингиздан ўзингизнинг кайфиятингиз кўтарилади, айтиш вақтида ундан маънавий озиқ оласан.

Бир сўзли одам бўлиш мумкинми? Бу ерда аниқ бир нарсани дейиш, тайёр андоза бериш анча қийин. Бироқ, шундай характерни шакллантиришда ва ривожлантиришда ўз-ўзини тарбиялаш муҳим аҳамиятга эга. Ёшлиқдан хоҳишга қараб эмас, балки қилиниши керак бўлган ишни бажаришга ўзини мажбур қилишга ўрганмоқ керак. Бугун қилинадиган ишни эртага су-

риб бўлмайди. Ҳалқимиз «бугунги ишни эртага қўйма», деб бекорга айтмаган. Унда кенг маъно ва мазмун бор!

Ҳаётда пухта бўлиш жуда муҳим. Айтганини қилмайдиган одам — кишилар кайфиятини бузади, белгиланган режалари бажарилмай қолади, ҳаётга тартибсизлик олиб киради, меҳнат ва жамоат интизомини издан чиқаради/Ишлаб чиқариш вақтининг қадрига етмайдиган, ишга кеч келиб вақтли кетадиган, турли баҳоналар билан ишлаб чиқариш планини бажармайдиган кишилар ишлаб чиқаришга қанчадан-қанча моддий ва маънавий зарар келтирадилар.

Уддабурон, пухта, саранжом-саришта бўлган киши интизомли бўлади. Совет кишисининг интизомлилиги меҳнат жараёнидагина эмас, кишилар билан муносабатда ҳам намоён бўлади. Ҳар бир ишда интизомлик, саранжомлик — одоблилик бўлиб, тартибсизлик, бебурдлик эса одобсизлик ҳисобланади. Ўзни тута билиш қоидалари кишиларнинг хатти-ҳаракатида уддабуронлик ва пухталикини, ўзгаларнинг вақти билан ҳисоблашишни назарда тутади.

Одоблиликнинг бу белгиларини ижтимоий ва шахсий ҳаётимизда аҳамияти ва таъсир қуввати каттадир. Афсуски, айрим кишилар ҳаммага маълум бўлган бу қоидаларга амал қилмайдилар. Шундай ҳоллар учраб турадики, маълум вақтга белгиланган йиғилишлар ўз вақтида бошланмайди. Бунга сабаб, ҳали орамизда йиғилишга кечикиб келишни ўзига раво кўрадиган, буни айб деб билмайдиган кишилар бор. Йиғилишларни ўз вақтида бошламайдиган раҳбарлар мавжуд. Интизомсиз киши, кишилар вақтига хиёнат қилибгина қолмасдан, ишлаб чиқаришга жиддий зарар келтиради, шунингдек бошқаларга нисбатан одобсизлик, ҳурматсизлик қилган бўлади.

Бу борада В. И. Лениндан ҳар доим ўрганмоғимиз лозим. Чунки, у ҳамма соҳада жуда аниқ ва пухта бўлган, вақтдан унумли фойдаланган. Бирор кишини маълум вақтда қабул қилишини айтса, албатта айни шу вақтда у билан гаплашган, кутилмаган иш чиқиб қолгудек бўлса, ўша кишини олдиндан огоҳлантириб кечирим сўраган.

Яна бошқа ибратли мисолни келтириш мумкин: машҳур совет ёзувчиси Д. Фурманов Ёзувчилар Союзининг Москва бўлимига раислик қилган кунларининг бирида соат 5 га мажлис чақиради. Таклиф қилинган-

лар интизомсизлик қилишиб, соат 6 га яқин келишса Фурманов билан техник секретарь ўз ўринларида утиришган экан. Ҳамма жой-жойини эгаллагач, Фурманов вазминлик билан жиддий тарзда «шундай қилиб учинчи масалага утамиз» деб сўз бошлаган. Бу вазият барча кечикканларга таъсир қилган, йиғилишга шундан кейин ҳеч ким кечикмайдиган бўлган экан. Зотан интизомлилик аниқликда зоҳир бўлади. Интизомлилик — жамиятимизда қабул қилинган норма ва қондаларни бажариш, ўзининг хулқ-атвори, хатти-ҳаракати учун совет жамияти олдида, ўртоқлари олдида, ўз олдида жавобгарликни сеза билиш демакдир.

Одоблиликнинг яна бир муҳим томони озодаликдир. Озодалик зарурлигини ҳамма яхши билади. Лекин уни сақлашга келганда, унга бепарво қаровчилар жўрттага шундай қилувчилар ҳам учраб туради, баъзилар папирос қолдиқларини, трамвай билетларини, конфет қоғозларини дуч келган жойга ташлайверадилар, уларни йиғиштирадиган кишилар бор-ку деб ўйлайдилар.

Фақат ўз уйида эмас, балки ишхонада, идорада, кўча-кўйда, паркда, театр-кинода — ҳамма жойда озодаликни сақлаш ҳар бир маданий кишининг ҳислатидир. Иш жойини саранжом-сариршта сақлайдиган асбоб-ускуналарини жой-жойига қулай жойлаштирадиган ва ишга бекаму кўст тайёрлаб қўядиган кишиларгина вақтдан унумли фойдалана оладилар. Дарҳақиқат, иш маданиятини жорий этиш — ортқча ишларнинг ўзига орттирмаслик демак. Шундай ишлаш лозимки, бирон-бир ҳаракат ҳам бекорга кетмасин.

Кўпинча ишлаб чиқаришда, ходимнинг ишни қандай бажарганлигига қизиқилади. Лекин, ходимнинг иш жойига, қандай шароитда меҳнат қилаётганини етарли эътибор берилмайди. Зеро юксак меҳнат маданияти учун кураш ана шу оддий нарсалардан бошланади. Озодалик ва тартиб бўлмаган жойда бракка йўқ бўлиши, авариялар, технология интизомини бузиши ҳоллари вужудга келади.

Одобли киши баданини тоза тутуди, ички кийим кўйлак ва дастрўмолини алмаштириб туради, унинг кийим ва пойафзални эҳтиёт қилиб кияди. Буларнинг ҳаммасини у номигагина қилмасдан, балки оқилол ва гигиена мулоҳазаларидан келиб чиққанлигини чуқур ҳис қилади.

Шуни айтиб ўтиш керакки, устки кийимнинг гижим бўлганига, тугмаси тушиб қолганига (ёки узилай деб турганига), кир бўлганига ва шунга ўхшаш камчиликларга барчанинг кўзи тушади, ички кийимлар эса ҳеч кимнинг кўзига кўрнмайди. Бинобарин, ички кийим тозалигига ҳар ким ҳам одатланавермайди, уйдан ташқарига чиқишдан олдин пойафзални тозалашга ўрганган кишиларнинг барчаси ҳам пайпоғининг тозалигига ҳар доим ҳам эътибор беравермайди.

Соқол-мўйловни доимо олдириб юриш кераклигини ҳар бир эркак жуда яхши билади, бироқ айрим ҳолда, шундай кишилар топиладики, фақат ошхонага, театрга, меҳмондорчиликка боргандагина соқол-мўйловни олдиради-да, уйда, болалари ва хотини олдида бўлганда кириниш шарт эмас, деб ҳисоблайди.

Одоблилик вазминликда ҳам кўринади. Одобли бўлиш — ўзгаларнинг кайфиятини сеза билиш, унинг характерини тушунмоқ ва уни ҳисобга олмоқ, ҳар бир кишининг индивидуал хусусиятларига қараб, унинг ўзига яраша муомала қила билиш демакдир. Айрим ҳолда бировга ёрдам беришни истаган киши, муомала қилишни билмаганлиги учун, ўзи истаган мақсадга ета олмай қолади. Дўстингиз хафа кўринади, унга қандай муомала қилиб, қандай ёрдам бериш керак? Ундан хафагарчилигининг сабабини суриштириб билиш керакми, ёки унинг хафа эканини билмасликка олиб, эътиборни бошқа нарсага қаратиш зарурми? Балки, унинг ёнига ўтириб сукут сақлаш, шафқатли назар билан қараб ёки ёкимли сўзлар айтиб, унга тасалли бериш керакдир? Бунда ҳар бир кишига алоҳида муомала қилиш лозим. Одоб сақлаб туришнинг ўзи кишиларга муомала қилишнинг тўғри йўллари топишга ёрдам беради.

Хамкасбингиз, дўстингиз, ўртоғингиз нотўғри иш қилиб кўйди, хатти-ҳаракати, хулқ-атвори сизга ёқмаяпти, дейлик. Лекин буни ётиғи билан айтиш лозим. зеро ётиғи билан айтилмаса айрим ҳолда тўғри гап ҳам фойда бермайди. Одоб сақлаб айтилган ҳақ гаплар, тўғри насихатлар кишида эътироз туғдирмайди, балки унда ўз қилиқларини тuzатиш истагини уйғотди, ўзига танқидий кўз билан қараш ва ўз хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатига ўзи тўғри баҳо беришига имкон туғдиради.

Одоблилик ўзгаларда мавжуд бўлган жисмоний камчиликларни билиб-билмасликка олишда кўрина-

ди. Кишининг жисмоний камчиликлари кўзга тез таъналанади. Бироқ, бунга эътибор бериш, синчиклаб қараши унинг кўнглини оғритади, чунки бу қараш шу кишидаги камчиликни янада бўрттириб кўрсатади.

✓Одоблилик яна ўз-ўзини назорат қила олишда намоён бўлади. Қўрс ва жаҳлдор кишигина қилдан қийқ қидириб, ўзгаларга зарда қилади, ғазабланади, жаҳл устида бошқаларни койийди, кайфиятини тушишига айбдор бўлмаган кишилардан аламин олади.

Ҳақиқий одоблилик самимийлик ва миннатдорликни ҳис қилиш, тўғрилиқ ва ҳақиқатгўйлик, бир сўз билан, аниқ ва пухталиқ, интизомлилик ва саранжом саришталик, озодалик ва вазминликни қанчали тушунишда эмас, балки ана шу хислатларни табиий эҳтиёж, кундалиқ одат қилиб характерга сингдириб юборишда яққол намоён бўлади. ↓

Камтарга камол—манманга завол

Тарбия кўрган, одобли кишини унинг камтарлигидан ҳам билиб олиш мумкин. Ўзини тута билишда, кишиликни, юриш-туришда, одамлар билан муомалада камтар, содда ва оддий бўлиш — одоблиликнинг муҳим белгиларидан биридир. Камтарлик — энг аввал меҳнат кишисига, ўзининг бутун ақл-идрокини, куч-қудратини умумхалқ ишига бахшида этадиган кишиларга хос фазилатдир.

Ҳар бир инсон учун ҳақиқий камтарликнинг энг ёрқин идеали В. И. Ленин бўлиб келган ва шунда бўлиб қолади. Кимки В. И. Лениннинг Кремлдаги ёқин Смольнийдаги квартираси ва иш кабинетида бўлаётган экан, у улуг инсон, инсониятнинг доҳийси, биринчи социалистик давлатнинг асосчиси, Коммунистик партия асосчиси ва раҳбари нақадар камтарона яшаганлигини ўз кўзи билан кўради. У билан бирга ишлаш ёки учрашиш бахтига муяссар бўлган кишилар ўз эсдаликларидан Владимир Ильичнинг нақадар содда, ҳаммабон ва беғубор камтарин эканлигини, худди шу фазилат атрофдаги кишиларни ўзига оҳанграбодек тортиб туришини таъкидлайдилар.

1919 очарчилик йилида, В. И. Ленин ўртоқлари, солдат ва дехконлар юборган озиқ-овкатларни олишдан бош тортади. У дарғазаб бўлиб, озиқ-овкатларни касалхона ва болалар уйларига жўнатиб юборади. Мовут фабрикасининг ишчилари Улуғ Октябрь революциясининг беш йиллиги муносабати билан костюм учун мовут ва табрик юбордилар ва «Саломатлик учун кийиб юр, Ильич ва биз ҳар доим сен билан» деб ёзишди. Ленин уларга миннатдорчилигини билдирди ва шундай деб қўшиб қўяли: «Лшириб шуни айтайки, менга совғалар юбсмаслик керак. Сизлардан ўтиниб сўрайманки, бу маъфий илтимосимни барча ишчиларга айтиб беринглар.»

Клара Цеткин ўзининг В. И. Ленин билан учрашувларини эслаб, бундай деб ёзган эди: «Ленин ўзини тенглар орасида тенг тутар, уларга бутун қалби билан боғланган эди. Унда каттақонликнинг асари ҳам йўқ эди, унинг партиядаги обрўси генерал локхий ва ўртоқнинг обрўси эди. У — ҳамма вақт сени тушунди ва ўз навбатида ўзини ҳам тушундишларини истайти деган фикр сабабли унинг устунлиги олдида бош эгасан, киши».

Улуғ дохпиймиз ҳақида гапирганимизда, хамиша кўз ўнгимизда генерал инсон, мутафаккир олим, забардаст ташкилотчи билан бирга чинакам инсонпарвар, содда, камтар, меҳрибон, илтифотли бир кишининг ўлмас сиймоси гадаланади.

Совет кишиси ҳар доим Ильичдек оддий ва камтар бўлишга интилади. Унга мақтаниш, кеккайиш, кибрланиш бутунлай бегона. У ўз югуни ва муваффақиятини кўз-кўз қилмайди. Унинг камтаринлиги меҳнатда, кийинишда, юриш-туришда, ўзини тута билишда жуда яққол кўринади. Буларнинг ҳаммаси совет кишисини безайди, унинг юксак ахлоқийлигини кўрсатади.

Миллионлаб меҳнат аҳли учун ҳар бир ишда жасорат ва матонат кўрсатиш одат бўлиб қолган. Жасорат кўрсатаётган кишига бу ҳақда айтсангиз, «менинг ўрнимда сиз бўлсангиз ҳам шундай қилардингиз» деб жавоб беради. Унинг жасоратини баъзан тасодифан билиб қоласиз. Совет кишиси ўзининг виждонан ва камтарона фаолияти билан Ватанимиз бойлигини кўпайтиради, экономика, фан ва маданиятни ривожлантиради, яхши ихтиролар қилади. Буларнинг ҳаммаси унинг шахсий шуҳрати учун эмас, балки жамият учун, кишиларнинг бахт-саодати учун қилинади.

Кишини кўрам қилиб турган нарса камтардир. Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, ҳақиқат қаҳрамонлар ҳамма вақт камтар бўладилар, улар кўрган жасоратларини ном чиқариш, шухрат учун эл балки халқ олдидаги, партия ва давлат олдидаги бурчларини бажариш мақсадида қиладилар.

Камтарлик, энг аввало, ўз-ўзингга талабчанлик, ўз ҳаракатларингга, ишингга, билимингга танқид қараш, ўзингга, ўз куч-қувватингга ортиқча баҳо қўмаслик демакдир. Камтарлик кишиларга бўлган нобадатда намоен бўлади. Инсон қанчалик одобли бўлса, у кишилар билан шунчалик содда, камтарона муомала мала қилади, ўз ишлари ва ҳаракатларига шу камтарлик билан баҳо беради, бошқаларга нисбатан ширинсухан бўлади, жамиятда мавжуд бўлган танқид ва қоидаларга ҳурмат билан қарайди. В. И. Ленин Румянцев музей кутубхонасига мурожаат қилиб, ўзига хос камтарлик билан қуйидаги хатни ёзади: «Ана қоидаларга мувофиқ, справка китоблари уйга берилмасекин, маса, кутубхона ёпиқ бўлган вақтда бир кечага олмасекин мумкин бўлмасекин. Эрта билан қайтариб бераман. Бу сўзларда нақадар камтарлик, узр-эҳтиром, қўйверса, жуда катта ички маданият бор.

Камтарлик ҳар бир кишининг одоби, тарбияланганлигини ифодалайди. Камтарлик — ўзини шундай тишқи, бу ўзини бошқалардан ақллироқ, қобилиятлироқ, яхшироқ кўрсатишга интилмастикдир. Камтар кишида ҳар доим ўз-ўзини танқид қилиш, ўзига нисбатан талабчанлик сезилиб туриши лозим. У бошқалардан ажралиб туришни ёмон кўради ва ўзига қачон алоҳида имтиёз талаб қилмайди.

Камтарликни айрим кишилар камчилик деб тушунадилар ёки айб санайдилар. «Яхши иш ва хатти-ҳаракатлар, — дейдилар улар, — яққол билиниб туриши керак. Кимки ўзининг қилган ишларини бошқалар билдирмасдан юрса, у ўзини баҳолай олмайди. Камтар кадр-қимматини пастга уради». Ана шундай қарашлардан гердайиш. таъмагирлик, мактанчоқлик, калдимоголик келиб чиқади.

Ўта камтар кишилар ҳам борки, улар ўзлар кўрсатишга ҳаракат қилмайдилар, баъзан улар ўзларининг ўта камтарлиги ва уятчанлиги оқибатида бошқалардан ўзларини четга олиб юрадилар. Улар сажда очик кўнгил, меҳнатсевар бўладилар, кўп нарсани қиладилар ва кўп иш қилишга қодир бўладилар. Буна

кишиларга ҳар доим, қобилиятингиз етарлича баҳоланади, деб таъкидлаш маъқул. Шунда улар ўз имкониятларини англаб, меҳнат ғайратлари жўш уради. Чунки, улар маъқуллаш ва тан беришга, бошқаларнинг ишончига муҳтождирлар.

Камтарлик табиийликдан келиб чиқади. Ҳеч қачон инсон ўзгалар уни камтар деб аташлари учун камтарин бўлиб юрмайди. Шундай бўладиган бўлса камтарлик ўрнини иккиюзламачилик эгаллайди.

Академик И. П. Павлов камтарлик — инсон характерининг муҳим хусусиятларидан бири деб ҳисоблаб, ёшларга мактубида қуйидагиларни ёзади: «Ҳеч қачон, энди мен ҳамма нарсани биламан, деб ўйламанг. Сизни қанчалик кўкка кўтармасинлар, ҳамма вақт мардона туриб, ўзингизга, «мен нодонман» деб айтинг.

Асло ғурурланманг. Ғурурланиш орқасида сиз хўп дейиш зарур бўлган жойда ўжарлик қилиб қоласиз. Ғурурланиш орқасида сиз фойдали маслаҳатга унамай, дўстона ёрдамдан маҳрум бўласиз, ғурурланиш орқасида сиз беғаразлик мезонини йўқотиб қўясиз». Камтарлик кишиларга муносабатда ҳам яққол кўринади. Киши қанчалик маданиятли бўлса, у одамлар билан шунчалик содда, камтар муомала қилади, ўз ишлари ва ҳаракатларига камтарона баҳо беради, хушмуомалали бўлади, жамиятда қабул қилинган қоида ва талабларга нисбатан ҳурмат билан қарайди. Оддий ва муомалали киши ҳар доим ҳурмат ва обрў топади. Агар бундай одам мансабдор шахс бўлса, унинг олдига кишилар маслаҳат билан, юракдан гаплашиш учун, ёки ўзларининг ўй-фикрларини, режаларини айтиш учун киришдан тортинмайдилар. Бундай раҳбар ишхонадаги ишларнинг боришини жуда яхши билади, ўзини ва бошқаларнинг хатоларини кўра билади; ўз вақтида уларни бартараф этишга ҳаракат қила олади. «Агар сен ўзингни баланд тутиб калондимоғлик қилсанг, ким сенга қалбини очади, ким ҳам сенга ишонч билдиради, маслаҳат сўраб келади», деган эди КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Ш. Р. Рашидов коммунист раҳбарнинг камтарлиги ва одамийлиги ҳақида «Правда» мухбирлари билан суҳбатда.

Коллектив ҳам, ўртоқлари ҳам улар қадрига ета олишига ишонмайдиган кишилар баъзан учраб туради. Улар ҳамма вақт ўзларини яхши қилиб кўрсатиш-

параст, кибру хаволи, манман, мақтанчоқ, лаганбардор бўлмайди. Шунинг учун халқимиз дарахтнинг меваси қанчалик кўп бўлса, шохлари шунчалик эгилган бўлади, дейди.

Камтарликка эга бўлмаган кишиларни жамоатчилик кескин қоралайди. Камтар бўлмаслик одобсизлик белгиси, бошқаларга нисбатан ҳурматсизликдир. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, шилқимлик, бетакаллуфлик ҳам камтар бўлмаслик оқибати ҳисобланади. Бу нарса айниқса, йигит ва қизлар ўртасидаги муносабатларда кўзга яққол ташланади. Йигитнинг қиз олдида ўзини ҳаддан ташқари «эркин» тутиши, талтайиб туриши, қўполлиги, бетакаллуфлиги, мактанчоқлиги — унинг бетамизлигини кўрсатади. Шунингдек, қизларнинг ўзлари ҳам оз бўлса-да, шилқимликка йўл қўймасликлари керак. Акс ҳолда, йигитлар ҳам, умуман қизларнинг ўзларини бетакаллуф тутганликларини кўрган бошқа кишилар ҳам уларни ҳурмат қилмай қўйишлари мумкин.

Камтарлик, вазминлик, ўзини тутта билиш, ўз қадрқимматини сақлай билиш — қизларнинг ҳуснига-ҳусн қўшади. Агар йигит қиз билан учрашиш учун палапартиш кийиниб соқолини олмасдан келса, қиз дарҳол эътироз билдириши керак. Бирок, бундай ҳоллар билан муроса қиладиган, ҳатто ўзлари ҳам одобсиз қилиқларга йўл қўядиган қизлар ҳам борлиги, ҳаётда учраб туриши ҳеч кимга сир эмас.

Хотин-қизларимизнинг маънавий қиёфаси совет кишиларига хос маънавий бойликни, шу билан бирга хотин-қизларга хос хислатларни, яъни назокат, латофат, нафосатни ўзида акс эттиради. Ана шу хислатларга бошқа фазилатлар қўшилиб, уларда олижаноблик пайдо бўлади. Қизлар қалбининг олижаноблиги, орзу-тилакларининг юксаклиги уларнинг йигитлар билан бўлган муносабатларида ҳам олижанобликни келтириб чиқармоғи лозим. Иккала томоннинг ҳам ўзини камтар ва содда тутиши улар ўртасида самимий муносабатни тугдиради. Пировард натижада бу самимиятдан чуқур ўзаро ҳурмат ва мухаббат пайдо бўлади.

Камтар бўлиш — ўз ҳаракатларингга танқидий кўз билан қарай билишинг, ўзингни назорат қила олишинг ва ўзингга ортиқча баҳо бермаслигинг демак. Буюк ёзувчи Л. Толстой таъкидлаб ўтганидек: одам каср жадвалига ўхшайди, одамнинг ўзи каср сурати бўл-

са, махражи ўзи хақидаги фикридир. Махраж калашган сари сурат шунчалик кичиклашади.

Камтарлик — совет кишисининг бебаҳо фазил бўлиб, унга эга бўлиш — одобли бўлиш демакдир.

Хушмуомалалик

Одобли кишининг муҳим хислатларидан бири ширинсуханликдир. Ширинсуханликни ички маъна хиссиётга — одамларни самимий ва бегараз ҳурматлашга асосланмаган ҳолда, одоб-ахлоқнинг ташқи қириниши сифатидагина тушуниш совет кишисига бегона. Ташқи тиниқлик ва назокат ички тиниқлик ва назокатнинг ифодаси бўлмоғи лозим. Зеро, ҳодиса ҳиятда намоён бўлади.

Хушмуомала қуруқ ва номига бўлмаслиги, ўз шахсий манфаати тегадиган кишилар олдида хушмуомат бўлишга айланмаслиги лозим. Бундай ширинсуханлик қалбаки ва мунофиқона бўлади. Ўз шахсий манфаатини, қулайлигини кўзлаб ширинсуханлик қилмаслик лозим. Уйингизга меҳмон келди, дейлик. Сизнинг вақтингиз чоғ, дўстларингиз мамнун. Вақт алмаҳал бўлса ҳам бақриб-чақриб хурсандчилик қилмайсиз. Хотинингиз эртага ишга боради, болаларингиз ҳам мактаби бор, қўшинингиз кечки сменадан қайтди. Сизларнинг шўх ўйинларингиз ва бақришларингиз уларга халақит бермасмикан? Шунга ўйлаб кўрингизми? «Халақит бермаслик» деган нарса, аслида одобнинг ташқи кўриниши. Бошқаларга меҳрибон, жаман куярлик қилиш, назокат кўрсатиш, уларга бегараз дам қўлини чўзиш ва ҳоказолар, яъни катталарга ўқиб кўрсатиш, сўзларига одоб билан қулоқ солиш ва ғайрети жавоб қайтариш, эшикни очиб бериш, кузатиб бериш, ожизлар юкини енгил қилиш, илтимосини бақриш ва ҳоказолар ички маданиятнинг ажойиб ифодасидир. Ширинсуханлик, хушмуомалаликни кўрсатиш учун ҳаётимизда жуда кўп имкониятлар бор, энг муҳими, ҳар бир инсон шундай қилишга интилади. Сиртдан қараганда майдороқ бўлиб кўринган адам хатти-ҳаракатларда олам-одам мазмун бор. Чунки бундай ширинсуханлик, мулозимат, манзират, илтимослар ҳаётимизни безайди, унга гўзаллик беради.

Бундан кишининг кўнгли ёришади, маънавий озиқ олади.

Хушмуомаланинг жуда кўп шакллари кундалик одат тусига кириб, кенг жамоатчилик томонидан қабул қилинган норма ва қоидага айланиб қолган. Масалан, саломлашганда бошни эгиб, қўлни кўксига қўйиб таъзим қилиш, бир-бирларига ўнг қўлларини узатиш ва ҳоказолар. Бу одат қачон пайдо бўлганлиги кишини қизиқтирмайди, чунки улар кундалик одатга айланган.

| Саломлашганда ёки хайрлашганда айтиладиган «ассалому алайкум», «саломат бўлинг» деган сўзларда, инсонларнинг бир-бирига ҳурмат-эҳтироми, хайрихоҳлик изҳори билан бирга бу сўзларда чуқур мазмун ва мулоҳаза бор. Кундалик ҳаётимизда тез-тез учраб турадиган «марҳамат қилинг», «барака топинг», «раҳмат», «беҳад миннатдорман», «узримиз бор», «авф этасиз», «кечиринг» ва шу каби иборалар борки, уларнинг барчаси мулозиматни, инсонларга бўлган камоли эҳтиромни билдиради. Булар замирида инсоннинг инсонга бўлган ғамхўрлиги ётганлигини кўрасиз. Шунга эътибор бериш керакки, инсонга қўйиладиган талаб унга кўрсатилаётган илтифот бир-бири билан бевосита боғланиб кетганлигидан уни ажратиб бўлмайди. Масалан, бировнинг эшигини тақиллатиб руҳсат сўраш талаби, бошқаларнинг меҳнатини ёки дам олишини ҳурмат қилиш билан узвий боғланган.

Ширинсуханлик, хушмуомалалик қондалари бирданига пайдо бўлмаган, балки ҳар бир халқ тарихий тажрибасининг маҳсули ўлароқ, авлоддан-авлодга ўтиб келган. Шунинг учун, хушмуомала қондаларига риоя қилиш, ёшларни бу одоб қондалари руҳида тарбиялаш ишига бефарқ қарамаслик жуда зарур. Айрим кишилар, баъзи одоб қондаларини ўтмиш сарқитлари деб эълон қилишга беҳуда уринадилар. Бундай урниш нотўғридир. Шундай одоб қондалари борки, улар зўрликсиз, мажбуриятсиз амалга оширилиши керак бўлган қондалар ҳисобланади. Масалан, азада секин-аста гаплашиш, ёши улуғларга илтифот билан жой бўшатиш каби қондалар борки, уларни барча кишилар бошқалар томонидан огоҳлантирилмасдан бажаришлари лозим. Муомалани билмаслик кишини ноқулай аҳволга тушириб қўяди. Ифлаб турган одамга кулиб боққан киши хунук кўрингандек, қўполлик ҳам четдан худди шундай хунук кўринади.

Бундай қоидаларни хизмат вазифаси қандай бўлишидан, ёшидан, жинсидан қатъи назар барча бажармоғи шарт.

Хушмуомалали бўлиш, уни тасдиқлайдиган сўзларни ишлатишнинг ўзи билан чекланмайди. Хушмуомалалик хўжа кўрсинга бўлмаслиги керак. Балки хўжа бир кишининг бошқаларга бўлган ҳақиқий муносабатини акс эттириши, ўзаро алоқани оқилона ва гўё қилиб кўрсатишига хизмат қилмоғи лозим.]

Хушмуомалалик, ширинсуханлик турмушда учрайдиган майда-чуйда кўнгилсизлик, ноқулайлик таъби хирачиликдан сақлайди. Чунки, ҳаётда ким битта ўзи яшамайди, одамлар билан доимо ўзаро муносабатда бўлади. Шунга кўра, инсон ўзининг осойишталиги бошқаларнинг осойишталиги билан боғлиқлигини ҳисобга олмоғи зарур. (Одобли киши бошқаларга халақит берадиган, жамиятда мавжуд тартиб ва қоидаларни бузадиган хатти-ҳаракатлардан ўзини сақлаши зарур. Чунки ўзининг хатти-ҳаракати билан ҳар бир киши бошқаларга бўлган ўз ҳурмати ва эътиборини билдиради, дўстона ва лутфан муносабатини идона далайди.

Айниқса, ёши ўзидан юқори бўлган кишиларга нисбатан чуқур ҳурмат кўрсатиш лозим. Муомалада катталарга муносабатда бўлишнинг одат тусига айланган қолган қатор қоидалари мавжуд. Кексаларга йўл кўриш, жой кўрсатиш, транспортга чиқишда ёрдамлашиш, учрашганда биринчи бўлиб саломлашиш, суҳбатда сўзини бўлмаслик, ўзлари сўрамасалар уларга маслаҳат бермаслик каби қоидалар борки, буларни ҳаммаси, катталарнинг ҳурматини ўрнига қўйиш тақозо этади.]

Бироқ, катталарга ҳурмат ва иззат барча масалаларда уларга кўр-кўрона қўшилиш керак деган маънони билдирмайди. Чунки фикр ва қарашлар ҳар доим бир-бирига мос келавермайди. Шунда ёшлар кексаларга нафсониятига тегмасдан вазминлик билан ўзининг фикрини далиллар билан исботлаши мақсадга мувофиқ.

Катта ёшдаги кишиларни ҳурматлаш ёшларнинг бурчи. Уларнинг бой турмуш ва ишлаб чиқариш тартиблари бор. Халқда «Ҳеч бўлмаганда битта кўйлақни ортиқ кийган» деган гап бор. Шунинг учун ёшлар қанча катта бўлса, унга муносабатимиз шунчалик яна широк бўлмоғи лозим.

Айрим ҳоллар бўладикки, баъзи кишилар ҳамма билан тенг муомалада бўлмайдилар. Мансабдор кишиларга илтифотли бўлиб, ўзига бўйсунувчан кишиларнинг ёши анча катта бўлишига қарамай, қўпол муомала қиладилар. Бундай қилиш ўтакетган иккиюзламачилик ҳисобланади. Бундай иккиюзламачилик бошқа кўринишда ҳам учраб туради. Масалан, кўча хандон, уй зиндон бўлган айрим тоифадаги кишилар борки, улар ўз уйи остонасидан ўтишлари билан ширинсуханликни унутиб қўядилар. Бундай мунофиқлик айниқса бола тарбиясига жиддий путур етказди. Ана шундай иккиюзламачиликка қарши кескин кураш олиб бориш лозим. Жамиятимизда яшаётган кишининг қалби бегубор бўлиши, у ҳамма жойда ва ҳамма вақт барчага самимий, бегараз ва дўстона муносабатда бўлмоғи керак.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, [хушмуомалалик, ширинсуханлик ҳаётда ва ишдаги камчиликларни очиб ташлаш ва танқид қилишни, ноҳўя хатти-ҳаракатлар қиладиган кишиларга нисбатан принципиал муносабатда бўлишни рад этмайди. Одобли, хушмуомалали инсон ахлоқ-одоб норма ва қоидаларини бузаётган ҳар бир кишига кескин зарба бермоғи лозим.

Одобли кишининг хушмуомалалиги хотин-қизларга бўлган ҳурматида, ўртоқларча муносабатида, уларга меҳрибон бўлиши ва эътибор кўрсатишида жуда яққол кўринади. Аёл киши қўлидан оғир юкини олиш, транспортга чиқиши ва тушишида ёрдам бериш, унга йўл бериш ва ҳоказолар ҳар бир кишига маълум бўлса ҳам, айрим кишилар бунга эътибор бермайдилар ёки бундай хатти-ҳаракат қилишни хоҳламайдилар. Хотин-қизларга ғамхўрлик қилиш ҳар бир эркакнинг бурчи деса бўлади. Чунки, у хотин-қизларга жисмонан кучсиз шахс сифатидагина эмас, балки шу билан бирга она, ёхуд бўлажак она деб ҳурмат қилмоғи лозим. Бу нарса муайян ёзилмаган одоб қоидаларига бўйсунушдан келиб чиқади. Айниқса, хотин-қизлар олдида сўкиниш ёки ўйламасдан ҳақоратомуз гапириш ўтакетган бемаънилик ҳисобланади/

[Хушмуомалали киши — бировларни ранжитмайди, дилига озор етказмайди.] У бошқаларга кўнгилсизлик келтирадиган, уни хижолатга қўядиган нарсалар ҳақида ҳеч қачон гапирмайди, бошқаларга ўзининг кайфиятини, ҳис-туйғусини, яъни тажанглигини ва хафгарчилигини билдирмайди, ўзини қўлга ола билади,

ўз кайфиятининг бузуқлиги билан уларнинг кайфиятини бузмайди. Ҳўзини тия билиш, сабр-тоқатли бўлиш — энг гўзал хислатлардандир.

Хушмуомалали киши суҳбатдошининг сўзига диққат билан қулоқ солади, ўринсиз луқма ташламайди, сўзини бўлмайдди, менсимайдиган ёки камситадиган оҳангда, шунингдек қўл ва гавдасини ҳаддан ташқари қимирлатиб, афтини бужмайтириб гапирмайди.

Хушмуомалали бўлиш — ўз коллективингни, унинг ҳар бир аъзосини, атрофингдаги барча кишиларни ҳурмат қилиш, бошқаларга халал етказмасдан, аксинча уларга ўнғайлик туғдиришга интилишдир. Зеро, тарбия кўрган ҳар бир киши инсон шахсини бениҳоя ҳурмат қилади, унга доимо мурувватли, манзиратли, мулойим ва кўнғилчан бўлади.

Бир оғиз ширин сўз

Эрта билан енгил турдингиз. Кайфиятингиз яхши. Газета кюскасига йўл оласиз. Кўча тўла одам, ҳамма кўзингизга хурсанд кўринади. Таниш-билишлар билан саломлашиб, кюскага етиб келганлигингизни ҳам билмай қоласиз. Майдангиз бўлмаганидан бир сўмлик ушлаб турибсиз.

— Танга беринг, майдам йўқ! — осмондан тушгандай бақиради сотувчи.

— Кечирасиз, майда йўқ эди, — дейсиз.

— Майдангиз бўлмаса, майда топинг... Қочинг, одамларга халақит берманг?!

Одамларнинг вақтини ўғирламаслик учун, яхши кайфиятингизни янада ёмон қилмаслик учун наринга силжийсиз. Шунча ўзингизни тутишга ҳаракат қилсангиз ҳам, бир неча дақиқалар олдинги ҳолатингизни тиклай олмайсиз. Хайриятки, жамиятимизда бундай дағал кишилар онда-сондагина учрайди. Сартарошхонада уста, магазинда сотувчи, ишхонада кассир, троллейбусда кондуктор, касалхонада врач ва бошқалар шундай ўдағайлаб гапиргудек бўлсалар, инсон асаблари чидаш берармиди?

Бемаврид айтилган бир оғиз сўз, киши дилини вайрон қилади, руҳини туширади, баъзан асабларига хулқ-атвори ва саломатлигига қаттиқ таъсир қилади. Бу ҳақда «Сўз билан тешган жойни бигиз билан теша олмайсан» дейишади. Маълумки, кутилмаганда оғир

руҳий эзиллиш, изтироб чекиш кишининг ҳатто ташқи кўринишини ҳам ўзгартириб юборади.

Медицина фани гувоҳлик беришича, сўз — асаб ва юрак қон томир ўзгаришларининг энг характерли таъсирловчисидир. Чунки, бош мия марказий нуқталарига таъсир этишлар юрак қон-томир системасининг ҳолатида акс этади. Шуниси қизиқарлики, сўз таъсири киши организмга турлича таъсир этади. Баъзиларнинг асабига таъсир этса, бошқа бировнинг ошқозон ичак-системасига зарар етказди. Бировни хафа қилган, ғазаб билан сўзлаган кишининг ўз асаби ҳам аста-секин емирилиб, бу юрак қон-томир касаллигига олиб боради. Буюк ҳаким Абу Али инб Сино ўзининг нодир асарларида кўп йиллик тажрибаларини якунлаб қуйидагиларни таъкидлаб ўтади: инсон ҳар доим навқирон, бардам бўлиши учун бошқа одамларни ранжитмаслиги, дилини вайрон қилмаслиги, ҳамда ўзи ҳам хуштабиатли бўлмоғи лозим. Шунинг учун ҳам халқимизда «хайру эҳсони билан мушкулини осон қилмаса ҳам ширин сўзи билан кўнглини тоғдек кўтарди», деган ибора ишлатилади.]

Одамларни норма бажармаганлик, бракка йўл қўйганлик учун муҳокама қиладилар, урушадилар-у нега қўполлик қилганлик учун, қанчадан-қанча одамларнинг кўнглини вайрон қилиб, кайфиятини тушириб, дилини оғритганлиги учун ва бу билан меҳнат самарадорлигига путур етказганлиги учун ҳайфсан эълон қилинмайди?!

Ҳар бир инсон ўз нутқининг оҳангига ҳам эътибор бериши лозим. Худди бир жумланинг ўзи қандай оҳангда айтилишига қараб бутунлай бошқача маъно касб этиши мумкин. Нутқнинг оҳанги бизнинг бирон кишига ёхуд воқеага муносабатимизни ифодалайди. Кибрли оҳанг кишининг ихлосини қайтаради, нафратли, дағал оҳанг кишининг кўнглини оғритади, ғазабни кўзгайди. Зотан ҳар доим бамайлихотир, ишонарли, вазмин тарзда эркин ва табиий қилиб гапириш керак. Нутқ айрим холда маъноли, дарғазаб бўлиши мумкин, аммо асло таҳқирлаш оҳангида бўлмаслиги шарт; ёқимли, хушмуомала оҳангдаги гап суҳбатдошнинг фикрини ўзига тортади, уни ишонтиришга ёрдам беради. Шунинг учун «яхши гап билан илон индан чиқади» деган халқ мақоли бежиз айтилмаган. Зеро, сўзлашда ҳам сўзлаш бор. Бир сўзни икки хил тарзда гапириб, икки хил маъно бериш мумкин. Айрим кишилар

сизга қўпол муомала қилиб қўйиб, «сизни хафа қилиб қўядиган ҳеч нарса деганим, йўқ-ку» деб ўдағайлайди.

Ширинсухан, одобли кишилар қандайдир алоҳида махсус жойларда етиштирилмайди. Улар жамияти мизнинг ўзида одамлар орасида яшайдилар, ўзаро ҳам суҳбат бўлиб бир-биридан, шунингдек бадиий адабиёт санъат асарларини ўқиб, кўриб ўргандилар. Дағал қўпол, бадахлоқ кишиларга эътибор берар экансиз улар кўпчилиги газета ва бадиий адабиёт ўқимаслигини сезасиз, кино ёхуд театрларга борсалар ҳам, бошқаларга халақит бериб ўтирганларини кўрасиз. Шундай пайтда, уларга кўпчилик ўртасида зарба бериш керак. Чунки, одобли киши одобсизлар олдида уялиб, ёки андиша қилиб турмаслиги керак, балки унга қарши кескин курашиши лозим.

Одобли инсон ҳар қандай вазиятда ўзини тута биллиши, бемаза ва нотайин сўзлардан ўзини тия биллиши керак. Оғзига келган сўзни орқа-олдига қарамай гапираверишга ҳеч кимнинг маънавий ҳаққи йўқ. Чунки, у чўлу биёбондаги, тоғу тошдаги якка-ёлғиз шаъв эмас. Аксинча, у жамиятда, турли характердаги одамлар орасида яшаётганлигини бир дақиқа ҳам унутмаслиги керак.

Ҳар бир эркак киши хотин-қизлар орасида хушхулқ, мулозиматли, ширин забон бўлмоғи керак! Бу борада энг юксак маданиятли бўлган инсон — К. Маркс инсоннинг умумий маданиятини унинг хотин-қизларга бўлган муносабатига қараб белгилаш мумкин, деб бекорга айтмаган.

Хуллас, жисмонан бардам, кўнгли пок, фикри соғлом, тарбияли кишилар аччиқ сўз айтиб ёхуд таҳқирлаб бирон-бир одамнинг дилини вайрон қилишни эг кўрмайдилар.

Тилга эътибор — элга эътибор

Одобли бўлиш нутқ маданияти билан боғлиқ. Нутқ маданияти — бу нотиқлик санъати, сўзга чечанлик эмас, балки ўз фикрингизни аниқ ва равшан, содда ва тушунарли қилиб, грамматик жиҳатдан тўғри, ортиқча сўзларни ишлатмасдан, назокат билан муносиб оҳангда баён этишдир. Ravshan баён қилинган нутқ тафак

курнинг мантиқийлигини ва фикран чуқурлигини билдиради. Зотан, тил, нутқ тафаккур билан диалектик боғлиқ.

Тил тафаккурдан ташқарида мавжуд бўлмаганидек, ҳар қандай фикр, гоё ҳам тилдан ажралган ҳолда мавжуд бўлмайди. Тил — фикр қуроли. У тафаккурнинг табиатидан келиб чиқади. Фикр фақат сўзда реал бўлади. Тил туфайли фикр фақат шаклланибгина қолмасдан, балки иккинчи бир ишга йўналтирилади. Тафаккур воқеликни акс эттиради. Тил эса фикр алмашиниш воситаси сифатида воқелик билан тафаккур орқали боғланади.

Инсон мияси ҳодисалар ва улар ўртасидаги алоқаларни «суратга тушириб», шу тарзда муайян тушунча, фикрларни келтириб чиқаради. Тил ёрдамида эса биз уларни бир-бирига йўналтираемиз. Тил туфайли алоҳида кишилар фикри ўзининг шахсий мулкидан ташқарига чиқиб, бутун жамият бойлигига айланади. Агар фикр бир киши миясида қолиб кетиб, бошқалар мулкига айланмаганда эди, у ижтимоий аҳамиятини йўқотган бўларди.

Сўз бойлиги мўл, эркин, бемаълал, равон сўзланган нутқ кишининг юксак ички маънавий маданиятидан далолат беради. Ҳар бир киши, хушмуомалали яхши сўзлар орқали ўзининг бошқа кишиларга бўлган ҳурмат-эътибори ва меҳрибонлигини ифодалайди. Нутк содда бўлгани маъқул. (Зеро, фикри тиниқнинг тили равон бўлади.)

Сўз фикрни ифодалайди. Ҳар доим сўзга чиққанда, суҳбатлашганда ёки баҳс, мунозара олиб борганда ҳар бир киши ёдлаб олган иборалар, кўчирмалар, бошқаларнинг сўзи билан эмас, балки ўзининг шахсий фикри, мантиқ кучи билан ифодалашни зарур.

Тил — миллатнинг қалби. Уни асраб-авайлаш ҳар бир инсоннинг гражданлик бурчидир. Тил қудратли қурол, моҳирона фойдаланилса у мўъжизалар яратди. «Сўз — жуда буюқдир, — дейди Л. Н. Толстой — шунинг учун буюқки, сўз билан кишиларни бирлаштириш ва уларни айириб ташлаш мумкин, сўз билан муҳаббат ёки нафрат ва душманлик туғилиши мумкин. Кишиларни ажратиб ташлайдиган сўзлардан сақланинг!» Бекорга донишмандлар «Тилга эътибор — элга эътибор» деб айтмаганлар.

Инсонга энг нозик ҳис ва туйғуларини, ўз фикрини гўзал ва ранг-баранг ифодалаш имкониятини бера-

диган ҳар бир халқнинг она тили кўп асрлар давомида таркиб топган ва бойиб борган. Она тилининг битмас-туганмас бойлигидан фойдаланиш, унинг софлиги ва тўғрилигини сақлаш ҳар бир кишининг олижаноб бурчидир. Афсуски, айрим кишилар турли, тушини қийинроқ бўлган сўзлар ва ибораларни қўшиб, ажнабий сўзларни, шунингдек халқ ибораларини ўринсиз ишлатиб; ёки ҳаддан ташқари кўп истеъмол этиб, бошқалар эса бир хил сўзларни бўлар-бўлмасга ишлатиб баъзан эса, беодоб сўзлар билан ўз нутқларини буздиладу. Ишлаб чиқаришда илғор ишчи ёки колхозчининг, идорадаги ажойиб ходимнинг, қобилиятли студент ёки ўқувчининг оғзидан тилимизни бузадиган бемаза, одобсиз сўзларни эшитиш унга бўлган ихлосимизни йўққа чиқаради.

Одоб чегарасига сиғмайдиган сўзларни ишлатиш сўкинмиш мутлақо чидаб бўлмайдиган иллатдир. Бемаза сўзлар бошқаларнинг қулоғига ёқмайгина қолмасдан, балки шу сўзни айтган кишининг ўзини ҳам настига уради. Ҳар бир одобли киши ишхонада, жамоажойларида, ўзаро суҳбатда сўкинишга йўл қўймаслиги, унга қарши қаттиқ курашмоғи лозим.

Қаерда нималар тўғрисида сўзлашмаслик керак? Энг аввало, сиз қаерда, қандай вазиятда турганлигингизни, атрофдаги кишиларнинг кайфиятини, хамсуҳбатдошингиз характерини, ёши ва мансабини ҳисобга олмоқ зарур.

Тантанали кеча, тўй-маросимларда ва сайлу-сайргоҳларда иш режалари тўғрисида сўз очмаган маъқул. Бошқалар суҳбати мавзусини бузмаслик, гапларига аралашмаслик лозим. Бундай ҳолатларда, «биз боғда келсак, у тоғдан келади» деган ибора ишлатилади.

Кишилар орасида бўладиган шодон суҳбатларда даҳшатли воқеалар ҳикоя қилинмайди, умуман оғир хотираларни, мунгли, ғамгин кайфият туғдирадиган воқеаларни айтишдан ўзни тийиш лозим. Касал хонасида ўлим ҳақида, самолётда ҳаво фалокатлари ҳақида гапирилмайди, стол атрофида ўтирганда иштаҳан бўғадиган сўзлар айтилмайди.

Суҳбатларда ўта синчковлик ҳамма нарсага икки чикирларигача суриштириш, эзма бўлиш ёки маҳмадоналик қилиш ярамайди. Суҳбатдошнинг оилавий вешахсий ҳаёти тўғрисида ҳадеб сўраш яхши эмас. Киши ўзи хоҳламаса, сиз эзмаларча суриштирган билан ҳе нарса айтмайди, акс ҳолда ёлғон гапиреди.

Юқорида айтганимиздек, жамоат жойида иш тўғрисида гапириш унчали ўринли эмас. Бироқ айрим пайтларда (бир ишхонадагилар тўпланишиб қолганда ёки ҳамкасблар даврасида) иш ҳақида гаплашиш, енгил мунозара қилиш ҳам мумкин, аммо бу ҳол расмий тус олиб кетмаслиги керак.

Ўзаро суҳбатларда бу ерда бўлмаган таниш-билишлар тўғрисида гаплашиш мумкинми? Лекин суҳбат жуда эҳтиётлик билан олиб борилиши, улар ҳақида гаплар фисқу фасодга айланмаслиги керак.

Заҳарханда кулиш, камситгансимон қараш, кесатик гап, ўйламай айтилган луқма киши қалбини тилади, дилини вайрон этади.

Олдинги бобда айтганимиздек, нутқ маданиятида сўзлашиш оҳанги ҳам катта аҳамиятга эга. Айни бир жумланинг ўзи қандай оҳангда айтилишига қараб бутунлай бошқача маъно бериши мумкин. Нутқнинг оҳанги кишининг бошқа кишига ёхуд воқеа-ҳодисага муносабатини ифодалайди. Кибрли оҳанг кишининг ихлосини қайтаради, нафратли, дағал оҳанг эса уни дарғазаб қилади, кўнглига тегади. Айтилаётган гапингиз ҳақиқатдир, бирор кишига бераётган танбеҳингиз ўринлидир, аммо унинг айтилиш оҳанги сизнинг одобингизнинг қандайлигини билдиради.

«Мен ҳақман», деб ўйламай сўйлайдиган, барчага баробар шартакилик қиладиган кишиларнинг одоб ахлоқи гўзал бўла олмайди.

Яхши нутқ чиройли фикрдан, чиройли ва тиниқ фикр эса қалб гўзаллигидан туғилади. (Зотан, нутқ гўзаллигига, назокатли муомалага маънавий гўзаллик асос бўлади.)

Муҳаббат, туй, оила

Муҳаббат-ла мунаввар олам

Инсон ҳаётида шундай бир давр бўладики, бу даврда шу ёруғ олам унинг кўзига бутунлай бошқача кўринади. Юрагингда шундай ўзгариш пайдо бўладики, сен ажойиб туйғулар домида юрасан. Бу — ҳар бир инсон

қалбида ўзгача туғилиб, ўзгача камол топиб етилади-ган муҳаббатдир. Шу муҳаббат инсонга қанот бахш этади, дилини хушнуд этиб, ҳаётини гулистон қилиб қўяди. Инсон шу гулистоннинг боғбонини қумсаб қолади. Бинобарин, муҳаббат гуногун ранглари билан кўзни қамаштириб, хушбўй анбар ҳиди билан гулзор қўйинини тўлдириб турган атир гулга ўхшатилса, муболага бўлмайди. Гўзал онлар, сеҳрли бир олам, қудратли бир куч манбаи — юракдан сирқиб чиқаётган чашма севгидир.

Севги — инсоннинг маънавий ва жисмоний интилиши эҳтиёжлари ўзаро узвий бирикиб кетган юксак ахлоқий эстетик туйғудир. «Севгининг ҳақиқий моҳияти,— деб ёзади улуғ немис философи Г. В. Гегель,— ўзини-ўзи тан олишдан воз кечиш, бошқа «мен»да ўзини унутиш ва лекин худди шу йўқолиш ва унутишда ўз-ўзини топиш ва ўз-ўзига эгалик қилишдан иборатдир».¹⁷ У инсон ҳаётидаги энг катта ва қувончли воқеа бўлиб, кишига олам-олам қувонч бағишлайди, унинг меҳнат ва ижтимоий фаолиятига ижобий таъсир қилади.

Кимнидир севган ва унинг севгисига сазовор бўлган инсон бой маънавий ҳаёт билан яшайди, у ўзидаги нуқсон ва камчиликлардан халос бўлишга интилади, ўзига-ўзи талабчан бўлади, унинг характеридаги олижаноб, яхши томонлар янада қулф уради, ижодий куч-қуввати янада ортади. Севги инсонни юксак даражадаги ахлоқий босқичга кўтаради, ўзининг хатти-ҳаракати ва хулқ-атвори учун масъулиятни оширади. Кучли ва чуқур муҳаббатга эга бўлган инсон маъшуқаси учун ҳар қандай жасорат қилишга тайёр, фидоийликка қодир бўлади. Чинакам муҳаббат фақат бахт ва қувонч келтирибгина қолмасдан, қийинчиликлар, машаққатларга ҳам дучор этади, ҳижрон азобига ҳам мубтало қилади.

Муҳаббат домига илинган инсон ҳиссиётлар оламида сайр қилиб юради. Шунинг учун кўнгли гоҳ нохуш, гоҳ равшан бўлади, баъзан кўнглига ҳеч нарса сиғмаса, баъзан дунёни қучиб, оламни тўлдириб ҳайқириб куйлагиси келади. Ошиқ кўзига маъшуқа гўзалларнинг гўзали бўлиб кўринади. Инсон бир-бирига шунчалик яқин бўлиб қолади-ки, бирининг тирноғига тикан кирса, иккинчисининг аъзойи бадани зирқирайди. Севган кишининг қувончи сенинг қувончинг, унинг азоблари — сенинг азобинг бўлиб қолади. Улар

бир-бирига шунчалик бахшида бўлиб кетадики, бир-бирисиз ўзларини тасаввур эта олмайдилар. Агар севсанг, ўзингга керакли нарсани эмас, унга керакли нарсани ўйлайсан. Агар севсанг, дунёни унинг кўзи билан кўрасан, унга ҳамма нарсани инъом этасан, унинг учун қайғурасан, у ҳақда ўзингдан кўпроқ ўйлайсан. Шунинг учун ҳам, француз ёзувчиси А. Сент-Экзюпери «Севиш — бир-бировингга қараш эмас, балки биргалашиб бир томонга қараш демакдир»¹⁸, деб ёзади.

Севги инсонга бахт ато қилади, бахт эса инсонда мавжуд бўлган ҳиссиётларнинг бутун бойлигини уйғотади; сахийлик, садоқат, фидойилик, жасорат пайдо бўлади. Ҳақиқий севгида худбинлик бўлмайди. Биринчи ўринда севган кишининг бахти туради, унинг учун борингдан кечасан.

Одам боласи пайдо бўлибди-ки, севги унга ҳамроҳ. «Момоҳаво» сўзи ҳам «ҳаёт бахш этган аёл» деган маънони беради. Баъзан бошингизга кулфат тушиб, машаққат юкини ортиқ тортишга мажолингиз етмай қолган дамларда ҳаётдек абадий, тоғ чашмаларидек мусаффо муҳаббат булутли кунда жамолини кўрсатиб, оламни мунаввар этган Қуёшдек кўринади-да, сизда қудратли куч пайдо қилади, натижада осмон йироқ, ер қаттиқ бўлиб турган пайтда нажот йўлини излаб топасиз; дунё кўзингизга қоронғу бўлиб турганда, тақдири азал деган тушунчага қарши беқиёс нафрат туғилади, Сизда. Биз кўксимизга муҳаббатни жо қилиб, нурафшон келажакка комил ишонч билан интиламиз. Шунинг учун инсон бор экан, у ҳар доим муҳаббатни улуғлайди, энг мўътабар туйғу сифатида уни юксакларга кўтаради. Айни бир вақтда, деб ёзган эди Л. Фейербах, бошқаларни бахтли қилмасдан туриб ўзимиз бахтли бўла олмаймиз. Бошқаларни биз қанчалик бахтли қилсак, ўзимиз ҳам шунчалик бахтли бўламиз»¹⁹.

Муҳаббат ажойиб ҳиссиёт бўлиши билан бирга, унинг эволюцион асосида, унинг ибтидосида — кўпайиш инстинкти ётади. Муҳаббат ва инстинкт — буларни ўзаро боғлиқликда қарамоқ лозим. Булар минг йиллар давомида мавжуд бўлиб келган, шундай бўлиб қолади ҳам.

Севгининг асоси биологик инстинкт, жинсий иштиёқ, жинсий яқинлашишдан бошиқа нарса эмас, деб тушунмаслик керак. Инсон жисмоний ва маънавий

ҳаёт билан яшайди, унинг хатти-ҳаракати, хулқ-атвори фақат инстинкт билангина эмас, балки ақл билан ҳам белгиланади. Инсоннинг маънавий дунёси, маънавий манфаатлари, эҳтиёжлари ва қарашлари қанчалик бой бўлса, бу нарса эркаклар билан аёллар ўртасидаги муносабатларда шунчалик катта роль ўйнайди. Зотан, кимда ким онглими ёки онгсизми, гўзал ҳиссиёт билан қадимий инстинктнинг қўшилишини тан олса, ўзининг шахсий бахтини топади. Муҳаббат шунда мураккаб ҳиссиётки, унда шахснинг эмоционал-физиологик ва ахлоқий эҳтиёжи узвий боғланиб кетгандир. Унда биологик ва социал томонлар бир бутунлик касб этади. Индивидуал онгдаги севгига нисбатан ижтимоий идеаллар, ахлоқий нормалар ва талаблар унинг эмоционал асосини ташкил этади.

Севги тўғрисида жуда кўп ёзилган, бундан кейин ҳам ёзилаверади. Муҳаббатни шарафлайдиган, унинг кўкларга кўтарадиган илиқ ва ҳаяжонли сатрлар битилган китоблар кўп бўлса ҳам, кўнгилни яйратадиган, юракка яқин бўлган, уни қитиқлайдиган қўшиқлар яратилган бўлса ҳам, орамизда севгини қадрламайдиган, уни тан олмайдиган пасткашлар, энг инсоний туйғу бўлган севги тўғрисида турли-туман тутуриқсиз «латифалар» тўқиб, бемаъни гап сотиб юрадиган кишилар ҳам учраб туради. Бундайларга «дард йўқ кесак, ишқи йўқ эшак», деган ибора нисбат берилади.

Зеро, севги туйғуси барча кишиларга маълум бўлса ҳам, бирон-бир киши унга тўла таъриф бера олмаслигини ҳамма билади. Севги ўз мазмунига кўра бой ва кўп қиррали бўлса, ўзининг намоён бўлиши шаклига кўра индивидуалдир.

Севмок, севилмоқ ҳақида ҳеч ким аниқ бир «рецепт» ёзиб бера олмайди. Ҳар ким ўз бахтига ўзига хос машаққат, кийинчиликлар оркали боради. Худди шундай бўлиб келган, одамзот яшар экан, худди шундай бўлиб қолади. Зотан, севги конунларини охиригача битиб олдим, деб ҳеч ким айта олмайди. Татар шоир Ҳоди Тоқтош муҳаббат ўзи бир кўҳна бўлса ҳам аммо, уни ҳар бир юрак янгилайди, деб ёзган эди.

Англияда пикоҳ маҳкамаси очилиб, унинг олдинги янги оила талабгорларини бир жойга тўплаб, бир-бирларига тўғри келадиганларидан бекаму кўст оила барпо этиш мақсад қилиб қўйилади. Ун минглаб ёш йигиткизиларнинг фазилатлари ва нуқсонлари ўрганилиши

улардан бир жуфти танланади. Чунки, улар барча кўрсаткичлар нуқтаи назаридан ўзларининг талабларига тўғри келар эдилар. Икки ёшни маҳкамага чақириб, таништирилади, қўлларига бутун Европа бўйлаб айланиб чиқиш учун чипта берадилар. Маҳкама ходимлари эксперимент натижаларини сабрсизлик билан кута бошлайдилар. Икки ҳафта ўтиши билан бу ёшлар Парижданоқ қайтиб келадилар. Саёҳатларидан хурсанд бўлсалар ҳам, улар бир-бирларига жуфти ҳалол бўлмасликларини айтадилар. Уларда ҳамма нарса етарли бўлса ҳам бир нарса — севги етишмас эди. Шунинг учун севги никоҳнинг ахлоқий асосини ташкил этади. Ф. Энгельс таъкидлаганидек, «Жинсий муҳаббатга асосланган никоҳ ўзининг табиати жиҳатидан бир никоҳлиликдир... Агар муҳаббатга асосланган никоҳгина ахлоқ талабига жавоб берадиган никоҳ бўлса, у муҳаббат сўнмасдан давом этган тақдирдагина ахлоққа жавоб берадиган никоҳ бўлиб қолади»²⁰. Шунинг учун севги бўйича никоҳ ва никоҳдаги севги социалистик жамиятдаги оилавий муносабатларнинг муҳим ахлоқий принциpidир.

Муҳаббат ҳақида қанчадан-қанча китоблар, мақолалар ёзилиб, уларда муҳаббат, оила ҳақида, уни мустаҳкамлаш тўғрисида ҳар хил фикрлар билдирилган бўлса ҳам уларнинг мазмуни битта: мустаҳкам оила гарови — чинакам севгидир. Атоқли ёзувчи Абдулла Қаҳҳор ёзганидек, «Чин муҳаббат туғилиши, мустаҳкам оила вужудга келиши учун жисмоний баҳоғат туйғусигина кифоя қилмайди, бунинг устига маънавий камолот ҳам керак. Шундагина йигит қиз зотининг, қиз эса йигит зотининг энг мукаммалини топа олади, очиқ кўз билан муҳаббат қўяди, бу чин муҳаббат асосида мустаҳкам оила вужудга келади»²¹.

Ҳар бир ёш — йигитми, қизми ўзида худди шундай севги пайдо бўлганлигига тўла ишонганидан кейингина, бир-бирининг шодлиги ва қийинчилигига шерек, оила ташвишларини бартараф этишга қодир эканлигини тўла ҳис қилгандагина никоҳга рози бўлиб, «Бахт уйи» эшигига равона бўлмоғи лозим. Севги оила қилишга олиб келади, бу эса жамият ва шахс ҳаётида жуда катта роль ўйнайди. «...Никоҳ — муҳаббатнинг ҳақиқатга айланишидир, — деб ёзган эди В. Г. Беллинский, — батамом камолотга етган қалбгина чинакам сева олади ва шундай бўлган тақдирда ҳам муҳаббат фақат никоҳда ўзининг олий мукофотига сазовор бў-

лади ва бошида бахт тожи ялтираб турганда муҳаб
сўнмайди, балки қуёш нурларида барқ уриб очил
гулдай муаттар ҳидларини сочиб, яна ҳам яшн
ди...»²².

Тўйлар муборак

Инсон ҳаётида умр тўйи бир марта бўлади. Тўй
икки ёшнинг муҳаббат ришталари боғланиб, мур
мақсадига етибгина қолмасдан, жамиятнинг дастл
ки ячейкаси пайдо бўлади. Бу ячейка ўтмиш бил
бугунги кунни, бугунги кун билан келажакни боғл
турадиган ҳалқа, шу билан бирга янги авлодни ети
тириб берадиган тарбия ўчоғи ҳамдир. Шунинг уч
ҳам никоҳ тўйлари ниҳоятда камтарона, ниҳоятда
зал ва эсда қоладиган бўлиб ўтмоғи лозим.

Ҳозирги кунда бўлаётган тўйларга назар ташл
эканмиз, айрим кишилар мақтанчоқлик қилибми ё
улуғворликка борибми, «бошқалар ундай қиляпти, м
ундан қоламанми?» дебми дабдабали тўй қилиш
«бир умр йиққанини бир кунда тўкиб ташлашга» ур
наяптилар. Тўйни баъзилар обрў орттириш восита
деб билмоқдалар. Қолаверса, тўйдан кейин янги
қурилган оилалар ўзларини тиклаб янги ҳаётга да
қадам ташлаш ўрнига, чиқимдор бўлиб қолмоқда. П
ровард оқибатда, табаррук ният билан барпо бўлаётг
муҳаббат биноси дарз кетмоқда.

«Ёш Ленинчи» (1981, 4 июнь) газетаси редакция
га Ҳ. исмли қиз алам ва ситам билан хат ёзибди. Ҳ
да шундай жумлалар бор: «Бувимлар (холамлар
шундай атайман)нинг ҳам қувончлари чексиз, лек
у киши бизларнинг тўйимиз бошқа тўйлардан даб
бали бўлишини истардилар. Мен шаштларидан қа
тармоқчи бўлсам, «Қиз боланинг тўйи бир мар
бўлади. Сен менга ёлғизсан, бир умр эсингдан чиқма
диган тўй бўлиши керак», деб ўз билганларидан қ
мадилар. Менинг эса дилим ғаш. Тўй кунни яқинлашг
сари таҳликадаман...

Орзу қилиб кутилган онлар ҳам келди. Бувимл
тўй харажатларини гаплашгани кетдилар. Мен Ша
кат акам билан чиройли безатилган машинада ЗА
идорасига йўл олдим, иккимиз ҳам ҳаяжонда... Қанд
бахтиёрман. Қиз болага бундан ҳам бахтиёр кун бў
маса керак.

Афсус, минг афсуски... бизлар ЗАГСдан ўтолмадик. Идорада Шавкат акамларнинг кекса оталари, менинг бўлажак қайнотам газабланган ҳолда ўтирардилар. У кишининг дастлабки гаплари шу бўлди. «Шавкат, ўғлим. Тўйингга мен асло рози эмасман». Шавкат акам алланарсани сезгандай менга «ялт» этиб қаради. Менинг бошим айланиб, вужудим музлаб кетди. Бир пайт Шавкат акамларнинг «Нега, дада?» деган илтижоли овози қулоғимга чалинди. «Нега дейсанми?» Мен сени иккинчи марта уйлантираяпман, аммо бу сафарги дабдаба-ю асасага менинг қурбим етмайди. Сен билан уй қиламан деган кимса бундан оғир шартларни кўймайди... Эссиз... «Отанинг кўзларидан бир томчи ёш думалаб оппоқ соқолига тўкилди... Қаранг, қайсар бувимлар 4 қўй, 40 кўйлак, 2 минг сўм пул, бундан ташқари хонандалар ва тўйнинг харажатларини ҳаммасини Шавкат акамга юклаган экан».

Қизнинг хати ўйлантириб қўяди, кишини. Ноўрин дабдабали тўй керакми ёки қизнинг бахти, ширин оиласи? Балки, маҳалла-кўй, қўни-қўшни аралашиб, кампирга тушунтириб тўй бўлиб ўтгандир. Биз бунга аминмиз. Чунки, қиз билан йигит бир-бирига кўнгил қўйган эканлар. Аммо, нохуш воқеа улар юрагидан узоқ вақтгача кетмаса керак.

Бундай тўйларда иккала томон ҳам, бир-биридан қолмаслик, орзу-ҳавас кўриш ёки фалончидан кам эмаслигини кўрсатиш деб бор-йўғини тўкиши мумкин, лекин ёш оилани қарзга кўмиб юборишлари мумкинлигини ўйламайдилар. Баъзи ёшлар эса «ота-она розилиги» деб, бундай бемаъни одатларга рўйхуш берадилар. «Ота-она розилиги»да ҳам розилик бор, уларнинг тўғри келадиганларига қўшилиб, бидъатларини рад қилиш керак бўлади.

Мамлакатимизда тинчлик, юртимизда маъмурчилик, халқимиз бадавлат. Партия ва ҳукуматимиз кундан-кунга давлат бойлигига бойлик қўшиш учун, халқнинг моддий ва маънавий фаровонлигини яхшилаш учун тинмай ғамхўрлик қилиб келмоқда. Жонажон Коммунистик партиямиз сиёсатининг негизида «Ҳамма парса халқ учун, халқнинг бахт-саодати учун» деган принцип ётади. Бу эса тўйларнинг янада гўзал, шодиёна ва мазмунли ўтишига шароит яратмоқда.

Республикамизда никоҳ тўйлари замонавий қилиб, янгича расм-русмлар билан бойлтилган ҳолда ўтказилмоқда. Ота-оналаримиз ҳамма ишни ўйлаб, келин-

чи ҳам, келин-куёвнинг одамлар ва жамиятдаги масъулият ҳиссининг ошиши ҳам аниқ намоён бўлади. Бундай тўйлар юртимизда кўп ўтказилмоқда.

Китоб авторларига 1982 йил май ойида Самарқанд область Пахтачи район Меҳнат Қизил Байроқ орденли Коммунизм колхозида бўлган никоҳ тўйларнинг бирида иштирок этиш nasib этди. Колхоз сертармоқ, сердаромад хўжалик. Пахтадан ташқари кўпгина экинлар етиштирилади. Бу ерда бўлган ҳар бир киши хўжалик эришган ютуқлардан, қилинган ишлардан беҳад хурсанд бўлади. Замонавий кўркем стадион, ҳайратомуз теплица, ҳаммом, савдо маркази, клуб, ресторан ва маданий-маиший бинолар, боғ ва хиёбонлар қишлоқ кўркемига кўркем қўшиб турибди. Беш юз кишига мўлжалланган «Бахт саройи»ни айтмайсизми? Колхозга қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг чинакам жонкуяри, узоқни кўриб иш олиб борувчи раҳбар, республика Олий Совети депутати, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Шамси ака Назаров раислик қилади. Шу колхоз «Бахт саройи»да ўтган тўй келин-куёв учун ҳам, қариндош-уруғ ва меҳмонлар учун ҳам қувончли бўлди: кеч соат еттига бориб, куёв ва келин кўркем бино ичига кириб келишди. Унгача катта зал тўй эгалари, уларнинг яқинлари ва меҳмонлар билан тўла эди. Колхознинг «Хумор гулдастаси» номли ҳаваскорлик ансамбли «Тўйлар муборак»ни чалиб турибди. Шамси ака шодиёнани очиб, унинг «айбдорлари»ни қизғин табриклайди. У қишлоқ меҳнаткашлари эришган ютуқлар, халқнинг моддий фаровонлиги ортиб бораётганлиги, тўйларнинг кўпаяётганлиги, улар оқилона ўтказилаётганлиги ҳамда икки ёш тўғрисида қисқа ва мазмунли қилиб сўзлаб берди. Шундан кейин даврада юрак сўзлари, севги куйлари, шўх ўйинлар бошланиб кетди... Тўй роппа-роса икки ярим соат давом этди...

Эртасига раис билан гаплашганимизда, у одамларнинг янгича тўй ўтказишини одат тусига киритиш учун анча ишлар олиб борилганини айтди. «Кўплар бунга рози бўлишмасди, айниқса кекса ота-оналарни кўндириш қийин эди. Орзу-ҳавас деган гаплар бор. Маълумки, илгариги никоҳ тўйлари икки кун — ҳам қизиникида, ҳам йигитникида бўларди. Бундан ташқари қалин бериш, чимилдиқ, патнис киритиш, ойна кўрсатиш, келин кўрди каби мутлақо ортиқча расм-русмлар бор эди. Энг муҳими, тўй ташвишлари билан одамларнинг кўп вақти кетар, ортиқча сарф-харажат-

ларга, ичкиликбозликка йўл қўйиларди. Қишлоқ нуфузли кишилари, зиёлилари ва комсомол-ёшлар тивидан иборат тўй комиссияси аъзоларининг тушунтиришлари натижасида юқоридаги зарарли одатлар бутунлай барҳам топди.

Ҳозирги кунда ҳар икки томон тўй кунини бе лаб комиссия аъзоларига айтади. Куёв ва келин ўртоқларидан уч-тўрт нафари соат кечки олти яри ча ҳамма тайёргарлик ишларни ниҳоясига етказ Тўйни бу ерда ўтказишнинг нимаси ёмон, ахир. И хоз кенг жой берса, қозон-товоқ ва қошиқ-мошиқ ҳатто сочиқчаларигача таъминласа, замонавий о на, колхоз ансамбли улар ихтиёрида бўлса... Қола са, буларнинг ҳаммаси бепул, майда харжлар кол ҳисобидан бўлса...»

Раис ҳақ эди.

Нега, энди шундай тўйлар ўтказиш учун барча кониятлар бўлса ҳам, ҳамма бунга кўнавермайди. рим ўқимишли, ҳамма нарсага ақли етадиган ки лар, шундай исрофгарчиликларга йўл қўймаслик у курашувчи, янги урф-одат тарғиботчилари бўлиши рак бўлган мансабдор ўртоқлар ўзлари бунга йўл и дилар. Шароф Рашидов «Правда» мухбири билан батда камтарликни йўқотган худди шундай шахс ни кескин танқид қилганди.

Баъзи кишилар, «ҳозир тўжинчилик, маъмурчи экан, қилаверамиз, йўқ бўлганда нима қилардик» ноўрин чиқимлар, исрофгарчиликларни оқламоқчи ладилар. Ахир, бир тўйда икки-уч юз белбоғ, қи элликта кўйлак, шунча чопон, аёллар учун қанчад қанча латта-пугталар кетса, улар тўйдан-тўйга, с диқдан-сандиққа ўтиб юраверса бу бемаъни одат эм ми? Ёзувчи Саид Аҳмад «Олиқ-солиқ» номли интер диясида куёв томонни мушкул аҳволга тушириб и диган, шарт қўйиб, қизини «пулламоқчи» бўлган рим ота-оналарни кескин ҳажв тигига дучор қил эди:

«...Тоға: икки қоп ун, икки қоп бозор гуручи. Т яшик ароқ, тўрт яшик вино, олтига шампанский, к минерал суви. Бир яшик шоколад, бир яшик прос конфет. Бир тонна кўмир, бир тонна саксовул, бир фоз қопда макарон, бир қоп сабзи, бир қоп картош бир қоп пиёз, ярим кило мурч, юзта «Беломор», к «Прима», гугурт, қирқ пачка туз... Энди кийимдан лайлик, дадасига макинтош билан туфли, онас

номозшом атлас билан болон плаш, поччасига жерси пальто, ўсал ётган опасига крепдешин атрез билан жемпер, келиннинг акаси чақувдан бўлиб қамалиб ётибди. Шу акасига бир костюм-шим туфлиси билан. Марҳум бувисига штапель кўйлак билан амиркон махси-калиш, ўлиб кетган бувасига тўн, кавиш-махси белбоғи билан, келин аясига помбархт кўйлак билан капрон пайпоқ. Синглисига нейлон атрез билан чехословак жемпери. Менга қандоқ ҳиммат қилсанглар ўзларинг биласизлар. Аммо туфлидан қирқ иккинчи, костюмни эллик иккинчи кияман. Ҳа, айтганча, укасига уч гилдиракли велосипед билан «Зоркий» фотоаппарат, жиянига магнитофон...

Карим жинни бўлиб қолади. (Карим — куёвнинг отаси — авт.) Велосипед, фотоаппарат, паровоз, самолёт, трактор? Экскаватор керакмасми? Самосвалчи? Балки, асфальт текислайдиган машина ҳам керакдир? Отасига самолёт, синглисига атир фабрикаси, акасига тюрма, ўлган бувасига янги кафан, келин ойисига елпиғич заводи, опасига конфет заводи, дадасига ароқ заводи, ўсал опасига аптека, укасига замбаракни ўқи. Гумбир, пақ-пуқ...²⁴.

Янги оилани мана шундай ортиқча чиқимлар, тўйнинг «олди-бердиси», «бор-товоғим, кел-товоғим»и эзади. Ҳеч қачон келиннинг обрўси унинг қўша-қўша қимматбаҳо сарполари билан, куёвнинг маъқуллиги эса унинг данғиллама участкаси, машинаси борлиги, амали билан белгиланмайди.

Тўйни қимматга туширадиган, шодиёна руҳини йўқотадиган, айрим ҳолда уни азага айлантирадиган — бу билан икки ёшнинг бахтиёр кулгуларини сўндирадиган, ҳамманнинг кўнглини хира қиладиган иллатлардан бири ичкиликдир. Ичкилик тўй сарф-ҳаражатларининг салкам ярмини ўмариб кетишидан ташқари, шодиёнага совуқчилик туширадиган воқеалар бўлиши мумкин. Шунингдек, тўйда ичкилик тарғиб этилади, чунки қадаҳ-қадаҳ кўтариш болаларнинг кўзи олдида содир бўлади, натижада улар наздида ичкилик ичиш айб саналмай қолади. Буларнинг ҳаммаси тўйларда ичкиликбозликка қарши курашишга халал беради. Шунинг учун ичкиликбозликдек ярамас иллатга қарши кураш олиб боришнинг оқилона тадбирларини такомиллаштирмоқ зарур.

Янги ҳаётга қадам қўяётган йигит-қизларнинг қарийб ҳаммаси ўқимишли, маълумотли. Шундай бўл-

гач, турмуш қураётган ҳар бир ёш ўз тўйининг қандай бўлиши ҳақида ўзи яхшилаб ўйлаши, оқилона ўтказиш учун қайғуриши лозим. Ота-онам қандай ўтказса шунга розиман деб туриш ҳам яхшимас. Балки, уларга янгича тўйларнинг афзаллигини одоб билан тушунтирмақ, уларни ишонтирмақ лозим.

Умрда бир марта, бахтли кун шарафига бўладиган тўйлар замона руҳига мос тарзда, бир умрга татийдиган қилиб ширин ва шинам қилиб ўтказилмоғи зарур.

Оила гўзаллиги

Тўй... Умрда бир марта бўладиган тантана — инсон ҳаётининг энг бахтли воқеаси. Худди шу кундан, катта ҳаёт йўли бошланади. Зеро, қадимги грек мутафаккири Лукиан ёзганидек, никоҳ одам авлодлари ворислигини таъмин этувчи заруриятдир. Оилавий муҳаббат — инсон зурриётини кўпайтирса, дўстона муҳаббат уни янада мустаҳкамлайди.

Куёв-қаллиқнинг тўйда иштирок этган энг яқин кишилари, таниш-билишлари, айниқса ота-оналари ўйланиб қоладилар: «бу икки ёш турмуш қайиғида қандай суза оларкин? Ҳаёт денгизининг довулларига чидай олармикин? Улар ўртасида қийин ва мураккаб муносабатлар қандай таркиб топар экан?», деган саволлар улар кўнглидан ўтади, шубҳасиз.

Кунлар ўтади... Ота-оналар, дўстлар, таниш-билишлар куёв-қаллиқларга турли маслаҳатлар бериб туришади. Аммо оилавий ҳаётнинг барча муаммоларини уларнинг ўзлари ҳал қилишлари керак. Чунки, кутилмаган вазият, аччиқ ва чучук дамлар пайдо бўлиб туради, албатта. Ана шунда, эру хотиннинг биргаликда баҳамжиҳат ҳаракат қилиши билангина мушкуллар ҳал бўлади. Шунинг учун ҳам, оила қуриш қачондан бошланган бўлса, «муросою мадора» деган гап ўшандан ишлатила бошланган. Тўй тантанасида «Қўша қаринглар, ували-жували бўлинглар, турмушнинг оғиренгилини биргаликда кўтаринглар» — деган тилаклар бекорга айтилмайди. Қаллиқларга тантанавор қилиб айтиладиган бу сўзларда, улар дастлабки қўяётган қадмларининг нақадар масъулиятли эканлигини англашиш ётади.

Куёв-қаллиқларнинг бир-бирига ўрганиб, келиннинг янги оилага аралашиб кетиш жараёни ҳам, унинг

қанчалик давом этиши ёки этмаслиги ҳам, оиланинг мустаҳкамланиб бориш даражаси ҳам ўзаро муроса қилиб кетишга боғлиқ. Икки ёшнинг ўзаро ҳурмати, илтифоти ва иттифоқи, бирининг феъли айниганда, иккинчисининг сукут сақлаши, сабр-қаноатли бўлиши, вужудга келган муаммони вазминлик билан ҳал қилишга интилиши ва ҳоказолар оилани тобора мустаҳкамлаб боради. Биргаликда ҳаётнинг муҳим сифатий томони ҳам ана шу сабр-қаноатли бўлишдир. Оилада тўқнашувлар бўлиб туради, уларни кескинлаштирмай сўндириш, жанжал даражасига чиқармаслик учун сабр-қаноат керак. Кескин вазият туғилиб қолса, кечирим сўраган маъқул. Айниқса, эркаклар узр сўрашдан уялмасликлари зарур.

Қаллиқлар турли характер, хулқ-атвор, хатти-ҳаракат билан янги оила қурадилар ва улар бирлашиб оила этикети, оиланинг ўзига хос «одоб маданияти»ни шакллантирадилар, ундан болалар ҳам тарбияланадилар. Оилада ўзаро ҳурмат, бир-бирини тушуниш мавжуд бўлса, майда чуйда гаплар кечирилиб юборилади. Ўзаро кўника билиш оилавий ҳаётда катта аҳамиятга эга. Кўникиш тез қарор топмайди, бу узоқ муддатли жараён.

Оилада энг асосий нарса — бир-бирини тушуниш, қадрлаш ва эъзозлашдир. Қаллиқларнинг айрим камчилиги, иккинчисининг фазилати билан ёпилиб юрилмоғи лозим. Оилада икки ёш бир бутун бўлади, муҳаббат никоҳ ипларини янада мустаҳкамлайдиган, ахлоқий масъулиятни янада оширадиган ҳиссиётдир. Шунда икки ёш бир-бирларининг эмоционал ҳолатларини ўзаро тушунибгина қолмасдан, оилада ажойиб кайфият камол топади, қарашлар уйғунлиги туғилади. Зеро, муҳаббат фақат ўзаро ҳиссий қониқишгина бўлиб қолмасдан, муносабатлар гўзаллигига айланади.

Инсон ўз тақдирини ўзи белгилайди. Чунки, ҳар бир киши ўзининг қилмиши, хатти-ҳаракатига яраша ҳаётдан мукофот олади ёки дакки ейди, турмуш лаззатини ҳам, аччиғини ҳам, энг аввало, ўзи тотади. Турмушда ҳамма нарса бўлиши мумкин. Рўзгор бор жойда етишмовчилик ҳам бўлади, лекин у уриш-жанжалга, қўйди-чиқдига сабаб бўлмасин. Оилавий муносабатда бўладиган вақтинчалик қийинчилик ва келишмовчиликдан умидсизликка тушмаслик керак.

Оилавий муҳаббат ўзаро ишонч асосида қурилади, ammo муҳаббат бор экан рашк ҳам у билан ёнма-ён.

Қимки рашкни коммунистик ахлоқимизга хилоф, бу ўтмиш сарқити деб ҳисобласа, хато қилади. Лекин кўр-кўрона рашк, ҳатто ажралишга олиб бориши мумкин. Бу ҳақда «Тўла асосга эга бўлмаган рашк на ўзини, на ўз маҳбубига кўнгил боғлашга доир ҳуқуқини ҳурмат қила олмаган ожиз одамларга хос иллатдир — бу «меники» деган ҳайвоний инстинкт даражасида турган жонзотнинг бачкана ҳукмронлигини кўрсатади», деб ёзади В. Г. Белинский.² Бироқ хусусий муносабатларга боғлиқ бўлмаган рашк ҳам бор: севган киши ўз бахтини кўлдан чиқариб юборишдан, севгилисидан ажралиб қолмасликдан келиб чиқадиган рашк ҳам бор.

Кўр-кўрона рашк кишини ўта шубҳали қилиб қўяди, у ҳамма нарсадан ҳадиксирай бошлайди, натижада оилавий жанжал келиб чиқади, чунки чинакам муҳаббат ёмон шубҳа билан муроса қила олмайди. Шунинг учун ҳар бир киши ўзини тута билиши, бунга ўрганиши керак. Қолаверса, эр ёки хотин, рашкнинг келиб чиқишига имкон берадиган сабабга ҳам, баҳонага ҳам йўл қўймаслиги керак.

Оилавий муносабатларда катта ўрин тутадиган томонлардан бири эр-хотиннинг ўзаро ишончидир. Муҳаббат бор жойда ишонч ҳам бўлмоғи шарт. Агар ўзаро ҳурмат ва ишонч бўлмаса, майда-чуйда воқеалар, турмушдаги қийинчиликлар оиланинг бузилиб кетишига олиб келади. Ўзаро ишончнинг йўқотилиши, ишончсизликнинг вужудга келиши оилани заифлаштирувчи сабаблардандир. Иккинчидан, халқимизда «эр-хотиннинг уруши — дока рўмолнинг куриши» деган мақол бор. Оилада турли воқеалар, айрим келишмовчиликлар, қийинчиликлар бўлиши мумкин. Ундан қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилари, таниш-билишларнинг хабардор бўлиши шарт эмас. Эр-хотиннинг ўзлари ҳам рўзгорнинг икир-чикирларини овоза қилмаслиги, пашшадан фил ясамасликлари лозим. Оиладаги ҳар бир муаммони эр-хотиннинг ўзлари ҳал қилганлари маъқул. Ўзлари ҳал қилишлари мумкин бўлмаган тақдирдагина яқин кишилар ёрдамга мурожаат қилмоқлари лозим. Оила икки кишидан тузилади, унга учинчи киши аралашса бузилади, яхшиликка олиб бормади. Айрим кишилар ёш оилага ёрдам бериш керак, деб уларга турли-туман маслаҳат беришга ҳаракат қилдилар. Бундай маслаҳатлар ҳам керак, лекин у меъёридан ошиб кетса одобсизликдир. Аралашган одам, ўзи

уялиб қолади. Шунинг учун «эру хотин ўртасига эси йўқ киши тушади» деб айтишади.

Табийки, ҳеч ким ёмон ният билан ёки озгина вақт ўтгандан кейин ажралиб кетаман, деган ўй-хаёл билан оилавий ҳаётга қадам қўймайди. Аммо айрим кўнгилсиз воқеаларнинг бўлиб туриши оилавий бурчни тушуниб етмасликдан келиб чиқади. Зеро, оилани сақлаш ва уни мустаҳкамлаш эру хотиннинг вазифаси, бурчи ҳисобланади. Бу нарса иккала томон учун ҳам фойдалидир.

Оиланинг бузилишига сабаб қидириладиган бўлса, кўпинча, «характерларнинг бир-бирига тўғри келмаслиги» баҳона қилиб кўрсатилади. Баъзан ҳаётда бунинг аксини кўрамиз. Шундай бўладикки, куёв-қаллиқлар характери бир-бирига жуда тўғри келади. Лекин оила бузилиб кетади. Негаки, икки ёш оилавий ҳаёгдан фақат ҳузур-ҳаловат ва роҳат-фароғатни қидирадилар, турмушдаги қийинчиликларни, ҳатто кундалик ташвишларни ҳам кўтара олмайдилар. Буларнинг ҳаммаси уларга берилган оиладаги тарбиянинг салбий оқибатидир. Бунга болаларимиз доимо ҳузур-ҳаловатда, қийинчиликларни кўрмай яшасинлар, дейдиган ота-оналар айбдор. Кимки фарзандини эркатой, ишёқмас ва худбин қилиб катта қилса, «уйланганинда ҳамма нарсани хотиннинг қилиб беради», ёки «эрга текканинда у сени қўлида кўтариб юриши керак» каби гапларни қулоғига қуйиб борса, пировард оқибатда, бундай фарзанд турмуш ташвишларига чидай олмайдиган бўлади. Ана шундай тарбия кўрган фарзандлар бир-бирларини истаганча севишга рози бўладилар-у, аммо ўзаро ғамхўрлик қилишни хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Натижада улар ўртасида келишмовчилик чиқади, бу эса айрим ҳолда «қўйди-чиқди»га олиб келади.

Ана шундай вазиятларда, кўп ҳолда ёш аёл енгиледи. Сабаби: эрсиз қолишдан қўрқиш, болали бўлиш, таъна-маломатларни ўйлаш, «тақдирга тан бериш» ва ҳоказолар. Шу тариқа оила тотув яшаётгандек кўринади. Бундай юзаки тотувликдан оилавий турмушнинг мазмунсизлиги, турли ишончсизликлар, жанжаллар тез-тез келиб чиқади, булар пировард оқибатда болаларнинг характериға, феъл-атвори ва одоб-ахлоқиға салбий таъсир кўрсатади.

Оила барча ҳолларда фақат битта умумий сабабга кўра бузилади дейиш тўғри эмас. Турмуш жуда мураккаб нарса. Бахтли оилаларнинг ҳаммаси бир-бири-

га ўхшайди, деб ёзган эди Л. Толстой, бахтсиз оила-ларнинг эса ҳар бири ўзича бахтсиздир. Эркак билан аёлнинг бир-бирини топиши ва бир ёстиққа бош қўйишининг сабаблари турли-туман бўлганидек, ажралиш сабаблари ҳам хилма-хилдир. Лекин бу ҳолларнинг ҳаммасида эркаклар, аёллар одил ва мард бўлмоғи лозим: қўшилишар экансиз, олдингизда юксақ масъулият турганлигини ҳис қилинг; ажралишар экансиз, бир-бирингизга нисбатан одамгарчиликни йўқотманг ва болалар учун янада кўпроқ масъулият сезинг! Одобли кишилар,— деб ёзган эди А. П. Чехов,— шахсни ҳурмат қилади, шунга кўра ҳамиша илтифотли, мулойим, хушмуомала, кўнгилчандирлар.. улар йўқолган болга ёки синган пиёла учун, хуллас — майда-чуйдага жанжал чиқармайди; улар биров билан яшар экан бунга хожаг чиқариш деб қарамайди; кетар экан: сиз билан яшаб бўлмайди!.. демайди... Одобли кишилар аёлларда ранги тозалик, соғломликни, латифат ва одамийликни, она бўла билиш фазилатини кўришни истайди...]

Севиш! Севилиш! Бу муқаддас ҳис-туйғуга ўргатилмайди, у ўз-ўзидан туғилади, унинг сўниши ҳам инсон продасига боғлиқ эмас, Лекин ҳар қандай инсон туғилган ва давом этаётган табаррук ҳис-туйғунини бошқаришга, уни мустаҳкамлашга ўрганмоғи лозим. Л. Толстой «Анна Каренина» романида Левиннинг оилавий турмуш қурганидан кейинги дастлабки ҳаётини шундай тасвирлайди: «Левиннинг уйланганига уч ой бўлиб қолди. У ўзини бахтиёр сезса ҳам, лекин кутганича эмас эди. Ҳар қадамида эски орзуларнинг пучга чиққанини ва янги, кутилмаган бахтга дуч келганини кўради. Левин бахтли эди, лекин уйланганидан кейин, бу сила ҳаётининг илгарги ҳаёл қилган нарсалардан бутунлай бошқа эканлигини ҳар қадамда кўра бошлади. Қайиқчанинг кўлда силлиқ, осойишта сузиб боришининг кўрганда ҳаваси келган киши ўзи шу қайиқчага тушганда нималарни ҳис қилса, Левин ҳам ҳар қадамда ўзини шундай ҳис қиларди. Қайиқдаги одам қайиқни лапанглатмай, тўғри ўтириши, шу билан бирга, қаёққа сузиш кераклигини, остида сув борлигини бир нафас ҳам унутмасдан ақлини ишлатиши, эшкак эшиши кераклигини, ўрганмаган қўл эшкак эшса оғришини қайиқни фақат томоша қилиш осону, унга тушириши ҳар қанча баҳрни очса ҳам, лекин қийинлигини билиши керак». Зеро, янги, беғубор туйғунинг камо...

топиши, етилиши ўз-ўзидан бўлмайди, албатта. Бунинг учун севишганлар ўз туйгуларига энг яхши ахлоқий ва маънавий фазилатларни жамулжам қилмоқлари керак бўлади. Оиладаги бундай шароит келажак авлод тарбияси учун ҳам зарур. Чунки ота-она ўртасидаги меҳр-муҳаббат болалар ҳаётини безайди, уларни чинакам инсон бўлиб ўсишлари учун соғлом замин тайёрлайди.

Кимки севиш-севилиш, бахтли оила ўз-ўзидан бўлади деб, шахсий ҳаёт булутсиз мовий осмон деб тушунса, жиддий хато қилади. Бахтга ҳеч ким меҳнатсиз, ғам-ташвишсиз, курашсиз эришиши мумкин эмас. Шунинг учун, бахт уйингизга кириб келибдими, уни асрашингиз, авайлашингиз ва ҳимоя қилишингиз шарт.

Оилада юк аёл зиммасига кўпроқ тушади. У уй бекаси бўлганлиги учун оиланинг файзи ҳисобланади. Шунинг учун у уйни саранжом-саришга ва тоза тутмоғи, дид билан безатиб шинам қилмоғи, турмуш ўртоғига ҳурмат, илтифот билан қарамоғи, ғам-ташвиши ва шодлигига шерик бўлмоғи, кўнглини овламоғи ва доимо ўзига ром қилиб турмоғи лозим.

Бамаъни хотин эрнинг тинчлиги, уйнинг ободлиги, болаларнинг қувончидир. Халқимиз, доимо кулиб турувчи эрнинг хотини дунёда энг яхши хотиндир, деб беқорга айтмаган. Шарқ афсоналаридан бирида, она турмушга чиқиб кетаётган қизига шундай маслаҳат беради:

— Эй қизим! Сен ўз ўрганган уйингдан кетиб, нотаниш хонадонга тушмоқдасан, сен бўлажак куёвингнинг ҳамма хислатларини билмайсан! Сен ер бўл, у эса осмон бўлади. Демак, сен у билан шундай йўл тут: унинг олдида ер каби камтар бўлсанг, у осмон каби олижаноб бўлади. Осмон шифоли ёмғири билан ерни кўкартиргани каби у ҳам ўз меҳру шафқати билан сени хушнуд этади. Сен унга канизак бўлсанг, у сенга кул бўлади.

Қизим! Куёвингдан кучи етмаган ва сотиб олишга қудрати бўлмаган нарсаларни талаб қилма! Бундай қилсанг оиладаги тотувлик йўқолади, турли хил жанжаллар пайдо бўлади. Ўзингга хушбўй нарсалар билан оро бер, нохуш ҳидларнинг эр думоғига киришини олдини ол! Покизалик ҳаммаша йўлдошинг бўлсин! Ўзингни аччиқ ва пичинг сўзлар айтишдан сақла, тилингни ширин, юзингни ҳаммаша очик тут. Эрнинг сендан фақат

юмшоқ ва ширин сўзларгина эшитсин, ярашмайдиган ёки эски либосда, ёки юзларингга оро берилмаган ва сочларинг тартибга солилмаган ҳолда унинг олдида ўтирма».

К. Маркс кенжа қизи Элеонорага шундай деб ёзди: «Севган кишинг ташлаб кетса ёхуд кўнгли совуса, билгинки, бунда сен ўзинггина айбдорсан. Чунки сенинг муҳаббатинг кучсиз ва ожиздир. У севган кишинг қалбини қуёшдек исита олмади ёки ҳар хил гап-сўзларнинг қурбони, деб ўйла!»

К. Маркс хотини Женнини шундай буюк бир муҳаббат билан севган эдики, ҳатто уларни бир-бирларидан ўлим ҳам ажрата олмади. Хотинининг ўлиmidан кейин Карл Маркс бир ярим йил ҳам яшай олмаганди.

Эр ҳам хотинининг ҳурматини жойига қўйиши, уни камситмаслиги ва иззат-нафсига тегмаслиги лозим, у энг аввало, ўз жуфти ҳалолани болаларнинг онаси сифатида авайлаши керак. Ўз хотини билан яхши муомалада бўлмаган эрнинг оиласида тотувлик бўлиши қийин. Эр-хотин бир-бирига дўст, ҳасратдош, маслакдош бўлиши керак. Зеро, ҳаётини муаммоларга дуч келинганда ҳам, бахт-қувонч суруридан баҳраманд бўлиш онларида ҳам эр-хотиндек бир-бирига яқин кишилар бўлмаса керак.

Эр-хотин ўртасидаги муҳаббат, тўйдан олдин қандай бўлса, тўйдан кейин ҳам шундай қолиши, ҳатто ондан ҳам кучлироқ бўлмоғи лозим. Француз ёзувчиси Анатолий Франс «Севги оловга ўхшаган нарса, қалаб турмасанг ўчиб қолади» деб ёзган эди. Дарҳақиқат шундай. Ҳар бир киши ўз муҳаббати учун курашиши, уни ҳар хил таъна-ю маломатлардан асраб авайлаши лозим. Ана шундагина муҳаббат ўзгача жамол кўрсатиб, куч-қудрат ва олижаноблик кашф этади.

Айрим ҳолда, тўйдан кейин, куёв-келин ўртасидаги меҳру муҳаббат сусайгандай бўлиб қолади. Бу, бир томондан, турмуш икир-чикирларидан, айрим қийинчиликларнинг келиб чиқишидан бўлса, шунингдек, ёш келиннинг ўз турмуши, уй-рўзгорини яхши ташкил қила олмаслигидан бўлса, иккинчи томондан, ўзини яхши тута билмаганидан, ўзига қараб турмаганлигидан, ўзини маънавий жиҳатдан бойитиб бормаслигидан келиб чиқади. Бирон-бир қиз учрашувга ясанмасдан, ўзига оро бермасдан бормади, албатта. Лекин айрим келинчаклар сочини тарамасдан, уст-бошини

дазмол қилмасдан кўринишни оддий бир ҳолга айлан-тириб юборади. Булар «майда-чуйдалар» эмас, балки аҳамиятга молик нарсаларни, уларнинг ҳаммаси йи-гилиб муҳаббат иморатини емириши мумкин.

Латофатлилик — аёлларнинг энг гўзал фазилатла-ридан ҳисобланади. Ҳар қандай киши ўзида йўқ нар-сани бошқалардан қидиради ва уни қадрлайди. Харак-терларнинг турли-туманлиги муҳаббатнинг сўнишига олиб келмаслиги лозим. Бирга музыка, иккинчисига ашула ёқса, бири адабиётга, иккинчиси техникага иш-қивоз бўлса, бири ҳаракатчан бўлиб, иккинчиси оғир-роқ бўлса — бу тафовутлар оилавий жанжалларга сабаб бўлмаслиги керак. Эр-хотиннинг бирортаси, пашшадан фил ясамаслиги, бўлар-бўлмас гаплардан шовқин-сурон кўтармаслиги лозим. Севган кишингда мавжуд бўлган нуқсонларни кечиришга, уларни одоб би-лан йўқотишга ҳаракат қилган маъқул, унинг қизиқи-шини ҳурмат эта билиш, интилишини рағбатлантириш ёстиқдошнинг ҳурмат қиладиган кишининг бурчидир. Лекин бундан, совет ахлоқига зид бўлган қарашлар, виждонсизлик, шахсиятпарастлик, худбинлик, мансаб-парастлик каби иллатлар билан келишиш керак, деган хулоса келиб чиқмайди. Агар томонлардан бири, бу камчиликларни йўқотмаса, йўқотишни хоҳламаса, ях-шиси, ундан иккинчи томон кечгани маъқул. Худди шу нарса «характерларининг тўғри келмаслиги», «уму-мий манфаатнинг йўқлиги» да кўринади.

Оилада яхши муомала ва ўзни тутишнинг барча жиҳатлари аниқ ва равшан кўринади. Агар уйда, оила аъзолари ўртасида ўзаро ҳурмат, самимият ва хайри-хоҳлик, ўзаро ёрдам муносабатлари таркиб топса, бу оила аъзоларининг кайфияти хамиша чоғ бўлади, улар умрибоқий ҳаёт кечирадилар. Врачлар касаллик сабаб-ларини ўрганар эканлар, унинг омилларидан бири он-лавий жанжаллардан келиб чиқадиган асабий ҳолат эканлигини аниқлаганлар. Уларнинг таъкидлашлари-ча, барча инфаркт ва инсультларнинг ярми оилавий жанжаллардан сўнг юз берган. Шунинг учун, ҳар бир киши ўзини нида, кўча-кўйда қандай тутса, уйда ҳам шулай, хатто ундан ҳам ортиқроқ тутиши, ҳеч қачон эркак «Кўча хандон, уй зиндон» бўлмаслиги керак.

Одобсиз кишигина, «Ўз уйим — нима хоҳласам, шуни қилавераман, бировнинг нима иши бор» ёки «Бе-гоналар уйда нима қилаётганлигинини, ўзингни қан-

дай тутаётганлигингни билиб ўтирибдими?» деб ўйлаши мумкин. Аксинча, уйда ўзни тута билш тарбиланганлик даражасини белгилайдиган асосий ўлчбўлиши керак. Уйда соқоли олинмаган, кир майка эски оёқ кийимида юрган эркак хотинига нохуш кўрнадди. Тоза, ўзига ўтирадиган кийим кундалик турмушни безайди. Аёл учун ҳам бу жуда катта психологаҳамиятга эга. Енгил ва чиройли уй кийимида аўзини яхши ҳис қилади, унга қатъият ва назокат бғишлайди, барча ишлари енгил кўчади. Шунинг учун уй кийимини танлаш жуда муҳим. Улар аёлнинг каттади-қомати, сочи, юриш-туришига монанд бўлиши айтадир.

Қўйди-чиқдилар сабабини ўрганиб чиқадиган бўлсак, бизнинг фикримизча, уларнинг кўп қисми, оила аўзини тута билмасликдан, муросан мадора қилмаган яшашни ҳали ўзлаштирамаганликдан, одоб маданиятини ўрганмаганликдан келиб чиқса керак. Оила ва жанжаллар кўпинча майда-чуйдадан келиб чиқадир. Агар иккала томон ўзаро сабр-қаноатли бўлсалар, уларини тута билсалар, бири ғазаб отига минганда иккинчи томон оғирлик қилса, арзимаган нарсадан жаҳал келиб чиқмаслиги ўз-ўзидан табиийдир. Юқорида айтганимиздек, сабр-қаноат — инсоннинг энг қимматли фазилати ҳисобланади, лекин у, бинобарин, приципсизлик даражасига тушиб қолмаслиги керак.

Социологлар кўпчилик куёв-келиндарга «Нинг учун оила қураяпсизлар?» деган савол билан мурижаат қилганларида кўпчилик «Бир-биримизни севиш учун» деб жавоб қайтарганлар. Севиш — ўзи нима дегани?! Уни ўлчайдиган аниқ бир мезон борми?! Бўлмаским уни аниқ ва тўла қилиб айта олади. Оилани мустаҳкамлиги учун биргина севгининг ўзи етармкан?! Дарҳақиқат, ҳақиқий оила бўлиши учун севишнинг ўзи етмайди. Қизиқиш ва манфаатлар бирлиги характерларнинг тўғри келиши, ақлий камолат, оиладаги олдидаги масъулиятни тушуниш, келажак авлод олдидаги бурчни ҳис этиш каби томонлар билан бирга улар ўзаро тушуниш ва ўзни тута билиш ҳам қўшилмоғидозим.

Агар эру хотин бир-бирига меҳр кўйиб, ўзаро меҳрибон ва яхши муомалали бўлсалар, бир-бирларини яхши тушунсалар ва ўзларини тута билсалар оила тўбора мустаҳкамланиб боради. Оиланинг гўзаллиги ҳақхудди шунда кўринади.)

Муҳаббатда икки томон иштирок қилади, шундай қилиб учинчи янги ҳаёт — янги авлод бунёдга келади. Бунинг заминида ижтимоий манфаат бор, коллективга нисбатан бурч майдонга келади. Ёш авлод тақдири учун жамиятнинг манфаатдор эканлиги ибтидоий жамоа давридаёқ эркак ва аёллар ўртасидаги муносабатни белгилаган ҳамда у уруғ ва қабилавий урф-одатларнинг келиб чиқишига асосий сабаб бўлган. Давлат пайдо бўлиши билан никоҳ ҳақида махсус қонунлар қабул қилинади, натижада никоҳ фақат ахлоқий нормаларнигина эмас, шу билан бирга ҳуқуқий мажбуриятларни ҳам ўзида мужассамлаштиради.

Бурч ҳисси кўпқирралидир. Унинг муҳим томони Батан ва халқ олдидаги масъулият бурчи бўлиб, у шахснинг жамият билан алоқасини ифодалайди. Бошқа барча, яъни эр-хотин, ота-она, болалар ўртасидаги бурч ҳисслари инсоннинг ва халқ олдидаги юксак бурчнинг оқибати ҳисобланади. Кишида бурч ҳисси қанчалик ривожланганлиги — унинг ахлоқий камолатининг асосий кўрсаткичидир.

Социалистик жамиятда инсоннинг бурч ҳисси билан бошқа ҳисслари ўртасида бирлик мавжуд бўлиб, унинг асосида шахсий ва ижтимоий манфаатларнинг тўғри келиши ётади. Бу бирлик оилавий ҳаётда ҳам ифодаланади, яъни инсоннинг шахсий ҳисси (севги), унинг ижтимоий бурчи (жамият вазифаларини бажаришга қодир бўлган мустаҳкам оиланинг яратилиши) билан тўғри келади.

Бурч ҳисси орқали намоён бўладиган жамият олдидаги масъулиятни англаш оилавий севги мураккаб синовлардан ўгаётган, ҳатто сусаяётган пайтларда эр-хотинларга оилада содиқликни сақлаш учун куч-қувват бағишлайди. Бу, вазминликни, ўз-ўзини тута билишни, продани талаб этади, буни эса ҳар бир совет кишиен ўзида тарбиялаб бориши лозим.

Демак, социалистик оила негизида фақат муҳаббат туйғусининг ўзи эмас, балки бурч ҳисси ҳам ётади. Бурч ҳисси мавжуд бўлган оилалар, одатда, мустаҳкамроқ бўлади, улар турмуш синовларини мардонавор енгиб ўтади.

Аёлларни эъзозлайлик

К. Маркс кишиларнинг чинакам маданиятини уларнинг аёлларга бўлган муносабати белгилайди, деб айтаган эди. Аёл — сенга шу ёруғ оламни инъом этиб, сенгегу кўкка ишонмай, авайлаб катта қилган онангдек ҳеч кимга камситишга йўл қўймайдиган сингилдек ўз онангдан ҳам кам ҳурмат қилмайдиган болаларининг онаси — рафиқангдек ажойиб бир хилқатдир.

Давримизнинг таниқли шоири Р. Ҳамзатов аёл эрининг нақадар буюклигини шарафлаб, шундай дейди:

Тоғлиқлар бир-бирин тушгач қасдига,
Узоқлардан етиб келса-ю аёл.
Рўмолчасин отса оёқ остига,
Қўлларидан тушар шу лаҳза қурол,
Аёллар! Қитъалар тиймай ўзини
Қилич яланғочлаб бошлангунча жанг.
Кўз ёш билан тўлган рўмолчангизни,
Эркаклар оёгин остига ташланг!

Шунинг учун аёлларни қаерда учратсанг — кўчдами, ишхонадами, театрдами — ҳамма-ҳамма жондан ҳам ҳурмат қилишинг — эркакнинг муқаддас бурчидир. Ана шу бурчни ҳамма ҳам англаб, тушуниб етармаккан? Онасига қўл кўтарган, хотинини таҳқирлаган синглисини уйдан қувиб юборган, ўтган-кетган аёлларни ҳақоратлаган, ишхонада уларни камситадиган эркакни эркак деб бўладими?

Аёлларни нима учун ҳурмат қиламиз, ўзи?! Ожизинис бўлгани учунми? Ёки эркакларга нисбатан кучсизлиги учунми?! Алҳазар! Бугунги кунда қиз-жувоқлар ўз қадрини ўзлари билишади, уни ҳимоя ҳам қилиб билади, улар каттиққўл ва равшан ақлга эга, кўнрада маънавий, ахлоқий ва жисмоний жихатда эркаклардан қолишмайдилар, ҳурмат-эътиборга сазвордирлар. Қолаверса, эркаклар қиз-жувоқларга ўриларидан туриб, жойини бўшатиб бермасалар, улар олдин салом бермасалар, пальтолари кийгизиб қўймасалар, эшикни очиб бермасалар ҳам бўлади. Буни учун осмон узилиб ерга тушмайди!

Айримлар, жамиятимизда эркаклар билан аёллар ўртасида тенг ҳуқуқлилик ҳукмрон, шунинг учун ҳама уларга алоҳида эътибор беришимиз шарт эмас, деган гапларни айтадилар. Тўғри, жамият ҳаётида социал-тенглик қарор топиши билан эркаклар ва аёлларни

ўз қобилиятларини тенг камол топтиришлари учун кенг имконият туғилди, лекин улар ўртасидаги фарқлар йўқолмаган, аёллар эркаклар билан заводда, фабрикада, далада ва ҳоказоларда барабар меҳнат қилиб келгандан кейин уйда ҳам тиним билишмайди. Аёл кир ювиши, уйни тозалаши, овқат тайёрлаши керак. Немис олими А. Бебель, қулдорлик пайдо бўлмасдан олдинроқ аёллар қул бўлган деб ёзганда, уларнинг ана шу қўшимча ишларини назарда тутган. Аёлларнинг ана шу меҳнатини унутмаслик лозим.

Социалистик турмушимизда ҳар бир эркак қиз-жувонларда дўстона ёрдамдан беҳад миннатдор бўладиган табиат ошифтасини кўриши даркор. Эҳтимол, у ўзини-ўзи эплаб кетиши ва ҳимоя қила олиши мумкиндир, аммо у ҳар доим эркакларнинг фаол иштироки ва ўртоқларча ғамхўрлигига муҳтождир. Шу сабабли аёлга ёрдам кўрсатишни ҳар бир эркак ўзининг олижаноб бурчи деб билмоғи лозим. «Кўчада бирон аёл оғир чамадон кўтариб кетаётган бўлса-ю, бирон эркак чамадонни унинг қўлидан олиб, автобусга чиқариб қўйса, қандай яхши,— деб ёзган эди ёзувчи А. Қаҳхор.— Бу одам хунук бўлса ҳам, майиб бўлса ҳам бари-бир, ҳамманинг кўзига бирдан яхши кўринади»²⁶.

Ана шу олижанобликни ёшлиқдан тарбиялаш керак. Мащҳур совет педагоги В. А. Сухомлинский ўғил болаларда учта хислатни, яъни эркаклик бурчи, эркаклик масъулияти, эркаклик ғурури ва ҳамиятнинг қарор топтиришга алоҳида эътибор бериш зарур, деб таъкидлайди. Педагогика тажрибаси шуни кўрсатадики, ўғил болаларни чинакам эр йигит қилиб тарбиялаш учун махсус шароит яратиш зарур. Буни жуда моҳирона тарзда олиб бориш керак, акс ҳолда ўғил бола продасиз, қатъиятсиз бўлиб қолади, шунингдек, ҳеч қачон қизларда, биз ўғил болалардан ожизмиз деган фикр туғилмаслиги керак.

Ўғил болаларни асосий оғирликни ўзларига олишга, ана шу масъулиятни ҳис қилишга ёшлиқдан ўргатиш мақсадга мувофиқ. Йўлга чиққанда оғир юкни болалар кўтаргани; кўчат ўтқазини учун чуқур казини болалар, унга сув қўйишни қизлар бажаргани маъқул; автобусда энг яхши жой қизларга ажратилгани яхши ва ҳоказолар. Ўғил болаларга, агар сени одамлар ҳақиқий эр йигит деб ҳисоблашларини, бошқалар сен ҳақингда яхши киши экан, деб айтишларини истасанг, эркаклар ва аёллар ўртасидаги ўзаро муносабатнинг

шунга ўхшаш қондаларига амал қилишинг керак, унинг онгига сингдириб бориш мақсадга мувофиқ.

Ўғил бола ҳақ тўлайдиган ижтимоий-фойдали мнатга қиз болага нисбатан олдинроқ киришгани мақул. Унинг озми-кўпми иш ҳақи оила қозонига туши лозим. Унда ёшлиқдан ўзининг меҳнат тери билан топгани онлани тебратишига кетиши лозимлиги кўп маси сингдириб борилади.

Йигитлар қизлар билан муносабатда ўзини сарфламай, вазмин, содда ва камтар тутиши шарт. Йигитнинг олдида ўзини ҳаддан ташқари «эркин» тутиш қўполлик қилиши, такаллуфсиз бўлиши ярамай. Қизнинг ёнига келиб, уни елкасига қоқиб қўйиши, калангансимон итариб юбориши, унга тегажаклик қилиши мумкин эмас. Қизларнинг ўзлари ҳам, озиб келса-да, шилқимликка йўл қўймасликлари керак.

Совет қизларининг маънавий қиёфаси барча софатли кишиларига хос бўлган маънавий гўзаллик ва покликни, айна вақтда аёлларга хос назокат, латофат ва ширинликни акс эттиради. Ана шу хислатлар бирга келиб улар қиёфасига кўркемлик, олижаноб ва саклик бағишлайди. Қизлар қалбининг олижаноблик орзу-истакларининг юксаклиги йигитларга ижозат таъсир этади, уларни олижанобликка, юксак ахлоқликка ундайди. Бу нарса ёш қалблар ўртасида сарфламай ҳурмат ва муҳаббат уйғотади.

Аёлларга илтифот кўрсатишнинг кўпгина қондалари бор, уларни ҳар бир эркак яхшилаб билиб олиши зарур. Мана уларнинг айримлари: эркаклар трактор портга аёлнинг чиқишига ёрдам бериб кейин ўзини қўлади, тушишда эса, олдин тушиб, аёлга қўлини уқатиб, унга кўмаклашади.

Эркак киши юмшоқ курси ёки диванни аёлларга бўшатиб беради, ўзи эса стулда ўтира қолади. Диванда ўтирган аёл сизни ўтиришга таклиф қилса, ён бориб ўтирмасдан, алоҳида стул олиб ўтирган маъқул аёл билан учрашганда эркак киши биринчи бўлиб салом бериши керак. (Бу қоида инглизлар учун мусулмонно. Чунки Англияда олдин аёл салом беради). Аёлнинг ичига кирса, эркак унга салом бериб, ўрнидан туриши (эркак уйнинг ичига кирганда аёл ўрнидан туримай, қайрилиб унга салом берса ҳам бўлаверади), чатагидан қўлини, оғзидан папиросини олиши, агар бошласа уни дарҳол стулга таклиф қилиши, аёл тушиб олмагунча у гап бошламаслиги лозим.

Кишилар бир-бирлари билан учрашганда эркакка аёл киши таништирилади, олдин эркак кишининг, кейин аёлнинг исми айтилади. Эркак аёл қўлини узатишни кутиб туради, башарти эркак киши аёлга олдинроқ қўлини чўзса, аёл тезда қўлини узатиши лозим, акс ҳолда, у эркак кишини ноқулай аҳволга солиб қўяди. Эркак ҳеч қачон аёл қўлини қаттиқ қисмаслиги, ҳамда «қўл учиди» сўрашмаслиги шарт. Аёл билан сўрашганда эркак қўлқопини ечиши зарур, аёл эса қўлқопини ечмаса ҳам бўлади. Аёл эркакка қўлини узатиб бормаслиги, балки унга яқинроқ боргандан кейингина қўлини узатиши керак.

Эркак киши хонага кириб келганда аёл ўрнидан турмаса ҳам бўлади. Лекин ёши улугъ ёки ҳурматли киши кириб келганда ўрнида ўтиравериш ноқулайдир. Ишхонада бошлиқ хонага кирса, одатда аёл ўрнидан туриб, унга ўз эътиборини билдиради.

Аёл киши билан танишганда, эркак киши илтифот ва такаллуф кўрсатишга интилади, лекин бачканалашиб кетмайди. Ўзининг рухсатисиз аёл ҳеч қачон ҳеч кимга, хусусан эркакка таништирилмайди. Рухсат берган хотин қўлини узатади, исмини айтади. Ёки мартабаси кичик бўлган эркак ҳам, аёл ҳам катта ёшли кишига таништирилади.

Аёл кўчада, боғ сайрида, кино ёки театрда эркакнинг ўнг ёнида (эркак киши ҳарбий бўлса, унинг чап ёнида) юриши керак. Эркак аёл билан юрганда, башарти таниши учраб қолса, у аёлни ташлаб узоқ суҳбатлашмаслиги лозим. Камдан-кам ҳолларда аёлдан рухсат олиб, узоқлашиб кетиш мумкин, лекин ортқи хаёллаб қолмиш ярамайди, акс ҳолда бу аёлга нисбатан ҳурматсизлик бўлади. Умр йўлдоши билан юрганда дустларингиз ёки танишларингизни учратиб қолсангиз, у хотинини сизга таништирмаса, таништир деманг.

Аёлга пальтосини олиб кийгишиш — эркакнинг одоб ва илтифот юзасидан қиладиган иши-ю, бироқ вазифаси эмас, шу сабабли аёл эркакнинг илтифоти учун унга миннатдорчилик билдириши, аммо пальтосини кийгишиб қўйишидан ҳеч бош тортмаслиги керак.

Эркак киши аёлни танцага таклиф қилади (аёллар учун эълон қилинган махсус танцалар бундан мустасно), бунинг учун аёлга яқин келиб, бир оз таъзим қилади. Агар аёл бошқа киши билан танца тутишга ваъда берган, чарчаб қолган ёки бирон-бир сабаби бўлса, эркак илтимосини қайтариши мумкин, лекин саба-

бини айтмасдан, «кечирасиз, мен тушолмайман» қўя қолиши маъқул. Аёл сиз билан танца тушг келмаса, ёнидаги дугонасини шу танцага таклиф қилманг, яхшиси узоқлашиб кетиб, бошқа жойдаги аёлга таклиф этинг. Эркакнинг (ёки эрининг) ёнида турган аёлни танцага таклиф қилсангиз, розилик берган бўлсангиз сўнг ёнидаги эркакдан узр сўранг.

Тартиб-қоида билан чиройли танца тушиш керек. Эркак ўнг қўли билан аёлнинг белидан ушлаши лозим. Танца тушганда қийшанглаш, жилпанглаш, тиреги йиш, аёлга жуда ёпишиб олиш дидсизлик ва одобсизлик белгиси ҳисобланади. Танцадан кейин эркак аёлга ё аввалиги жойига, ёки у истаган бошқа жойга уза қўяди, бунда аёл қўлини ушлаб бориш шарт эмас, бунда ки ёнма-ён борилса ҳам бўлади. Жойига оборилган эркак унга хиёл таъзим қилиб, миннатдорчилик билдириши лозим. Нур устига аъло нур бўлади. Меҳмондорчиликда эркак қайси хотин билан таништирилса ёки уни аввалдан таниган бўлса, фақат ўша хотинни танцага таклиф эта олади. Шунингдек, аёл ҳам ўзи яхши танийдиган эркаклар билан танцага таклиф эта олади.

Эркаклар қуйидагиларни унутмасликлари керек. Меҳмондорчиликда ёнингизда ўтирган аёлни (агар ёлғиз келган бўлса) кузатиб қўйишга рухсат сўраши лозим. Аёл қаршилиқ қилмаса, албатта, транспорт бекатида кузатиб чиқа берган боринг. Вақт бемаҳал бўлса, уйигача кузатиб қўйган маъқул;

кўчада юрганда йўл қоидасига риоя қилиб юриши лозим. Транспорт қатнови тез бўлган жойларда, кўчада чап тротуарида юрганда аёлнинг ўнг томонида юриши лозим. Одатда юки бўлган эркак ёнида аёл бўлса, аёл томонда юради, акс ҳолда юки билан йўловчи халақит беради ва ҳоказо.

Оналарни асрангиз

Она! Бу ҳаёт каби абадий ва азиз сўз. Бу сўз олам-олам маъно бор! Унинг замирида чуқур маъно ётади. Она борки, олам бор; она борки одам бор; борки Ватан бор. Зеро, она каби муқаддас ва табаррў азиз ва муътабар, хокисор ва пурвиқор, беғараз ва миннат инсон бу ёруғ оламда топилмайди. Мак...

Горький ёзганидек, «Қуёшсиз гуллар очилмайди, севгисиз бахт йўқ, аёлсиз муҳаббат йўқ, онасиз шоир ҳам, қаҳрамон ҳам бўлмайди... Меҳри чексиз бутун дунёни кўкраги билан боққан аёл — Онани шарафлайлик! Инсондаги бутун гўзаллик қуёш нурю, она меҳридан»²⁷

Яхши ёки ёмон одамлар бўлиши мумкин. Аммо, фарзандлар учун ёмон она ҳеч қачон бўлмайди. Аёллар кўпу, бироқ она ягона, деган гап шу маънода айтилган бўлса керак. Оналар ҳақида қанчадан-қанча илиқ сўзлар ёзилмаган дейсиз?! Дунёда бирон-бир шоир йўқки, онага атаб шеър тўқимаган бўлсин, бирон-бир хонада йўқки, уни куйламаган бўлсин. Чақалоқнинг биринчи бор айтган сўзи ҳам «она»дир, тўлғоқ дардидаги аёл ҳам «онажон» деб чинқириб, фарзанд кўради, одам боласининг бошига мушкул иш тушганда ҳам, «осмон йироқ, ер қаттиқ» бўлиб, нажот йўлини излаб тополмай юрганда ҳам, у шу табаррук сўзни айтиб, ундан нажот излайди.

В. И. Лениннинг онасига ёзган хатларини синчиклаб ўқир эканмиз, улардан онага бўлган чинакам меҳрибонликни, иззат-икромни кўрамиз. У онасини жуда севарди, унинг тинчгина, яхши ва ташвишсиз, қийналмай кун кечирishi тўғрисида доимо ғамхўрлик қиларди. В. И. Лениннинг онасига ёзган хатларининг қарийб ҳаммаси «Азиз онажон» деб бошланиб, «Меҳрибонинг» ёки «Сенинг ўғлинг» деган сўзлар билан тугарди. Унинг хатлари, «соғлиқларингиз қалай?» «квартирага жойлашиб олдингизларми, квартирангиз совуқ эмасми», деган саволлар билан тўла бўларди. «Квартираларингнинг совуқлиги,— дейди у 1909 йилда онасига ёзган хатида,— мени ташвишга солаяпти... Ишқилиб, шамоллаб қолмагин тагин... Бирон чораси йўқми, балки кичкинагина темир печка қўярсизлар?..»²⁸.

Владимир Ильичнинг онаси бошига кўп оғир ташвишлар тушарди: оила аъзоларининг дам униси, дам буниси, баъзан бир нечаси бараварига қамоққа олинар ёки сургунга юбориларди. Анча кексайиб қолган муштипар она эса қамоқдаги болалари билан дийдор кўришиш учун, уларга озик-озқат, кийим-кечаклар элтиб бериш учун қамоқхоналарга қатнарди, жандармлар қабулхоналарида соатлаб сарғайиб ўтирар, фарзандларининг ғамида жигар-бағри эзилиб, якка-ёлғиз алам чекарди. Владимир Ильич ана шундай дамларда онаси учун жуда қайғурарди.

Болгар халқининг асл фарзанди Георгий Димитровни фашистлар ёлгон айб билан ҳибсга олгандан йин, унинг қамоқдан онасига ёзган хатларини ўқиди да ҳар бир киши титраб кетади. Жуссаси унча катта бўлмаган бу онанинг сабр-тоқатига, бардошига йил қоласан, киши. Г. Димитровнинг онасига бўл меҳр-муҳаббати дунёча эди. Ана шу муҳаббат ун фашистлар устидан маънавий ғалаба қозоншига қувват берган, шак-шубҳасиз.

Она — ҳар доим биз учун энг яқин, энг меҳрибон ва ҳамдард инсон. Усиб-улғайиб, ўзимиз бола-чақ бўлганимизда ҳам, онамизнинг биз учун қанчалик иш қилганлигини тўла ҳис этамиз. Оналаримиз ун биз, ҳар доим боламиз, унинг меҳрига, эркалаш зормиз. Буни уларнинг ўзлари ҳам сезиб туради. М. И. Брежнев онаси Наталия Денисовна ҳақида унинг «Эсдаликлар»ида меҳр-муҳаббат ва миннатдорлик билан шундай деб ёзади: «Онам умр бўйи ишлаб бизни вояга етказди, оқ ювиб, оқ таради, касалчаланиганимизда бошимизда парвона бўлди, мен м шуларнинг ҳаммасини ёдимда сақлаган ҳолда а ларнинг, оналарнинг оғир, тинимсиз, олижаноб меҳрини қадрлашга одатланганман... ўзига ҳаёт бериб боқиб тарбиялаган онани севмайдиган кимса шах менга шубҳали туюлади. Халқимизда она-Ватан бежиз айтишмайди: онасини ташлаб, унутишга қол бўлган кимса Ватанга ҳам яхши ўғлон бўлолмайди. Ҳамма ишларни битириб бўлиб, онам билан ёнма ўтириб, унинг азиз нафасини эшитиш, сўзларини тинлаш, меҳрибон, нурли кўзларига боқиш мен учун бу бахт эди»²⁹. Бу сатрларни ўқир эканмиз, улар бу онгли ҳаётини халқ ва партия ишига бағишлаган инсон юрагидан, бутун вужудидан силқиб чиққанлигини чуқур ҳис қиламиз.

Аммо, шундай фарзандлар ҳам учраб туради, улар туққан онасини эсдан чиқариб юборадилар, ун ғамхўрлик қилишни ўзларига эп кўрмайдилар, ун дан хабар олмайдилар. Давримизнинг таниқли ёзувчиси Р. Ҳамзатов «Комсомольская правда» газетасида эълон қилинган «Оналарни асрангиз» номли мақолада бир мисол келтиради: бир она ўғлини соғиниб йўлига интизор бўлиб, уни кута-кута шаҳарга ўғли йўқлаб боради. Аммо, бемеҳр ўғил, шафқатсиз келди, уни совуқ қаршилайдилар, ҳатто кўчага ҳайдаб юрадилар. Она қишлоққа қайтгиси келмайди, чу

лаънати ўғли ҳақида қўни-қўшнига нима деб гапиришни билмайди, шундай ўғил тўғрисида гапиришнинг ўзининг учун ўнғайсиз эди. Уни яхши кишилар ўз бағирларига оладилар. Муштипар она эса вақт-вақти билан қишлоқдагиларга хат ёзиб, ўғлининг яхшилигини у билан яшаётганидан бахтли эканлигини маълум қилиб туради. Она муҳаббатининг нақадар беғаразлигини қаранги, ўғли унга ёмонлик қилса ҳам, унинг номини пастга урмайди. Оналарнинг оналиги, буюклиги шундаки, фарзанднинг ҳар қандай гуноҳларини кечиришга қодирдир.

Бир вақтлар «Правда» газетасида «Бағритош» деб номланган мақола босилиб, унда олий маълумотли бир врач йигитнинг ўн олти йил давомида онасидан хабар олмаганлиги нафрат ва ташвиш билан маълум қилинган эди. Шундан кейин газетхонлар редакцияга кўплаб хат ёзишиб, она сутини оқламаган бу бағритош, бемехр фарзандни жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилишни талаб қилган эдилар. Яна бир мисол: бир она тўрт болани катта қилади. Фарзандлари ўсиб, улгайиб, рўзгор тебратадиган бўлиб қоладилар, тузуккина мансабга ҳам эга бўладилар. Аммо, улар онани эсдан чиқарадилар. Бир ўзи қолган, касалга чалинган онанинг қўшнилари ўғилларини судга беришга кўндирадилар: ҳеч бўлмаганда алимент тўласинлар. Она бундан номус қилади: «Менинг ҳаётимдаги энг қора кундир,— бу кун. Болалари билан судда учрашиш ҳеч кимга насиб қилмасин, илойим». Суд тугади. Энди ўз вақтида онага болалардан пул келиб туради. Бу билан онаизор енгил тортармиди. Энг ярамас хиёнат содир бўлган: болалар ўзларини туққан, кипригида авайлаб ўстирган онани эсдан чиқарганлар. Бундан ҳам даҳшатлироқ жиноят бўлиши мумкин эмас, бу ёруғ оламда.

Ҳар бир инсон ўз онаси олдида доимо қарздор. Буни у тўла ҳис этиши, бурч деб билиши лозим. Ҳазрати Алишер Навоий ёзганларидек:

Бошни фидо айла ато бошига,
Жисми қил садқа ано қошига,
Тун кунунгга айлагали нурфош
Бирисин ой англа, бирисин қуёш.

Халқимиз, «Ота-онангга ҳатто кафтингда қуймоқ пишириб берсанг ҳам, уларнинг қарзини уза олмайсан», деб бекорга айтмаган. Оналар қадрига етиш, унга садоқат билан хизмат қилиш, кипригига гард ҳам кўндирмаслик фарзандлик бурчимиз. Гоҳо буни унутиб

қўямиз. Вақтнинг ғаниматлигини жуда яхши миз-у, аммо биз учун энг азиз бўлган инсон — Онаниматлигини баъзан эсдан чиқарамиз. Унинг қад кейинроқ биламиз, аммо унда кеч бўлади.

✓ Онамиз ёнимизда экан, ҳар доим ҳам у билан лашишга, кўнглини кўтариб туришга вақт топамизми? Зеро, онамиз бизнинг ёшлигимизнинг ёки икир-чикирларини ёддан билади. Уларни мириқитиб беришга ҳаракат қилади. Қилган бебошликларимиз, шўхликларимизни меҳр билан айтиб, кўнгли ёзади. Уларни эслар экан, кўз олдимизда яшариб ётгандай кўринади.

Дейлик, ўғил севган қизини кузатгани кетдилик, биринчи туйғу, биринчи муҳаббат — улар билан шаҳар кезиб юриб, тонг отганини ҳам сезмайдилар. Она эса туни билан мижжа қоқмайди, биринчи бор милицияга, касалхоналарга телефон қилиб қади. Мана шундай воқеалар натижасида оналар оқаради, юзларида ажин пайдо бўлади. Ўғил эса яқин кишига кўнғироқ қилиб айтиб қўйишни келтирмайди. У ёшлик — гўрлик натижасида, онанинг безовта бўлишини ўйламайди. Оналар сочи оқараверади...

✓ ✓ Она! Нақадар қадрдон, нақадар меҳрибон инсон! Унинг фарзандига бўлган меҳрини ҳеч бир нарсатаққослаш мумкин эмас. Дунёда шу меҳрдан бибирон-бир беминнат ва беғараз меҳр йўқ. Ана шу туфайли борлиқ бор, одамзод бор, у бўлмаса инсон ҳаётининг ўзи бўлмайди. Ана шу меҳр билан оламанаввар. Она фарзандининг бахтли онларидан хурқат бўлса, қайғу-азобини чидам ва бардош билан кўчи олади. Бу фақат она қўлидан келади, холос. Аёл эангли бўлибдими, бу унинг учун катта бойлик. У тун умрини унга бағишлайди, фарзанд дардига дшерик бўлади. Шунинг учун, она меҳри олдида фарзанд таъзим қилиши, унинг иззат-ҳурматини жоқ қўйиши шарт. Онанинг бир қўли бешикни, иккинчи қўли дунёни тебратади, деб бекорга айтмаганлар.

Биз — фарзандлар, канчалик катта ёки кичик майлик, оналаримиз ҳақида ўйлашимиз, уларни қўлашимиз, асрашимиз зарур. Баъзан биз ота-оналаримизга хат ёзишни унутамиз, телефон қилишни келтираемиз, арзимас бўлса ҳам, кичикроқ совғани билан доим ҳам тақдим этавермаймиз, уларнинг кўнглини қўраб муомала қилавермаймиз. Ҳозироқ, тўхтовсиз

дақиқа ҳам кечиктирмасдан, қоғоз-қалам олиб уларга хат ёзайлик, телефон номерини терайлик, энг ширин сўз айтишга шошилайлик! Шунда ота-онамизга олам-олам қувонч улашган бўламиз. Зеро, кексалар умри, ёшларга қараганда тез ўтади. Ота оналар бизга интиқ бўлиб турибди. Келинлар, улар умрига умр қўшайлик. Бу билан улар ҳаётини безаймиз.

Она-Ватан туйғуси

Она-Ватан деймиз. Бу сўзда тепамиздаги тинч мовий осмон, тағимиздаги сахий замин, кенг далалар, сокин ўрмонлар, тошдан-тошга сакраб тушаётган зиллол сой суви намоён; бу сўзда — сен туғилган жой, униб-ўсган уй, кўча жамул жам, унда — сенинг мактабинг, биринчи ўқитувчинг, сенинг колхозинг ва кишлоғинг, сенинг дўстларинг ифодаланган. Шу билан биргаликда сенга ҳаёт берган, эндиликда анча ёши ўтиб қолган аёл учун; тепангдаги осмон тинчлиги ва муссаффолиги учун масъулиятинг ҳамдир. Шунинг учун, Она ва Ватан сўзлари ёнма-ён ишлатилади, уларни бир-биридан ажратиш мумкин эмас. «Ватан туйғуси, — деб ёзади Л. И. Брежнев. «Эсдаликлари»да, — ҳар биримизда ёшлик хотирасидан, ўз кўчамиз, ўз шаҳримиз ёки қишлоғимиз хотирасидан бошланади. Айни пайтда улугвор, буюк Ватанимиз туйғуси жонланади. Буюк Ватанимиз хавф-хатар кунларида ҳам, катта имтиҳонлар кунларида ҳам у бошидан бу бошигача бирданига қалбимизга жудаям яқин ва азиз бўлиб қолади»³⁰.

Ватан туйғуси фақат она-ер гўзаллигини ҳис этишининг ўзи билан туғилмайди. Уни яна ҳам чуқурроқ ҳис этиш учун инсон шу заминга вужуд-вужуди билан меҳр қўймоғи зарур. «Инсон, — деб таъкидлайди Л. И. Брежнев, — заминда обдон тер тўкиб, меҳнат қилиб, ғалла ўстиради, шаҳар бино қилади, янги йўл қуради ёки шу заминни ҳимоя қила туриб, унда окоплар қазийди, ана шундагина у Ватан нималигини мағзи-мағзигача тушуниб етади»³¹. Ватанга муҳаббат туйғуси совет ватанпарварлигининг олижаноб ифодасидир. Бу туйғу совет кишиларини фидокорона меҳнатга, фидоийларча қаҳрамонликка, юксак жасоратга, олий мақсад — коммунизм қуриш йўлидаги қийинчиликларни

мардонавор, дадиллик билан енгишга руҳлантира, Совет ватанпарварлиги кишини актив гоъвий позицияда туриб ҳаракат қилишга ундайди, унинг меҳнатпарварлиги, ғайрат-шижоатининг манбаи ҳисобланади. Ватанини севиш, у билан фахрланиш — она-Ватан бахт-саодати йўлида, унинг манфаатлари учун курашиш демакдир. Инсон ўз Ватанини севмаса, унга доқат билан хизмат қилмаса, у ҳақиқий инсон бўла олмайди. Ватанпарварлик унинг энг олижаноб ва эркак муҳим фазилати, одамийлигининг чинакам белгисидир.

Ватан туйғуси бирданига туғилмайди, балки катта дик қонинг тўкилган ердан — бепоён улуғ Ватанимизнинг бир бурчагидан бошланади, шаклланиб камол топади. Советлар Ватанимизни бепоён дедик, чиндан ҳам унинг бағри кенг.

Аммо совет кишиларининг маънавий яқинлиги гоъвий-сиёсий бирлиги географик кенгликлар билан ўлчанмайди. Совет кишиси қаерда бўлмасин, хоҳ Кавказ тоғларида-ю ёки Қозоғистон чўлларида, хоҳ Сибирь ўрмонларида-ю ёки Тинч океан сувларида, қаерда ишламасин — заводдами ёки колхозда, космосда ёки ер остида — у Ленин васиятларига амал қилиб яшайди. Совет кишилари ягона совет тупроғида, Олтин Ватан қўйнида маънавий бир бутун бўлиб, бир жондан бир тан бўлиб, коммунизм учун меҳнат қилади. Чунки улар янги тарихий бирлик — совет халқидир. Чунки Ватан деганда фақат кадрдон ер, туғилган жой, яшаган уй, чегарагача бўлган территориянинг ўзини эмас, балки кишиларнинг синфий, сиёсий, маданий, социал-иқтисодий ва идеологик бирлиги ҳам тушунилади. Совет кишилари учун, «диёр», «Ватан» тушунчаси «Совет социалистик давлат» тушунчаси билан чамбарчас боғланган.

Шубҳасиз, Ватан туйғуси — алоҳида, индивидуал тушунча ҳамдир. Бу алоҳидалик болаликдаги хотирларимиздан бошланиб, кенг қамровли Ватан тушунчасига айланади. Ёз ўз она тилимизни, миллий маданият анъаналарини, қадимги яхши урф-одатларимизни унутмаймиз, аجدодларимизнинг шонли ишлари қаҳрамонликларидан фахрланамиз, қадимги ёдгорликларни эҳтиётлаб сақлаймиз. Аждодларимиз, оқибоболаримизнинг юрак кўри, кўз нури билан яратилган барча нарсаларни қадрлаймиз.

Советлар диёрида дўст ва баҳамжиҳат бўлиб яшайётган барча халқлар қатори ўзбек халқи ҳам ўзини

меҳнатсеварлиги ва илмга чанқоқлиги, одамийлиги ва одмилигини, озодлик ва ҳақиқат учун курашга доимий интилишини тарихий тараққиёт жараёнида таркиб топтирган. Лекин бу йўлда азоб-уқубатларни бошидан кечириб, бир босқинчини даф қилса, иккинчиси бостириб келган; кўзни қамаштирадиган гўзал «мўъжиза»лар яратди, лекин ўзи яратган биносида роҳат қила олмади; қақраб ётган ерларга сув чиқарди, лекин бу сувдан ўзи — қўли қадоқ меҳнаткаш халқ баҳра ололмади; аҳли-донишлар, фозилу олимлар ажойиб илмий асарлар ёздилар, буюк кашфиётлар қилдилар, лекин улар яратган асарларидан меҳнаткаш халқ бебаҳра қолаётганлигидан фарёд чекиб ўтдилар. Ўзбек халқи ҳар доим нурга интилиб келди, лекин ҳар доим унинг олдини зулмат тўсарди. Фақат Октябрь нури натижасида Ватанимиздаги барча халқлар қаторида чинакам эркинликка, тинчликка эришилди. Ватанимиз тарихини меҳнат кишилари яратганлар. Кимки халқларимиз ўтмишини яхши билмас экан, уни қадрламас экан, ҳеч қачон бугунги куннинг қадрига етмайди ҳамда келажак ҳақида қайғурмайди.

Ватанни севиш ва чуқур интернационалист бўлиш бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Шунинг учун ҳам совет кишиларини совет ватанпарварлиги ва социалистик интернационализи руҳида тарбиялаш ҳар доим Коммунистик партиянинг ижодий-яратувчанлик фаолиятининг диққат марказида турган ва турмоқда. «Мамлакатимизда миллий ҳис-туйғулар, ҳар бир кишининг миллий қадр-қиммати ҳурмат қилинади,— дейди Л. И. Брежнев,— КПСС социализм табиатига ёт бўлган шовинизм ёки миллатчилик кўринишларига қарши, айтайлик, антисемитизм ёки сионизм каби ҳар қандай миллатчилик оғмачиликлариغا қарши ҳамма вақт курашиб келди ва қатъий курашажак. Биз миллий хусусиятларни атайлаб йўқота боришга қаратилган тенденцияларга қаршимиз. Лекин биз, уларни атайлаб кўпиртиришга ҳам йўл қўйиб бўлмайди, деб ҳисоблаймиз. Меҳнаткашларни совет ватанпарварлиги ва социалистик интернационализм руҳида ягона улуғ Совет Ватанига мансубликдан фахрланиш руҳида тарбиялаш — партиянинг муқаддас бурчидир».³² Совет ватанпарвари бошка халқларнинг шодлигини кўриб қувонади, ғамига дардкаш бўлади, уларнинг адолат, эркинлик, социал тараққиёт йўлидаги курашини қўллаб-қувватлайди.

Совет кишисининг чинакам ватанпарварлиги, отшин интернационализми фашистлар Германиясига қарши олиб борган ҳаёт-мамонт курашида тўла намоён бўлди. Она-Ватан душманларига бўлган беқиёс ғазаб ва нафрат совет кишиларини мисли кўрилмаган қаҳромонликларга чорлади. 1941 йилнинг дастлабки кунларида яратилган ва бутун мамлакатимизга тарқалган кетган Ираклий Тоидзенинг «Она-Ватан чақиради» плакати ҳар бир киши юрагидаги мақсадни ифодалаган эди. Бу гоё бугунги кунда ҳам барчамизга яқин. Шунинг учун ҳам, Ватанимиз озодлиги учун, унинг мустақиллиги учун жонини фидо қилган фарзандларнинг номи бутун совет халқи қалбида, ҳар бир инсон қалбида абадий сақланажак. Айни вақтда, совет кишилари ўз Она-Ватанига, ўз халқига, ўз ота-онасига хинат қилган хоинларга бераҳм, бешафқатдир.

Совет кишиси чинакам ватанпарвар ва халқпарвардир. У ўз манфаатини умумхалқ манфаатидан устуқўймайди, биргаликда ишлаётган ҳамкасабалари, дўстлари ва ўртоқлари билан ҳамдам ва ҳамдард бўлади. Одамларнинг қадр-қимматини улуғлайди, инсоний фазилатларини қадрлайди. Меҳнат аҳли қўллаб-қувватламаса, ёлғиз бир киши ҳеч нарса қила олмайди. Узини оммадан устун қўйса, халқ назаридан қолади.

Узининг шахсий тақдирини, халқ тақдири билан Ватан тақдири билан боғлиқ эканлигини бевосита англаб етиш — инсоннинг юксак ахлоқий фазилатидир. Ҳақиқий ватанпарвар атрофида юз бераётган воқеаларга лоқайд қарамайди, камчиликлар ва нуқсонларга чидаб тура олмайди. Халқ учун, Ватан учун доимий кайгуриш, ташвишланиш, ўзининг фидокорона меҳнати билан ўрнатилган кўрсатиш, намуна бўлиш, актив ҳақтий позицияни эгаллаш — совет ватанпарварининг туйғуси, Ватанига бўлган муносабатидир, унинг тақдирига бепарво қарамаслигининг даллатидир.

Совет кишиси фақат Ватанни севиш билан kifозланмайди, балки унинг бойлигига бойлик, шуҳратига шуҳрат қўшади. Она-ер, она тупроқ белига қувват, кўзига нур. Шунинг учун, бир ҳовуч Она-Диёр тупроғини ганимларга раво кўрмайди. Ватан туйғуси совет кишиси учун муқаддас ва табаррук. Зеро, Ватанга муҳаббат туйғуси бўлмаган инсонни на ақлли, на одобли, на маънавий гўзал дейиш мумкин.

Ота-она масъулияти

Фарзандининг келажаги ва тақдири учун ўзини жавобгар, деб чуқур ҳис этган ота-онанинг энг аввало, ўзларининг шахсий намунаси кўзга ташланиши лозим. Зеро, боланинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракатига қараб унинг ота-онасига баҳо берилади. Тарбияланган болани кўрган ҳар бир киши беихтиёр «ота-онага раҳмат», «ота-онаси яхши бўлишсалар керак, болалари ҳам уларга тортибди», деб қўяди. Аксинча, қилиғи совуқ, хулқ-атвори ёмон ёшларни кўрганда кайфиятинг бузилади; «ота-онаси тарбия бермабди-да», деб қўямиз. Ҳатто, «падарингга лаънат» дейишгача борамиз. Боланинг одоб-ахлоқи, яъни феъл-атвори, юриш-туриши, хатти-ҳаракати, муомала-муносабатига қараб ота-онаси ҳақида, қандай оилада тарбия кўргандиги тўғрисида ижобий ёки салбий фикр юритамиз: «Сизларнинг олдингизда катта вазифа,— деб ёзади Ф. Дзержинский,— яъни ўз болаларингизнинг қалбини тарбиялаш ва таркиб топтиришдек вазифа турибди. Зийрак бўлингиз! Чунки болаларнинг айби ва хизмати жуда кўп жиҳатдан айни ота-оналарнинг боши ва виждонига тушади».³³

Ойлада болани тўғри тарбиялашда ота ва она биргаликда қайғуришлари, бола тарбиялашда учрайдиган қийинчиликларни биргаликда бартараф этишлари лозим. Шунинг учун, ота-она вазифасини ажратиб қўйиш нотўғридир. Фарзанднинг ақлли-хушли, ахлоқли ва одобли бўлиши учун ота ҳам, она ҳам барабар масъулиятлидир.

Ўз даврининг буюк мутафаккири Абу Наср Форобий қуйидаги жуда ажойиб сўзларни ёзади: «Инсон туғилганда камолатли бўлиб туғилмайди, уларнинг орасида аслида фарқ ҳам бўлмайди, хулқи, фаолияти, ҳаёти ўхшаш бўлади. Булар кейинчалик ўзгаради, яъни жамиятда, одамлар орасида ўса бошлагандан кейин шаклланади... Инсон фаолиятининг адолатга яқинлиги ёки узоқлиги унинг хулқига, яшаган жамиятига боғлиқ. Агар унда ёмонлик фикрлари озроқ бўлса, адолатга яқин бўлади. Агар кўпроқ бўлса, адолатлиликдан, софликдан узоқроқ бўлади. Хулқ, албатта инсоннинг яхши ёки ёмон хислатларининг нисбатига боғлиқдир».³⁴ Дарҳақиқат, бола ёмон ёки яхши хулқли, феъл-атворли бўлиб туғилмайди. Балки, унинг ўсиб бориши

жараёнида ота-онанинг, кишиларнинг атроф-муҳитдаги муносабатларнинг таъсири ҳал қилувчи роль ўйнайди. Айниқса, ота-онанинг ўзаро муносабати, юриш-туриши муҳим аҳамият касб этади. «Қуш боласинида кўрганини қилади», деган ибора, бекорга ишлатилмайди. Оиладаги тотувлик, ҳамжиҳатлик, ўзаро ҳурмат ва ёрдам, ширинсуханлик, меҳнатсеварлик ва тўғрилиқ шубҳасиз, болага ижобий таъсир қилади.

Ўғил бола одатда отасига, қизлар эса онасига ўзашага, улардаги яхши хислатларни ўзига сингдиришга ҳаракат қиладилар.

Лекин, отани ўғлига, онани кизга яқинлигини, таттиқлигини, кучайтириб кўрсатиш ёки камайтириш мумкин эмас. Ота ҳам, она ҳам болани тарбиялашга ўз ҳиссаларини кўшадилар. Она — ғамхўр, меҳрибон, кўнгилчан уй бекаси бўлса, ота — куч-қудрат, жасурлик: қаттиққўллик ва адолат рамзи. Ота кўпроқ боланинг ақлий ва жисмоний ривожланиши учун қайтарган ҳурмат, она эса юриш-туриш, муомала, ҳис-туйғу, нафасат учун ташвишланади. Буларнинг ҳаммаси нисбий бўлиб, ота ҳам, она ҳам боланинг ақлий, ахлоқий жисмоний камолати учун барабар жавобгар, чунки уларнинг ҳаммаси бирдан-бир мақсад — шахсни тарбиялашга қаратилгандир. Ана шу жараённинг муваффақиятли бажарилиши, кўп ўринда отанинг обрўси боғлиқ. Бунда онанинг роли катта. Шунингдек, болаларни онани ҳурмат қилишга, унга меҳрибон бўлишга ўргатиш отанинг муҳим вазифаси.

Шунинг учун ҳам ота-она бир-бирини ёмонламоқчилик, уришмаслиги, обрўларини туширмаслиги, оилавий низоларни бола йўқ вақтида бартараф этишлар шарт. Агар оилада ноаҳиллик бўлса, фисқу-фасо, вужудга келади, бундан ўзгаларни гийбат қилиш ўз манфаатини кўзлаш, ёлғон сўзлаш туғилади, буларнинг ҳаммаси болага таъсир этмасдан қолмайди албатта.

Айниқса, ота-онанинг меҳнатсеварлиги болаларда ҳаётда меҳнатсиз яшаш мумкин эмаслиги ҳақидаги ҳақиқатни англаб етишларига ёрдам беради. Меҳнатсеварлик, инсон меҳнатини, меҳнат маҳсулини қадрлашга, энг муҳими меҳнаткаш инсонни улуғлашга ундайди. Меҳнат қилмай текинхўрлик билан ҳаёт кечиришга ўрганган кишиларнинг болалари ҳам ялқо бўладилар, энгил яшаш ва ишлашга интиладилар, бун

дай текинхўрлик эса пировард оқибатда жиноят қилишга олиб келади. Фарзандлар меҳнат қилишни ва унга ўрганишни, илм олишга интилишни, кишиларни ҳурмат қилишни ва ўз бурчига садоқатни, энг аввало, ўз ота-оналаридан ўрганадилар.

Боланинг хулқиға, хатти-ҳаракатига нисбатан ота ва она бир-бириға тескари муносабатда бўлиши яхши эмас. Бола бирор ножўя иш қилса, уни она қораласа-ю, ота мақтаса, ёки аксинча бўлса, яхши оқибатларға олиб келмайди. Боланинг қилган ишиға нисбатан ота-онада икки хил фикр бўлганда ҳам, улар ўзаро келишиб олиб, шундан кейингина болага ўз муносабатларини билдирмоқлари лозим.

Шахсининг шаклланиши ёшлиғидаёқ бошланади. Шунинг учун инсон характери таркиб топиши, унинг фазилатлари камол топиши оила билан боғлиқ. Оилавий тарбиянинг хусусияти шундаки, у ўз характерига кўра, анчайин эмоционал бўлиб, муҳаббат ҳиссига, ҳамда болаларнинг ота-оналарига бўлган беқиёс ишончига суянилади. Бу севгининг табиий асоси, юқоридаги бобларда айтганимиздек, кишиларнинг табиий инстинкти билан бирға, эркак ва аёлнинг ўзаро меҳримуҳаббатидир. Муҳаббат эса ўз моҳиятиға кўра, социалдир.

Баъзилар тарбия таълим билан ажралмас, шунинг учун, бу билан бутунлай мактаб шуғулланиши керак, деб ҳисоблайдилар. Бу тўғри эмас. Инсоннинг характери ва ақл-заковати, унинг ҳаётида катта роль ўйнайдиган муайян сиёсий, ахлоқий ва эстетик принципларни ўзлаштиришнинг ўзидангина иборат эмас, балки мазкур инсоннинг одобига, яъни хатти-ҳаракати, хулқ-атвори ва муомаласига боғлиқдир. Оиланинг болаларнинг маънавий дунёсига таъсирининг характери эса оилавий ҳаётнинг бутун томони билан белгиланади. Оиланинг бутун қиёфаси (ота-оналарнинг субъектив қарашига қарамасдан) бола характерининг шаклланишиға таъсир қилади. Шунинг учун бола тарбиясини маълум ёшдан эмас, балки чақалоқлиғидан бошлаш керак. Чақалоқ ҳали гапирмайди, аммо у ўргана бошлайди. Болани ёшлиғидан меҳнатға, ҳалолликға, ростгўйликға, бошқаларни ҳурмат қилишға ўргатмоқ зарур. Болаларни талтайтириш, ҳаддан ташқари эркалатиш фарзанднинг ўзи учунгина эмас, балки ота-она учун ҳам ёмон оқибатларға олиб келиши мумкин. Фарзанднинг туғилиши қийин, лекин уни инсон сифатида

тарбиялаш ундан ҳам мушкулдир. Буни барча оналар ҳам билавермайдилар. Маълум вақт ўти билан бола тарбиясига киришилганда, анча кеч бўлган бўлади. Унда бола характерини тўғрилик феъл-атворини ўзгартириш, уларда ота-онага, уму одамларга ҳурмат ва меҳр-муҳаббатни туғдириш йин бўлиб қолади. Натижада ота-оналар, болани тибга чақира олмаяпман, биз уни яхши кўрамиз, ма деса олиб берамиз. Калтаклашга кўнглимиз бўлмайди. Қандай қилиб тарбиялашга ҳайронмиз», деб но бошлайдилар.

Баъзи ота-оналар болаларини ўзлари бузадилар. Масалан, трамвай ёки автобусга чиқар эканлар, айри ота-оналар, ўз боласини ўтиргизишни излаб қоладилар. Бола эса инжиқланиб, «ўтираман» деб бақир ва албатта, ойна олдига ўтиришни талаб қилади. Ёки она болани ўтиргизади-да, ўзи тикка туриб олади. Ҳатто, кексароқ одам ўтирган бўлса, айрим она уялмасдан унинг туришини сўрайдилар. Шу тарзда бола ёшлигидан «унга ҳамма нарса, катталарга эса инима» деган қоида асосида тарбиялана бошланади. Натижада бола катта бўлганда ҳам ўзидан ёши улани ҳурмат қилмайдиган бўлиб ўсади. Агар ана шу катта ёшдаги киши ўрнига ўтириб кетаётган боладан «онангни яхши кўрасанми?» деб сўрасангиз, у дарҳол «Яхши кўраман» деб жавоб беради. «Бўлмаса, нани оғир сумкаси билан тик турибди-ю, сен эса ўтирибсиз десангиз, бола хатосини тушуниб ўрнидан тураман аммо онаси «ўтиравер, мен тикка кетсам ҳам бўларди» деб уни қайтадан ўтқазади. Бундай қилиш, болага ғамхўрлик эмас, балки уни эркатой, таптиқ қилиш томон ташланган қадамдир. Натижада, ана шундай ота-онанинг ўйламасдан болаларига қилган «ғамхўрлиги»дан, жамият учун, одамлар учун, ҳатто ўзини учун ҳам бирор фойдали иш қилишни билмайдиган хоҳламайдиган текинхўрлар, «оқ билак»лар ўсиб баядилар.

Чақалоқ улғайиб, катта бўлганда ўзидан катталарга билибми ёки билмайинми, қўпол муомала қилган шунингдек бошқа хатоларга йўл қўйганда, ота-оналар «қачон хато қилган эканмиз» деб ўйлаб кетадилар. Шундан, унчалик муҳим бўлмай кўринган хатти-ҳаракатдан, шундай аташ жоиз бўлса, «кўр-кўрона» ота-оналар меҳридан педагогик хато келиб чиққан.

Ота-она меҳри, болага бўлган гамхўрлигини ҳар ким турлича ўйлайди. Баъзилар ўзларининг меҳру муҳаббатини қаттиққўллик ва талабчанликда деб тушундилар, бошқалар ҳозирги замон шароитида бола эркин тарбия олиши керак, деб ҳисоблаб: «нимани хоҳласалар, шуни қилаверсинлар», дейди. Яна бировлар эса «бир-икки хато қилса, кейин уни қайтармайди» деб ўйлашади. Болаларни моддий таъминлашни уларга қилинган гамхўрлик, дейдиган ота-оналар ҳам топилади. /

Болани тарбиялашда қаттиққўллик билан эркалаш, талабчанлик билан рағбатлантиришни бирга олиб бориш муҳим аҳамиятга эга. «Ортиқча қаттиққўллик ҳаддан зиёд шафқатсизлик бўлади, — деб ёзади француз мутафаккири Ж. Ж. Руссо, — буларнинг ҳар иккаласидан ҳам бирдек қочиш керак»³⁵. Ёшликданоқ болага юксак ахлоқий гражданилик фазилатларни сингдириб бориш керак. Бола билан муносабатнинг асосида уни шахс сифатида ҳурмат қилиш ётади. Тушунган, оғли ота-онанинг болага меҳр-муҳаббати юксак ва ақлий талабчанлик билан қўшилиб кетиши лозим. Бола ўзини тушинаётганларини кўриб, билиб турса, у ота-онага фақатгина ота-она сифатида муносабатда бўлмайди, балки улар қиёфасида энг яқин ва энг катта дўстларни кўради.

Оилада доимо ўзаро ҳурмат, ишонч, бошқалар сени ҳурмат қилаётганлигини қадрлай билиш, тўғри сўзлик ва адолатлилик бўлиши керак. Буларнинг ҳаммаси бўлмаса, болани севишнинг ўзи ижобий натижа бермайди, аксинча «ота-она муҳаббати» унга салбий намуна бўлиб қолиши мумкин. Чунки, бола катталарнинг сўзи билан иши бир эмаслигини кўради, бу нарса болага ёмон таъсир қилади.

Бола тарбиясида ота-онанинг уйда бир-бирига муносабати, ўзларини тута билишлари муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун, ҳар бир киши ўзини ишхонада, кўча-куйда, дўстлар даврасида қандай тутса, уйда ҳам худди шундай тутиши керак, ҳатто ундан ҳам ортиқроқ, янада ширинсуханроқ, хуш тавозероқ бўлиши лозим.

Оила — бу коллектив. Унда ўзаро муомаланинг барча қоидалари амал қилиниши лозим. Катталарга ҳурмат, кичикларни авайлаш, бир-бирига меҳрибонлик, айтиқса аёлларни иззат қилиш каби қоидалар кундалик одатий қоидага айланиб бориши керак. Агар

ота-она болалар уларнинг хатоларини такрорламасин десалар, уни ўзлари қайтадан такрорламасликка ҳаракат қилишлари лозим. Ота-она ўз болаларига намуна. Шунинг учун улар оилада одоб маданиятига риоя қилишлари шарт.

Маиший ҳаётда тартибсизлик, атрофдагиларни ҳурмат қилмаслик одобсизлик белгисидир. Немисларда, тартибга солинмаган кийим-кечак, йиғиштирилмаган уйдан жанжал ораси бир қадам, деган мақол бор. Тартибсизлик бўлган уйда соғлом иқлим яратиб бўлмайди. Оиладаги соғлом вазиятни барпо этиш учун эр-хотин барабар масъулиятли бўлишлари, агар улардан бири меҳрибонроқ, хуштавозероқ бўлса, у иккинчисига намуна кўрсатиши лозим.

Ота-она олдидаги масъулиятни нақадар муҳимлиги шундан иборатки, уларнинг ҳар бир қадамини, ҳар бир хатти-ҳаракатини болалар зимдан кузатиб борадилар. Ҳар қандай жанжални, таъби-тириқликни, ноўрин сўзни улар узоқ вақт эслаб юрадилар, ўрни келганда, вазият бўлганда амалда қўллашга ҳаракат қиладилар. Айниқса, боланинг иззат-нафсига тегмаслик, уни камситиб гапирмаслик, хуллас, ота-оналарнинг ўзлари маданиятсизлик, одобсизлик қилмасликлари мақсадга мувофиқ. Болаларнинг ҳақиқий инсон бўлиб ўсишини истовчи ҳар бир ота-она замонамиз талабини чуқур англаб етишлари ва болаларини худди шу руҳда тарбиялашлари зарур.

Оилада янги жамият кишиси камол топаётган, бўлажак меҳнат кишиси шаклланаётган экан, бу ҳар бир ота-онадан катта масъулият, бурч, виждон ва орномусни талаб этади. Янги авлодни ёшлигиданоқ қадамба-қадам тарбиялаб, эътиборни заррача бўлса-да, четга тортмаслик зарур. Саъдий Шерозий айтгандек:

Кимга ёшлигидан берилмас одоб,
Улғайгач бўлади бахтсиз, дили ғаш.
Ҳўл навда эгилар қай хилда эгсанг,
Қуруқни тўғрилар фақат ўт-оташ.

Бола тарбияси ота-онанинг бурчи, лекин шахсий иши эмас. У ижтимоий масъулнят ва бурч ҳамдир.

Ота-оналар болаларининг бугунги бахтиёрлигидан ташқари, уларнинг гражданин сифатидаги эртанги бахтини ҳам ўйлашлари лозим. Оилавий тарбиядаги маҳорат, гўзал оилавий ҳаёт сабоғи ва ўз ота-оналик бурчини англаш ва уни сидқидиллик билан бажа-

риш — оилавий педагогиканинг бир-бири билан боғланган уч томони ҳисобланади. Бунда отанинг ҳам, онанинг ҳам ўз ўрни бор.

Маълумки, оилада болаларни тарбиялашда отанинг алоҳида ўрни бор. Бу ўринда она меҳрини, боланинг онага бўлган муносабатини камситмасдан оталик туйғуси ҳақида тўхталмоқчимиз. Кўпинча фақат оналик туйғуси ҳақида гапирилади. Оналик туйғуси ҳақида, табаррук она меҳри ҳақида қанчадан-қанча қўшиқлар битилган, зеро у ҳар қанча мақтовга сазовор, буни ҳеч ким рад қилмайди. Аммо, оталик туйғуси ҳақида, отанинг бола тарбиясидаги беҳад хизмати ҳақида ломмим демаймиз. Ахир, оталик ва оналик туйғулари бир-бирига боғланиб кетгандагина болаларда гўзал, инсоний фазилатлар шаклланади ва камол топади.

Оталик туйғусининг ўзига хос томони бор. Буни эрсиз қолиб, болаларини отасиз тарбиялаб ўстирган оналар жуда яхши ҳис қилишади. Отасизлик — бу сўз отанинг йўқлигини билдириб қолмасдан, балки эркакнинг таъсири йўқлигини ва бу нақадар болалар тарбиясига таъсир қилишини англатади.

Оилада «Ота ўрни бошқа» деган гап бор. Чунки, оилада она билан қизлар ва она билан ўғиллар ўртасида қарор топган муносабатларнинг, шунингдек, ота билан ўғиллар ва ота билан қизлар ўртасидаги муносабатларнинг алоҳида томонлари бор. Мана шу томонларга эътибор берилганда, «оналик ва оталик туйғуси» ҳақида сўз юритиш, бу туйғулар ўртасидаги тафовут ва умумийликни англаб етиш мумкин бўлади.

Ота бўлиш оталик қилишдан осон. Чунки, яхши оталарсиз яхши тарбия бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам, бола тарбиясида отанинг масъулияти беқиёс. Ота болаларни бино қилиш, уларни едириб-ичириш билан ўз зиммасидаги вазифанинг учдан биринигина бажарган бўлади, — деб ёзади Ж. Ж. Руссо. — У уларни одамзод қаторига қўшмоғи, жамиятга эса — фаол кишиларни, давлатга — гражданинни етиштириб бермоғи керак. Шу учала қарзини узиши мумкин бўлгани ҳолда бу ишни бажармаган ҳар қандай киши айбдордир, бордию, бу қарзнинг ярминигина узса, яна баттароқ айбдор бўлади. Кимки зиммасидаги оталик бурчини бажармаса, у ота бўлиш ҳуқуқидан маҳрумдир.

Дўст билан обод уйинг

Инсон ҳаётида, унинг дўстлари муҳим ўрин тутад. Шунинг учун дунёда дўстсиз киши бўлмайди. Дўстлик инсоннинг энг гўзал фазилатларидан бири бўлиб, дўстга содиқ бўлиш, одобликнинг тарбияланганлик ва хушахлоқлиликнинг белгисидир. Агар тақдир одамга саховат кўрсатиб, дунёдаги энг буюк бахтни тортти қилмоқчи бўлса, деган эди Эрнест Тельман, уни саноқли дўстлар билан сийлайди. Ҳақиқий дўсти бўлмаган одам бу ёруғ оламда яшамагани маъқул.

Дўстлик қандай пайдо бўлади? Унинг ўлчови борми? Бор бўлса, уларни нималарда кўриш мумкин? Дўстликда энг қадрланадиган томонлар нималарда иборат?

Дўстлик инсоннинг бошқа фазилатлари сингари бирданига, бир вақтда пайдо бўлмайди. Киши ўсиб улғайиб борган сари турмушташвишлари ва муаммоларини бартараф этадиган, шодлик ва қувончларини баҳам кўрадиган, дардкаш ва ҳамдам бўладиган одамга эҳтиёж сезади. Бундай эҳтиёжни сезмайдиган инсон бўлмайди, дунёда. Дўстлик натижасида кишилар ўртасида энг яқин муносабатлар пайдо бўлади. Томонлар бир-бирларига дўстмиз деб айтмаса ҳам, шарт-шароитнинг ўзи, қарашлар бирлигининг ўзи дўстликни туғдиради. Ўзаро меҳр, маънавий яқинлик ва умумий манфаатлар оқибатида вужудга келган кишиларнинг чинакама иттифоқи — бу дўстликдир!

Кишилар ўртасидаги дўстликни улуғлайдиган, бинсоний фазилатни қадрлайдиган жуда кўп китоблар ёзилган, қанчадан-қанча қўшиқлар битилган, эрта ва афсоналар тўқилган. Чинакама дўстликни амалда кўрсатган кишилар ҳаётидан ҳам қатор мисоллар келтириш мумкин!

Халқаро ишчилар ҳаракатининг йўлбошчилари катта қалб эгалари бўлган К. Маркс ва Ф. Энгельс ўртасидаги дўстликни инсоний муносабатнинг гул тожи ўзаро садоқатнинг гўзал рамзи дейиш мумкин. Улар ўртасидаги бу чинакама дўстлик эҳтиросли, беғараз принциплал эди. Бу буюк дўстлик 1844 йилда туғилди, қарийб қирқ йил давом этади, улар ўзаро ҳамкорликда илмий коммунизм назариясини яратдилар, ишчилар синфи революцион ҳаракатига раҳбарлик қил

дилар. Зотан, уларни революцион шароит, ғоявий эътиқод, умумий мақсад йўлидаги фаолият, манфаатлар уйғунлиги бирлаштирган эди. Улар меҳнат аҳлининг бахт-саодати учун умрларининг охиригача курашдилар. Ана шу олий мақсад йўлида бир жону бир тап бўлиб, бир-бирларини қўллаб-қўлтиқлаганлар.

К. Маркс дўстликка жуда талабчанлик билан муносабатда бўлади. Мен унчалик кўп одам билан дўст эмасман, аммо, бу дўстликни жуда қадрлайман, деб ёзган эди у. Ф. Энгельс чинакам дўст сифатида унга бегараз моддий ёрдам берарди. К. Маркс дўстининг ёрдамисиз «Капитал»нинг биринчи томини тугата олмаслигини бир неча бор таъкидлаб ўтган эди: «...Шундай қилиб бу том тайёр бўлди. Бунга мен ёлғиз сен туфайлигина муяссар бўлдим»³⁶.

Халқаро ишчилар ҳаракатининг атоқли арбобларидан бири К. Маркс ва Ф. Энгельснинг сафдоши ва дўсти, Лаура Маркснинг қайлиги Поль Лафарг шундай деб ёзади: «Маркс билан Энгельс қадимги шоирлар тасвирлаган дўстлик идеалини бизнинг асримизда вужудга чиқардилар. Улар ўспиринлик чоғларидан бирга бўлиб, ёнма-ён ўсиб бордилар, энг самимий фикрлари ва ҳисларини бир-бирлари билан ўртоқлашар эдилар, ҳар икковлари бир революцион ҳаракатда қатнашдилар ва ёнма-ён бўлаолган вақтларида ҳамма вақт бирга ишлаб келдилар... Маркс ўз дўсти билан фахрланар эди. У Энгельснинг барча маънавий ва ақлий фазилатларини менга жуда хурсанд бўлиб айтиб берарди»³⁷. Унинг бу сўзларини В. И. Лениннинг қуйидаги сўзлари янада мустаҳкамлайди, аниқлик киритади: «Қадимги афсоналарда самимий дўстлик тўғрисида турли-туман ҳикоялар бор. Европа пролетариати бизнинг фанимизни икки олим ва курашчи вужудга келтирди деб айта олади. Бу икки олим ва курашчининг бир-бирига муносабати қадимги афсоналарда ҳикоя қилинган одамларнинг энг самимий дўстлигидан ҳам аълодир»³⁸. Энгельснинг олижаноб ва садоқатли дўстлиги Маркс учун жуда қимматли, унинг оиласи учун катта бахт бўлган. Энгельс Маркснинг қизларига оталарча муносабатда бўлган, қизлар ҳам уни иккинчи оталари деб билишган.

Доҳийларимизнинг буюк дўстлиги биз учун ажойиб намуна бўлиб, бутун онгли ҳаётимизда ундан ўрнак оламиз. Дўстликни қадрлаймиз, эъзозлаймиз ва шарафлаймиз. Чунки, онанинг меҳри, инсоний муҳаббат ка-

би дўстнинг садоқати ҳам қудратли маънавий бойлиги ҳисобланади.

Чинакам ва яхши дўстга эга бўлиш — инсон учун катта қувонч, ўртоқлик ва дўстлик ҳар бир инсон ҳаётида алоҳида ўринни эгаллайди.

Дўстлик беғараз ва беминнат бўлиши керак. У дўсти учун инсон ҳамма нарсага қодир бўлмоғи ва ҳар қандай фидойликка тайёр турмоғи лозим. Халқимизда дўстнинг учун заҳар ют, деган нақл бор. Дўст — сенга меҳр қўйган ва сенга яхшилик қилади. Ҳар бир одам, бу билан сени барчани севишга ва ҳаммага яхшилик қилишга ўргатади; дўст — сени ҳимоя қилишга тайёр, бу билан у дунёдаги барча ёмонликлардан нафратланишни ўргатади: дўст — сендан, ўзиндан йўқ нарсани қидиради, сен эса ундан ўзингда йўқ нарсани излайсан, дўст — сени янада яхши бўлишингни истайди; сен қанчалик ақлли, кучли, сахий қалб меҳри оташ бўлсанг, бу хислатлар фақат унинг учун эмас балки барча одамлар учун қилаётганлигини мамнуният билан маъқуллайди. Ғалабангдан қувонади, мағлубиятингдан хафа бўлади. У сени ҳаммадан яхши тушунади, фаҳмлайди, сенга ишонади, бундай дўстликдан доимо нур ёғилиб туради, ундан яхшилик учуруғлари униб чиқади. Шоир Эркин Воҳидов ёзганидек:

Дўст билан обод уйинг, гар бўлса у вайрона ҳам,
Дўст қадам қўймас эса вайронадур кошопа ҳам.

Дўстлик ҳаётимизни бой, қувончли ва бахтиёр қилади, турмушимизни безайди, унга маъно ва мазмун беради, ўзимизга бахту иқбол келтиради. Кишиларни боғлайдиган куч сифатида, дўстлик социал-ахлоқий қимматга эга.

Ана шу гўзал туйғу қадрига ҳар доим ҳам яхши етамизми ёки йўқ? Баъзан шундай сўзлар қулоққа чалиниб қолинади: «таниш-билишлар кўп-у, дўстлар кам», «ҳозирги кунда садоқатли дўст топиш қийин» «ҳозир бировга яхшилик қилиб бўлмайди» ва ҳоказолар. Бундайларни ваҳима ёки шубҳа бандаси деймиз. Бундай кишилар бир таналарига ўйлаб кўрганмиканлар: улар бирон-бир марта биров дардига шерик, қувончига ошна бўлганмиканлар, бирон-бир кишига беғараз яхшилик қилганмиканлар? Бундай кишилар турмушига, бошқалар билан қилаётган муносабатларига

синчиклаб назар ташлар экансиз, улар ҳаётда «ўзимиз бўлса-гу, бошқалар бўлмаса», «Олсагу бермасак» деган қойдага суянишларини кўрасиз. Бундай «сояси йўқ», «Ўзим бўлай» дейдиган кишилардан одамлар ўзларини четга оладилар.

Дўстлик фани йўқ, афсус. Аммо, одамгарчилик фани бор, у бир-бирига яқин кишиларнинг юксак маданиятини, аynи вақтда ўзаро масъулиятни ҳам талаб этади. Бошқалар учун масъулиятли бўлиш — бу улар учун кўксингни қалқон қилиш, жон фидоликнинг ўзигина эмас, балки киши кучсиз, ожиз бўлиб қолганда, уни яхши кўришдир ва ёрдамга шошилишдир. Бу — дўстинг ноҳақ бўлганда, ёмон йўлга қадам қўйганда талабчан, принципиал бўлишдир. Агар дўстинг ҳақиқий бўлса, у олдин хафа бўлар, кейин эса, албатта, хурсанд бўлади. Носир Хисрав ёзганидек:

Чинакам дўст айтган ҳар ўғит, масал —
Сирти — заҳар эрур, томири — асал.

Инсонлар ҳаёти камчиликларсиз, хатоларсиз бўлмайди. Ҳаммамиз ҳам ўзимизнинг хатти-ҳаракатимизни танқидий баҳолай олмаймиз. Бегона кишилар четдан камчиликларимизни кўрсалар ҳам, айтишга ийманадилар, танимаган кишиларнинг гаплари сизга оғир ҳам ботади. Шунингдек, яқин кишилар хулқу атворидаги бирон-бир нотўғри томонни тез илғаб оламиз. Дўстинг хатоларини юзига айтсанг, у буни тан олиб, йўқотишга ҳаракат қилса, қанчалик енгил сезасан, киши. Дўстини англашилмовчиликлардан сақлаб қолиш — бу инсоннинг муқаддас бурчидир.

Инсон дўстликка ва дўст топишга алоҳида аҳамият бериши лозим. Ҳаммани ҳам, дўст қилиш мумкин эмас. Лекин дўст — ўртоқлари қаъчалик кўп бўлса шунча яхши, одамшаванда, одамохун, серулфат кишиларнинг ҳаёти енгил кўчади, доим. Шунинг учун ҳам халқимиз, дўстинг мингта бўлса ҳам оз, душманинг битта бўлса ҳам ортиқ деган нақл ишлатади.

Дўстлик туйғусини, кишиларга садоқат ҳиссини доимий равишда тарбиялаш, айниқса мактабларда, оилада бунга эътибор бериш лозим. Юқори синф болаларида ўртоқлик ва дўстлик фазилатлари тез етилади. Тошкент шаҳридаги 147- мактабнинг 10- синф ўқувчиси Муҳсинжон «Кимни дўст дейиш мумкин» деб номланган эркин иншосида қуйидагиларни ёзади: «Агар

дўстинг кўп бўлсин десанг, ҳеч кимга ёмонлик қилмаслик керак. Шунингдек, одам ўзига оро бермаслик мақтанчоқлик қилмаслиги, ўзини бошқалардан орт санамаслиги лозим... Дўст нондан азиз дейишади, н кўнгилга урмаганидек, дўст сенга ҳеч қачон ортин бўлиб қолмайди, чунки у билан бирга бўлсанг, дои ўзингни енгил ҳис қиласан».

Бизнинг шиддаткор асримиз дўстлар танлашга, биродарлар орттиришга ҳам ўзининг таъсирини ўт заяпти. Илмий-техника тараққиёти, ахборот восита ри кишилар ўртасидаги муносабатларга ҳам ўз изи қолдираяпти. Шунинг учун дўстлик, ўртоқлик туй ларига алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқ. туйгуларни тарбиялаш — кишиларни бир-бирига яқи лаштиради, у юксак ғоявийлик, коллективизм, фи, ийлик каби фазилатларни камол топтиришга имк беради.

Қандай қилиб дўстлар орттириш, уларни кўпай риш мумкин. Бу борада психолог ва социолог олимл қатор маслаҳатларни тавсия этганлар. Мана, уларни айримлари:

Суҳбатдошингизнинг исм-шарифини яхшилик б либ олиш ва уни тўғри талаффуз қилиш мақсадга м вофиқ. Агар шундай қилсангиз, у сиздан мамнун б лади.

Ҳайрихоҳларча самимият билан суҳбатлашинг. И шарти, суҳбатдошингизнинг айрим камчиликлари т рисида сўз кетса, уларни одоб доирасида, йўли бил билдиринг. Яхшиси, унинг яхши хислатларини айт кейин унга холисона ёрдам бериш истагингиз борл гини айтган маъқул. Ҳеч қачон кишиларни иззат-на сига тегадиган, гурурини таҳқирлайдиган қилиб гап маанг.

Суҳбатда кам гапириб, кўп тинглаган киши, бо қаларга тез ёқади; биров гапини бўлиб, лўқма ташл маслик, шунингдек, оғзингизга талқон солиб турма лик ҳам керак.

Ўз ютуқларингиз ҳақида оғиз тўлдириб гапири мақтанчоқлик қилманг, ҳадеб сизни ютуғингизни эш тиш суҳбатдошингизга ёкмайди.

Берган ваъдангизни бажаришга ўрганинг; ваъд лашган жойга ўз вақтида етиб боринг. Ҳар қандай на сада — кийинишда, овқатланишда, ўйинга тушиш ва ҳоказоларда чегарадан ташқарига чиқманг. Бул майда-чуйдалар эмас, чунки, бундай чегарадан чиқи

энди танишган кишида сиз тўғрингизда нотўғри тасав-
вур туғдиради, сиздан ҳафсаласи пир бўлади.

Ўз касалингиз ҳақида ҳадеб гапирманг ва ғам-таш-
вишларингиз ҳақида ҳасрат қилманг.

Суҳбатда ҳушчақчақ, очиқ, қувноқ кишилар юта-
ди, юморга бой бўлган одам эътибор қозонади. Лекин,
бачкана бўлиб кетмаслик лозим.

Суҳбатдошингизнинг яхши фазилатини ёки ўринли
гапини мақтаб қўйишни, агар аёл бўлса, анча гўзал-
лашиб, очилиб кетганлигини айтиб, кўнглини кўтариб
қўйишни унутманг.

Камчиликсиз инсон бўлмайди. Кимки дўстидан фа-
қат камчилик қидирса, у дўстсиз қолади. Ҳар бир ки-
шининг ижобий томонини қидириб, топиб, унинг ички
дунёсига кириб боришингиздан у мамнун бўлади.

Дўст орттирибсизми, ундан ажралмасликка ҳара-
кат қилинг, уни ҳар қандай шароитда қўллаб-қувват-
лашни унутманг. Унга содиқ бўлинг.

Дўст бўлиш, дўстингни қадрига етиш — бу инсо-
нийлик учун имтиҳон. Дўстга садоқат мураккаб, унча-
лик енгил бўлмаган, анчагина фидойликни талаб қи-
ладиган сермашаққат меҳнат. Аммо, дўстинг юзидаги
миннатдорчилик табассумини кўриб, ҳамма қийинчи-
ликларни тезда унутиб юборасан. Дўстлик бўрондан
кучли, пўлатдан мустаҳкам, айни вақтда гулдан но-
зик. Уни кўз нуридек асрамоқ барчамиз учун ҳам
фарз, ҳам қарз. Зеро, Рудакий таърифлаганидек:

Жаҳоннинг шодлиги йиғилса бутун,
Дўстлар дийдоридан бўлолмас устун.

Коллективга янги одам келди...

Коллективга янги ходим келиб қўшилди, дейлик. У
ўзини қандай тутиши керак? Буни ҳамма ҳам билаве-
радимми? Ҳар ким ҳам «Янги коллектив, янги одам-
лар... уларга ўрганиб кета олармиканманми?!» — деб
ўйлайди.

Ана шу вазиятнинг ўз муаммолари бор. Айримлар
коллектив билан тез опоқ чапоқ бўлиб кетади, бошқа
бировлар эса, анча вақтгача «беғонасираб» юради. Бу

вазиятдан чиқиш мумкинми? Қандай муомала қилс яхшироқ бўлади? Шубҳасиз, ҳар бир киши, янги коллектив «иқлими»га ўзича кўникади. Баъзилар хатом ҳам йўл қўяди. Бундай хатоларни олдини олса бўл дими?

Баъзилар коллективга келиши билан бошқаларни ўзига жалб қилишга киришади, ўзини кўрсатмоқчи бўлади. Ҳамма нарсага аралашаверади. Ҳар гапда «бининг ишхонада ундоқ қилинарди, биз бу масала шундоқ ҳал қилар эдик», деган сўзларни қўшиб гап ради. Бундай одамга, шак-шубҳасиз, коллектив салби баҳо беради. Янги коллективга келган бошқа биролар эса, тортинчоқлик қиладилар. Ўзларини журъатс тутадилар. Коллектив билан тез қўшилиб кетолмайдлар. Ўз касбининг устаси сифатида ўзларини кўрсатмай қоладилар. Бу — тортинчоқлик ўта камтаринлидир. Бу нарса ўзининг ким эканлигини, қандай ишла қила олишга қодир эканлигини билдиришга халақ беради.

Янги коллективдаги энг тўғри одоб тактикаси камтарин мустақилликдир. Бу нима дегани? Бу — мустақиллигини кўз-кўз қилмаслик, ўзингни қандадир янгилик яратувчи ёки адолат учун курашувчи, ёки турли ўзгаришлар қилувчи қилиб кўрсатмаслик дема. Айниқса, камтарин мустақиллик янги коллектив раҳбар бўлиб келган киши учун жуда зарур. Янги жог келган раҳбар айниқса бақириб-чақирмаслиги, сўлари буйруқ оҳангида бўлмагани маъқул. Фақат ўр келгандагина овозни сал баландлатиб, қатъий тарз гапириш ҳам мумкин, яхшиси паст овоз билан ани ва қисқа кўрсатма берган тузук. Чунки, сўз оҳанги мийн бўлса ҳам салмоқли ва ишонтирарли қилиб гап риш мумкин. Шундай майин ва мулойим сўзли рабарларни учратиш мумкинки, уларнинг ҳар бир сўздан куч-қудрат, ишонч томиб туради.

Ўзгаларга гап уқтириб, уларни кўрсатмаларинг бажаришга мажбур қилиш ҳам ўзига хос санъат бўлиб, катта маҳорат талаб қилади. Бу санъатнинг ўзи хос «сири» бор. Ана шу «сир»ни ўзида муомала қи олиш қобилиятига эга бўлган ташкилотчи — одамох кишиларгина яхши эгаллай олиши мумкин. Бундай ишлар ҳар сўзнинг қадр-қимматини жуда яхши билдилар.

Одамлар ишончини қозониб, орқангда эргаштири юриш — анча мураккаб жараён. Чунки, ҳар бир ра

бар кишиларнинг характери, уларнинг ишлаш қобилияти, кучли ва кучсиз томонларини; ким қандай кайфият билан ишлай олиши мумкинлигини; коллективда ким ким билан чиқиша олишлигини ва чиқиша олмаслигини ҳисобга олиш даркор. Бошқачароқ қилиб айтганда ҳар бир кишига алоҳида муомала, алоҳида ёндашиш керак бўлади. Коллектив гўёки бир ансамбль, ҳамманинг ўз асбоби бўлса ҳам куй ҳар хил чалинмайди. Коллективда шундай раҳбарлик қилиш керакки, ҳамма ўз ҳолича чалмаслиги керак.

Кишилар билан муомала қилганда ўзига хос роль ўйнаш керак. Лекин бу роль сиз учун ниқоб бўлиб хизмат қилмаслиги керак. Инсон шундай роль ўйнаши лозимки, бунда у ўзининг суҳбатдошига нисбатан хайрихоҳлиги ва холис ниятлиги намоён бўлсин. Бундай роль — кишилар билан муомала қилишнинг ўзига хос шакли ҳисобланиб, у ижодий ёндашишни талаб этади. Сиз суҳбатдошингизни фикру ўйи, ҳис кечинмасини тушинишга ҳаракат қилар экансиз, у ҳам сизнинг унинг фикри билан ҳисоблашиб гаплашаётганингизни ҳис қилишга интилади.

Сиз суҳбатдошингиз билан гаплашганингизда у хафа бўлади, дейлик. У сизда бошқа хил қараш бўлганлиги учун шундай қиладими? Йўқ. Балки, сиз унинг фикри билан ҳисоблашмаганлигингиз учун хафа бўлади. Агар, сиз, унинг хулосалари, исбот-далилларини тўғри тушинсангиз, қалбига сабр-қаноат билан қулоқ солсангиз, унинг қарашларидаги ижобий ва салбий томонларини аниқ далиллар билан исботлаб берсангиз, у шак-шубҳасиз тан беради ва сизга бўлган ҳурмати ошади. Шундай вақтлар бўладикки, олдингизга бирор илтимос билан келган ходимни объектив сабаби натижасида рад қиладиган бўлганингизда, шундай муомала қилингки, у хафа бўлиб, кирганига пушаймон қилиб эмас, балки ҳақиқатда ҳам унинг илтимосини раҳбарлик қондира олиши мумкин эмаслигини англаб чиқиб кетиши керак. Бунинг учун уни тинглай билиш, ҳақиқий вазиятни кўз олдига келтириш, дадил-исботларингизни оддий қилиб ходимга етказа олиш керак. Хуллас, суҳбатдош билан шундай гаплашиш мақсадга мувофиқки, у сизнинг юракдан гапираётганингизни ҳар бир хатти-ҳаракатингиздан сезиб турсин. Айрим раҳбарлар борки, уларнинг олдига кирган ходим иши битган бўлса ҳам хафа бўлиб чиқади. Аксинча, ходим

иши битмаса ҳам, вазиятни тўғри тушуниб ва қониқ чиқишига эришиш раҳбарлик маҳоратига боғлиқ.

Баъзан шундай раҳбарлар ҳам учраб турадики улар ўз қўл остидаги кишиларга қўполлик қиладилар одамларга ўшқирадилар. Бу хусусда Л. И. Брежнев шундай деб ёзади: «Гарчи кенг тарқалган бўлса ҳам лекин баъзи кишилардаги одамларга бақириб гапириш одатини жуда ёмон кўраман. Хўжалик раҳбари ҳам партия раҳбари ҳам шуни унутмаслиги керакки, уни қўл остидаги кишилар фақат хизмат тақозоси билан тобе кишилардир, улар директорга ёки мудирга эмас балки партия ва давлат ишига хизмат қиладилар. Бундан нобарин, бу жиҳатдан ҳамма тенгдир. Тузумимиз учун ўзгармас бўлган бу ҳақиқатдан юз ўгиришни ўзига қўрадиганлар қайтанга ўзларини бутунлай бадназар қилиб қўядилар, обрў-эътиборларини туширадилар. Одамларнинг қадр-қимматини таҳқирлаш сира мумкин эмас»³⁹. Бу сўзларда чуқур мазмун бор. Одамлар учун қайғуриш, унинг иззат-нафсига тегмаслик, инсон кўнглига йўл топиб раҳбарлик қилиш зарурлигини эътибор жалб этилган.

Кўнглига йўл топиш! Бу жуда мураккаб иш. Ҳар бир кишига, ўзига хос ёндашиш керак. Социалистик инсонпарварлик инсонни билишга, уни нима билан нодуруслас фаёда олаётганлигига, унинг қандай қизиқиши ва эҳтиёжлари борлигига, нимага интилаётганлигига эътибор беришни талаб этади. Худди шу йўл билан инсон юртимизга тўғри ва ишончли йўл топиш, юксак ва олижанон истакларни туғдириш мумкин. Бу эса, кишиларга бўлган муносабатларда хайрихоҳлик ва самимият бўлиши талаб этадики, бу билан инсон ўзига яхшилик қилинаётганлигини англаб етсин.

Инсонга бўлган эътибор ва меҳрибонлик талабчанлик билан бирга бўлиши керак. Лекин талабчанлик шахсни қўрқитиш, эркини паймол этиш даражасидан бўлмаслиги керак. Раҳбар ходимлар юз ўгириб кетадиган даражада қаттиққўл ҳам, гапи ерда қоладиган даражада мулоим ҳам бўлмаслиги керак.

Совет ҳокимиятининг дастлабки кунларидаёки В. И. Ленин қабулхонасига «Қандай ишлаш керак деб номланган «Эсталик — қоида» осиб қўйилган эди. У қуйидаги сўзлар билан бошланган: «Биз ишда ҳам тимизнинг энг яхши қисмини ўтказамиз, ишлаш шундай ўрганишимиз керакки, ишимиз энгил кўчиб, донмий ҳаётий мактаб бўлиб қолсин».

Социалистик жамиятда совет раҳбарига, мансабдорига бўлган талаб ва унинг масъулияти тобора ортиб бормоқда. Чунки, бу мансабдор, илгариги даврда бўлганидек, фақат муассаса, корхона ва ҳоказоларни бошқармайди, балки одамларни бошқара билиши, уларга раҳбарлик, раҳнамоллик қилмоғи зарур. В. И. Ленин бунга алоҳида эътибор берган. Шунинг учун, ленинча раҳбарлик услуби — биз учун намуна.

Ҳозирги замон раҳбари кўп нарсани билиши ва уddaлай олиши лозим. У доимий равишда кўпгина, айрим ҳолда мураккаб бўлган хўжалик, социал ва тарбиявий вазифаларни доимий ҳал қилиб бориши, ҳал қилганда ҳам юксак малакада ҳал қила билишига тўғри келади. Бироқ у қанчалик ақлли ва уддабурон киши бўлмасин, бу вазифаларни битта ўзи бажара олмайди. Агар у бутун коллектив ишини ташкил қила олса, умумий ишни бажаришда ҳар бир ходимнинг ўрни ва ролини белгилай билса, коллектив ақлига, бошқаларнинг билим ва тажрибасига суянса, умумий муваффақиятга эришиши мумкин. Раҳбар фақат хўжалик ва сиёсий масалаларнинггина эмас, балки инсон психологиясининг нозик томонларини тушуна оладиган бағри кенг, сахий қалб бўлишини замона талаб этади. Унинг бутун хислатлари асосида, халқ ишига бўлган беқиёс фидойилик, кишиларга бўлган катта муҳаббат ётиши зарур.

Коллективни муваффақиятли бошқариш учун, кўп сонли кишилар фаолиятини зарурий томонга йўналтириш ва бирлаштириш учун омма ишончини қозониш, улар ўртасида катта обрўга эга бўлиш керак. Бу нарса ўз-ўзидан келмайди. Уни виждонан ишлаб, меҳнат қилиб, тер тўкиб қозониш мумкин. Одамлардан ҳеч нарсани яшириб бўлмайди, ҳамманинг кўзи раҳбарда бўлади, унинг ҳар бир ҳаракати қафтда турган нарсадек кўриниб туради. Агар айрим ҳолда бирор ишни яхшироқ кўрсатишга уринсанг ҳам, омма уни қандай бўлса шундайлигича кўради.

Меҳнат коллективдаги ахлоқий — психологик иқлимнинг сарғлом ёки носарғлом бўлиши кўп жиҳатдан бошлиқнинг индивидуал характерига, унинг ақлий савияси ва камолатига, умуман маънавий қиёфасига, раҳбарлик бурчи ва масъулиятини қай даражада тушунишига боғлиқ. Коллективда бошлиқ билан ходимлар, шунингдек, ходимлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар ҳурмат, ўртоқларча ёрдам асосида бўлса, бу ер-

да соғлом иқлим-вазият ҳукмрон бўлади. Бунинг учун бошлиқ ходимга ёки ходимларга берган ваъдасини эсдан чиқармаса, ҳал қилинаётган масалалар натижасини уларга маълум қилиб турса, ташаббусни бўғмасса, ходимлар йўл қўйган хатони моҳирона тўғрилатурса — унинг коллективда обрў-эътибори ортади. Ақлли раҳбар ҳеч қачон «қуйидан» бўладиган танқидни бўғмайди, ундан тўғри хулоса чиқаради, танқид учун албатта ташаккур билдиради. Зеро, ҳар қандай тўғри танқид, коллектив фойдаси учун, умумий иш учун қилинади. Раҳбарлик ва вазифа обрўси буйруқ билан қарор топса, мансабдорнинг шахсий обрўси унинг ходимлар билан бўладиган кундалик муомаласида намоён бўлади ва у аста-секин тўпланиб боради. Шунинг учун халқимизда обрў олиш қийин, йўқотиш жудасон, «обрў мисқоллаб тўпланади, челақлаб йўқотилади», деган нақл бор. Раҳбар ходимларига касбдош умумдавлат ишини биргаликда бажарадиган ўзи кабики кишилар деб қарайди, уларнинг ҳар бирининг қобилияти ва имкониятига қараб баҳолайди, ютуқларида кувонади. Барчага баробар, ўртоқларча, самимий ва адолатли муносабатда бўлади, яхши ишлаганларни рағбатлантиради. Хатога йўл қўйганларни айбига қараб жазолайди. Ўзаро ҳурмат ва баҳамжиҳатлик қарор топган коллективда ҳар қандай иш санъатга айланади, чунки, кишилар бу ерда роҳатбахш меҳнат қилдилар, бундан бошлиқ ҳам, ходимлар ҳам маънавий озиқ олади.

Афсуски, коллективда бошлиқ билан ходимлар ўртасида тўқнашув бўлиб туради. Социологларнинг ҳисоб-китобига кўра коллективларда бўладиган тўқнашувларнинг саксон фоизи бошлиқ билан ходимлар ўртасида бўлар экан. Бу — иккала томон учун одоб қонундасини билмасликдир. Ишдан ташқарида, ишнинг ўзида ҳам (бунга ҳожат бўлмаса) бошлиқ ўзининг мансабидани, шунингдек мансабдорлигини пеш қилмаслик зарур. Унинг бундай қилишидан, ходим қандай фазилатга эга бўлса ҳам, у бўйсунувчи деган маъно келинчи чиқади.

Янги коллективга келган киши бу ерда илгаритдан таркиб топган энг яхши анъаналарни эъзозлаши, унинг ишлаб келган коллективнинг ижобий ютуқлари билан янала бойитмоғи лозим.

Коллективда кишилар ўртасида яхши муносабатларни вужудга келтиришда «Психологик вазият», «с

мимий иқлим» катта аҳамият касб этади. Унинг асо-сида уртоқларча ва дўстларча муносабат ётади.

Эксплуатация шароитида ҳукмрон синф ахлоқи — инсон инсонга бўри — деган шавқатсиз принцип билан ифодаланади. Бу жамиятда индивидуализм ва худбин-лик, ўзаро душманлик ва бойиш учун интилиш ҳар қандай инсоний фазилатлардан юқори қўйилади. Ҳай-воний қонулар ҳукмрон бўлган жамиятда илгари ҳам, ҳозир ҳам дўстлик ва ўртоқлик муносабатлари хоҳ ай-рим коллективда, хоҳ бутун жамиятда бўлиши мумкин эмас. Бир вақтлар немис буржуа философи А. Шопен-гуар шундай деб ёзган эди: ҳақиқий ва чинакам дўст-лик ўзгаларнинг ҳам ташвиши ва қувончига объектив ва бегараз муносабатни тақозо этади, бу ўз ўрнида ўзингни ўз дўстинг билан ҳақиқий бирдек эканлигини билдиради. Лекин бу — инсон табиатидаги худбин-ликка зид, ҳақиқий дўстлик, каттакон денгиз илонига ўхшайдики, у ўйлаб чиқарилганми ёки ҳақиқатдан ҳам мавжудми, билолмайсан. Худди шундай «худбин-лик инсон табиатига сингиб кетган» деган гапларни ҳо-зирги замон буржуа философлари ҳам қайта-қайта такрорламоқдалар.

Социалистик жамият шароитида кишилар ўртаси-даги худбинликнинг вужудга келиши ва ривожлани-ши учун ҳеч қандай социал манба йўқ, бўлиши мум-кин эмас. Баъзан учраб турадиган ўз манфаатини бош-қалар манфаатидан устун қўйиш, фақат ўзини ва ўз яқинларини ўйлаш каби иллатлар совет жамиятида ўтмиш сарқити сифатида кескин қораланади. Бизда коллективдаги ўртоқларча руҳ, дўстона муносабат ўза-ро хайрихоҳлик ва бир-бирига фидойлик кўрсатиш ҳар томонлама рағбатлантирилади. Ёшларда ўртоқлик ҳиссини, синфий дўстликни ҳар томонлама ривожлан-тириш керак,— деган эди атоқли партия ва давлат ар-боби М. И. Калинин.— Бу социалистик фазилатлардан бири. Бу ҳар доим, айниқса синфий курашларда за-рур.. Агар бу ҳис тўғри ривожлантирилар экан, агар комсомол ва партиясиз ёшлар, ўртоқлар ва дўстлар ўзларининг ишлаб чиқариш қувончларини бирга баҳам кўрар эканлар, биргаликда қийинчиликларни барта-раф этар эканлар, ҳақиқатан бир-бирига ёрдамлашиб, техникани ўрганиб, биргаликда дам олиб, физкульту-ра ва спорт билан шуғулланиб вақтларини ўтказар эканлар, бундай ўртоқлик социалистик мусобақага

ажойиб қўшимча бўларди ва катта мевалар берарди»⁴⁰.

Коллективдаги дўстлик ва ўртоқлик муносабатларининг мавжудлиги, моддий ва маънавий жиҳатда беқийёс натижаларни беради. Бу нарсанинг шарт-шароити оғир ва қийин дамларда ҳам ўзаро ҳақиқий муносабат сақлашдан иборат.

Коллектив — кишиларнинг мураккаб маънавий бирлиги. Бу ҳақда машхур совет педагоги В. А. Сухомлинский қуйидагиларни жуда одилонга ёзган: «Коллектив — бу қандайдир номаълум қийёфадаги омма эмас. У шахслар кўркемлиги сифатида барқарор. Агар тарбиячи коллективнинг тарбиявий кучи аввало ташкилий қарашликда, итоаткорлик ва раҳбарликда дейишонса унинг умидлари пучга чиқади. Коллективнинг тарбиявий кучи ҳар бир, алоҳида инсонда бор бўлган нарсадан, у коллективга қандай улуш қўшаётганлигидан, ҳар бир инсон қандай маънавий бойликларга эга эканлигидан, одамлар ундан нима наф кўраётганликларидан бошланади. Бироқ, ҳар бир шахс бойлиги — бу фақат коллектив тўла қонли, мазмунли ҳаётининг асосидир. Коллектив мана шундай ҳамкорлик фаолиятида тарбиявий кучга айланадики, унда олижанона маънавий мақсадлардаги меҳнатнинг юксак ғояви ва завқ-шавқи намоён бўлади»⁴¹.

Коллективда кишиларнинг ўзаро муносабатда бўлиши ва муомала қилишининг тайёр қонун-қоидалар бўлиши йўқ. Раҳбар билан қўл остидаги кишилар, коллектив билан шахс ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг қаттиқ нормалар мажмуи бўлмайди. Ҳар бир киши конкрет шароит тақозоси билан, умум одоб ва ахлоқ қоидалар асосида ўзи англаб олиши ва хатти ҳаракат қилиш мақсадга мувофиқ. Бу нарса ҳар бир инсоннинг умум маданий савияси ва ақлий камолатига боғлиқ.

Коллективда обрў-эътибор қозониш ва дўстлар ортириш учун қуйидаги қоидаларни тахминан тавсиф этиш мумкин:

Иш юзасидан рўпара келадиган барча ҳамкасбларнинг исм шарифларини эсдан чиқармаслик керак. Зинҳор «ҳой», «менга қаранг», деган сўзларни, ҳамкасблар касби билан («монтёр», «шофёр», «инженер» ва ҳоказо) муомала қилиш ярамайди.

Икки ёки бир неча киши гаплашаётганида, улар ўртасига суқилиб кириб, улар гапини бўлиш, гўёки кишиларнинг вазифаси бир-бирлари эмас, балки си

билан гаплашишлари керакдай муомала қилиш мумкин эмас.

Бировга, иш юзасидан мушкулени осон қилсангиз, унга ҳеч қачон миннат қилманг.

Ўзаро суҳбатларда (сизда гапириш истаги тугилгудек бўлса) навбат кутиб, очиқ чехра билан секин сўзланг. Фикрингиз тугаши билан жим туринг. Ҳеч қачон қўлни шоп қилиб, бошқаларни оғзини очирмасдан, луқма ташлаб гапирманг. Айниқса, «Сиз буни қаердан биласиз?», — «Шу ҳам гап бўпти-ю», «Сиз ҳеч нарсани тушуинмайсиз?» деган жумлаларни ишлатманг.

Самимият билан ҳазил мутойиба қилиб гаплашган маъқул. Ишда ҳазиллашиб бўлмайди, деб доимо ўзингизни жиддий тутавериш ҳам ярашмайди.

Коллективингизда бироқ-бир киши кўнглини очиб, ғам-ташвишини сизга айтиб маслаҳат сўраса, ёрдамнингизни аяманг, айниқса инсоннинг оғир дамларида қўлтигини тагига кириб суянган кишини ҳеч ким унутмайди, ундан бир умр миннатдор бўлиб юради; «Шалвирамай ўзингизни қўлга олинг» каби сўзларни ишлатиб, азобланиб турган кўнглини яна вайрон қилманг.

Ҳамкасбингизни яхши фазилатларини, ишдаги ютуқларини ўрни келганда мақтаб туринг. Кишиларнинг ожиз тасмонларидан кулманг, камчилигини юзига солманг.

Агар бировга телефон қилмоқчи бўлсангиз, «Алло, ким бу» деб гап бошламасдан, олдин саломлашиб, безсвта қилганингиз учун узр сўраб, кейин мақсадга ўтинг...

Шунга ўхшаш қондаларни кўплаб келтириш мумкин. Булар қатъий талаблар эмас, балки тахминий мисоллардир. Аммо, буларнинг ҳаммаси сизнинг коллективда ўзингизни тута билиш ва одамлар билан муомала қилишингиз лозимлигига эътиборни жалб этади, холос. Агар сиз, уларни амалда қўллашга эришсангиз, ҳаётингиз завқли, кайфиятингиз кўтаринки бўлиб қолганлигини сезасиз.

Мезбонлар ва меҳмонлар

Инсон дунёда якка ўзи яшамайди. У кишилар орасида, улар билан бирга яшайди, меҳнат қилади, дам олади, борди-келди қилади. Яқин қариндошларда ташқари, дўстлари, ҳамкасблари, ўртоқлари, таниш-билишлари мавжуд. Улар билан ўзаро муомалада, ҳақ суҳбатда бўлади. Ўзаро яқин-йироқ кишилар бир-бирини меҳмонга чақирадилар; дам олиш кунларини билиш пилла чой ичиб гурунг қилиб ўтирадилар; байрамларни биргаликда хурсандчиликда ўтказадилар, онлавлар тантаналарда, хурсандчиликларини баҳам кўрадилар. Агар бу дамлар қанчалик ширин ва хушчақчақ ўтсун, кўп вақтлар бу воқеа уларнинг ёдидан кўтарилмайдур.

Кишилар бир-бирлари билан меҳмондорчилик қилишиб, борди-келди қилишлари фақат шахсий ҳодиса бўлмасдан, шу билан бирга у ижтимоий мазмун қабул этади. Кишилар ўзларини эркин тутиб, дўстона ва нарасмий тарзда гаплашишлари уларнинг ҳар бири ҳаётда муҳим роль ўйнайди. Чунки, бундай суҳбатларда кишининг маънавий олами бойийди, яхши хулқ-атво хатти-ҳаракат ва муомалани, яъни одоб маданиятини ўрганайди. Одам меҳмондорчиликка фақат еб-ичиш, қўлингизни тўйғазиш учун бормади. Бошқаларнинг уй-рўзғорини тутиши, саранжом-саришталиги, мазали таомлар таъёрлашидан сабоқ олади, меҳмондорчиликда иштирок этганларнинг хулқи ва муомаласига эътибор беради. Ширин ва мазмунли суҳбатдан кўнгли тўлиб, маънавий озиқ олади.

Қадимдан меҳмон чақириш ўзаро дўстлик шартини ишончини билдирадиган расмий одат бўлиб келган. Грекларнинг «Одиссея» достонида ўз даврида меҳмондорчилик олдин егизиб, кейин суҳбатлашганларини ёзади. Ўзбекистон халқининг меҳмондўстлиги оламга ёйилган. Халқимизнинг меҳмон отангдан улуғ, деб бекорга айтмайди.

Одам меҳмондорчиликка таъбиға тўғри келган кишилар билан нарасмий ва дўстона вазиятда суҳбатлашиш учун, янги таниш-билиш ва дўстлар орттириш учун кўнгли хоҳиши ва яхши ният билан боради. Шунинг учун меҳмондорчилик яхши ташкил этилиб, баъзи маъни ўтказилиши лозим. Бу эса мезбонларнинг оқини она тайёргарлик кўришларидан ташқари, меҳмонларнинг ҳам ўзларини одоб доирасида тутишларига боғлиқ.

Бунинг учун мезбон ва меҳмонлар бўйсунилари керак бўлган меҳмондорчилик қоидалари мавжуд. Уларга ҳар бир инсон итоат қилса, меҳмондорчилик кўнгилдагидек ўтади.

Уйингизга меҳмон келди

Уйингизга меҳмон таклиф қилар экансиз, уни қандай кутиб олиб, қандай кузатиб қўйишни ўйлаб кетасиз. Бунинг учун, уни кутиб олиш, столга ўтказиш, у ёқтирган таомлар тайёрлаш, яхши кайфият билан ўтиришига эришиш, ниҳоят хурсанд қилиб кузатиб қўйишнинг қатор қоидалари борки, уларга риоя қилиш мезбоннинг вазифасига киради. Зеро, меҳмон кутиш — ҳар бир халқнинг қадимий удуми, «Дўст билан обод уйинг», «Одам бор жойга одам келади» дейди халқимиз.

Меҳмон келиши мезбонларга қўшимча тараддуд кўришни талаб этади. Хоналар, коридорлар — умуман квартира ёки уйни барча жойи синчиклаб саранжом-сариншта қилинади, тозаланади. Подъезд ёки ҳовлига сув сепилади. Оёқ кийим қўйиладиган ва кийим-бош плинадиган жойлар бўшатилади. Ванна ёки айвон олдидаги умивальник олдига янги совун ва сочиқ, ҳар эҳтимолга қарши янги тароқ қўйилади.

Столга доғ тушган, бунинг устига кир ва гижимланган дастурхон ёзилмаслиги, унчалик янги бўлмаса ҳам тоза, силлиқланган оқ дастурхон ёзилгани маъқул. Қимматбаҳо бўлса ҳам, лабн учган чойнак, ёрилган пиёла ва ҳоказолар ўрнида оддий арзон идишлар, ҳар бир стул тўғрисида оқ қоғозли қўл артгич қўйилади. Сўзсиз, стол ўртасига ва бошқа қулайроқ жойга янги ва ҳидли гулларни гулдонга жуда тўлдириб юбормасдан қўйилади.

Уйга кичикроқ доирада меҳмон чақирар экансиз, уларнинг бир-бири билан характери тўғри келишини, мутахассислиги ва ёши яқин бўлишини ҳам назарда тутган мақсадга мувофиқ. Чақирилган олти меҳмондан учтаси футбол ишқибози бўлса, қолганларига меҳмондорчилик татимаслиги мумкин. Энг яхшиси жуфт-жуфт қилиб эр-хотинларни таклиф қилган яхшироқ.

Меҳмон чақираётган мезбон эр-хотинлар мумкин қадар содда, камтарона кийинишлари маъқул, токи меҳмон ўзини мезбон билан бирдай ҳис қилсин.

Уй эгаси меҳмонларни очиқ юз билан кутиб олиши лозим. Келган меҳмон аёллардан бўлса, унинг пальто сини ечдириш, уйга кирган ҳар бир меҳмонга жой таклиф қилиш керак.

Хотинингиз танимайдиган эркакларни кутиб олганда, уларни хотинингизга таништиринг. Бир-бирини танимайдиган кишилар меҳмон бўлиб келганда мезбонлар уларни бир бирига таништириши зарур, мезбонлар янги келган ҳар бир кишини меҳмонларга таништириб, исм-шарифини айтади, янги келган кишини танишиш учун кимнинг ёнига борса, ўша киши ўзининг исмини айтади. Таништирилганда ҳамма вақт олдин эркакларни хотин-қизларга, ёшларни катталарга таништирилади. Меҳмонлардан иккиси бир бирлари билан таништирилмоқчи бўлса, аввало, томонлар бунга хоҳлаётганлигига ишонч ҳосил қилмоғи лозим.

Меҳмонлар учун дастурхон юксак дид ва синчковлик билан, меҳмонлар учун ўнғай ва қулай бўлишини назарда тутиб тортилиши зарур. Стол оёқлари кишиларга халақит бермаслиги, стуллар зич қўйилмаслиги, дераза ва эшикдан кирган шабада меҳмонларга урмаслиги, стол ўртасига қўйилган гуллар баҳайбат бўлмаслиги шарт. Дастурхон стол тўрт ёнига 20 сантиметр қилиб туширилади. Ҳар бир кишига сочиқча ёки қоғоз салфетка қўйса ҳам бўлади. Ликопнинг ичига ёху, унинг чап томонига қўйилади.

Ҳар бир ўринга ликоп, унинг ёнига закуска учун ликопча қўйилади, ликопнинг ўнг томонига учини ликопга қаратиб пичоқлар, чап томонига тишларнинг пастга қаратиб вилкалар, унинг ёнига чуқур тарафини пастга қилиб қошиқлар қўйиб чиқилади. Енгил овқат иссиқ ва яхна таомлар, ёғ, мураббо, туз, мурч ва ҳасказолар учун махсус вилка ва қошиқлар ишлатилиши лозим.

Меҳмондорчиликнинг яхши ва файзли ўтиши овқатларнинг турли-туманлигига, идиш-товоқлар ва овқат ланишга керакли бўлган асбобларнинг тўғри жойлаштирилишига боғлиқ.

Меҳмондорчиликда ичимликлар ҳам бўлади. Столг минерал сув, лимонад, сок, компот кўзача ва графинларга қўйилган ҳолда қўйилади.

Столга вино ва ўткир ичимликлар ҳам қўйилиши мақсадга мувофиқ. Алкаголь ўз ҳолича зарарли. Абду Али ибн Сино ёзганидек:

Шароб — бадмастга ёв, ҳушёрга малҳам,
Шифодир — меъёрнда ичилса, кам-кам,
Кўп ичсанг шароб ҳам захри илондир,
Кам-кам ичилганда даво дору ҳам.

Улуғ рус ёзувчиси М. Горький Италиядан ёзган хатларининг бирида, винода ҳамма нарсадан кўп қуёш ҳарорати бор, яшасин вино қилишни биладиган кишилар, чунки улар қуёш ҳароратини инсон қалбига олиб кирадилар, деб бежиз ёзмаган.

Ичимликлар стол устида шишаси билан (оғзи очиқ ҳолда қўйилади). Минерал сувлар эса ичиш олдида очилади. Ичимликларнинг хилига қараб ҳар бир меҳмонга рюмка, минерал сувлар учун бакал қўйилади.

Нонларни тўртта тўрттадан дастурхоннинг турли ерларига қўйган яхши. Иссиқ овқатдан бошқа хўрақлар (қанд-қурслар, яхна овқат, мева-чева ва бошқалар) идишларга чиройли қилиб қўйиб чиқилади. Буларнинг ҳаммаси шундай жойлаштирилиши керакки, меҳмон кўнгли тусаган нарсаларни қийналмай ола билсин. Тановул қилинадиган таомларнинг ҳаммасини энг кекса кишига қуйишдан бошлаш керак. Шундан кейин коса ёки ликопчада келтирилган таомлар унинг ўнг томонидаги меҳмонларга навбатма-навбат қўйилаверади.

Ўзбек халқи одати бўйича меҳмондорчилик, зиёфат чойдан бошланиб, чой билан тугайди. Шунинг учун ҳар бир кишига алоҳида пиёла ва чой қошиқ қўйилади. Мева, мураббо, конфет, оқ қанд, торт вазалар ёки тақсимчаларга солинган ҳолда дастурхоннинг ўртасига қатор қилиб қўйилади. Чой чойнаклари мезбонларнинг ёшроғи олдида туради.

Столга қўйилган қанд-қурслар, мева-чевалар ва енгил овқатлар тартиб билан мутаносиб тарзда қўйилмоғи ва жуда кўп бўлмаслиги лозим. Улар барча меҳмонларнинг қўли етадиган қилиб жойлаштирилади. Олдин енгил овқатлар, кетидан суюқ овқатлар — шўрва, уграли ва гуручли ош ва ҳоказолар, кейин эса манти, норин, кабоб, палов каби таомлар берилади. Меҳмондорчилик сўнгида эса компот, чой, кофе, какао каби иссиқ ёки совуқ ичимликлар келтирилади. Ўзбек халқи удумига кўра, кўпинча паловдан кейин, қовун, тарвуз тортилади.

Меҳмонларни ҳар доим катта зиёфатлар уюштириб чақириш шарт эмас. Бир пиёла чойга, кечқурунги овқатдан кейин ёки дам олиш кунлари кундузи суҳбатлашиб ўтиришга кўнгилга яқин дўстлар, ёр-биродар-

ларни таклиф қилиш ҳам мумкин. Бундай вақтлар энгил овқат тайёрлаш ёки столга яхна таом би- ичимлик қўйиш мақсадга мувофиқ. Кўпинча ўз одати бўйича ҳовлингиздаги, чорбоғингиздаги, би- мевангиз ёки полизингиздаги қовун-тарвузингиз пи- ганида қўни-қўшнилари, дўст-жўралари таклиф этилади. Шоир Шукрулло чинакам халқ шоири Ғафур Ғул- уйида кўп бўладиган меҳмондорчиликдан бирид- дастурхон тузишни шундай тасвирлайди: «Катта- той чинни ...кўзачада ивигилган қора туршакнинг су- унча катта бўлмаган чиройли косачаларга янги чиқ- барра саримсоқдан тортиб кўк пиёз, ялпиз, каш- кертиб солинган қатиқ. Бир ликопчада янги чиқ- кўксултон билан довучча. Ёстиқлар устида лола, ч- мома-ю, бинафша. Хуллас, нимаики баҳор янгилиги б- са, ҳаммаси бор эди...»⁴².

Меҳмондорчиликда мезбонлар ўзларини жуда ях- тутишлари, самимий ва хушмуомала бўлишлари кер- Улар барчага барабар эътибор беришлари, бир э- илтифот кўрсатишлари лозим. Шунингдек, ошхона- доимо банд бўлиб юрадиган мезбонлар меҳмонлар к- фиятини бузади. Шунинг учун меҳмонлар келгу- ҳамма нарсани тайёрлаб қўйган маъқул. Уй эгаси- рор иш билан ташқарига чиқса, узр айтишни унут- ди, меҳмонни ёлғиз ташлаб унинг энсасини қот- майди.

Меҳмон бирор нарсани тушириб юборса ёки син- риб қўйса, мезбон уни кўрмасликка, эшитмаслик- олади. Хижолатга қолган меҳмонни бирор сўз ай- уялтирмайди.

Мезбон ҳамма билан бир хил муомалада бўла- ҳамма билан ўз ўрнида гаплашади, фақат бир ки- олдида гирди-капалак бўлмаслиги керак.

Мезбон одоблилиги шундаки, меҳмонларнинг- ларини эркин тутишлари, очилиб, хурсандчилик би- ўтиришлари учун барча имкониятларни яратади.

Хуш тавозе мезбон меҳмонларни зериктирмай- Суҳбат учун мавзу топиб беради, ўзаро гаплашиш- ри учун шароит яратади, машғул бўлиб туришл- учун барча нарсаларни, яъни шахмат, шашка, аль- ва ҳоказоларни муҳайё қилиб қўяди.

Меҳмонлар овқатини еб тугатмасдан, мезбон еб- либ, ўрнидан турмайди, аста-секин овқатланади, ул- ни шоширмайди (мезбоннинг бўш косасини кўр- меҳмон ҳам тезроқ тугатишим керак экан деб ўй- масин).

Меҳмонлардан бирортаси мезбонга хушёқмаса, буни билдирилмайди. У билан ҳамма қаторида муомала қилинади. Акс ҳолда, мезбонни ноқулай аҳволга солиб қўйилади.

Бу ўринда «Қобуснома»дан қуйидагини келтириш мақсадга мувофиқ: «Эй фарзанд меҳмонга миннат қилмагил, очиқ юз билан гапиргил. Ҳар бир киши сенинг меҳмонинг бўлса, шодлик билан таомингни есин. Меҳмонлар... кетишни хоҳласалар, бир-икки тавозе билан кетманг деб илтимос қил, учинчи марта сўрасалар, самимият билан рухсат бергил... Агар меҳмон сенга қаттиқ гапирса, унга қаттиқ сўз демагил, балки ҳурматини сақла».

Хуллас, мезбонлар меҳмон кутиб олишнинг барча тартиб-қоидаларига аниқ ва пухта риоя қилсалар, меҳмонларнинг кўнглини оладилар; ўзларининг ҳам кайфиятлари кўтарилиб, қариндошлари, дўстлари, танишбилишларини яхши меҳмон қилганликларидан мамнун бўладилар.

Меҳмонлар

Меҳмондорчиликка чақирилган бўлсангиз, ҳеч қачон кечикманг, чунки, бу билан мезбонларни ҳижолатга қўясиз ва бошқа меҳмонларга ҳурматсизлик қилган бўласиз. Башарти узрли сабаб билан кечиксангиз, мезбонлардан ва ўтирганлардан узр сўраб, кўрсатилган столга ўтириш, кечикиш сабабини баралла айтманг. Урни келганда, нима учун кечикканингизни мезбонларга айтасиз, албатта. Аммо мезбонларнинг меҳмон кутишга тайёргарлик кўришларига халал бермаслик учун жуда эрта бориш ҳам яхши эмас. Кўп меҳмонлар тўпланиб қолган уйга кириб қолган хонага кирсангиз ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси билан қўл олишиб кўришишга уринмасдан, фақат мезбонлар билан қўл бериб сўрашиш лозим, қолганларга умумий таъзим қилиб салом берса бўлади. Лекин «Ёппасига салом бердик», «Ўтирганларга саломлар бўлсин» деган дабдабали, кинояомуз сўзларни ишлатмасдан, оддийгина қилиб, «салом, ёки ассалому алайкум» деган маъқул. Сиз кириб келган пайтда мезбонлар ичкарида бўлса, аввал меҳмонлар билан умумий саломлашиб, кейин мезбонларга албатта яқин бориб, улар билан айрим саломлашинг. Шубҳасиз, мезбон сиз келишингиз билан истиқболингиз томон юради.

Меҳмондорчиликда жуда ҳам тортинчоқлик қилмаслик, аксинча сурбетларча хатти-ҳаракат қилиб, жуда «очиқлик» кетмаслик ҳам керак. Ҳар бир киши сода ва табиий ўтирса, ўзини яхши сезади, бошқалар эътиборини жалб қилмайди ёки энсасини қотирмайди. Дастурхон атрофида ўтирганда тез-тез ўзига оро бериш соч тараш, кўзгуга қарайвериш ярамайди. Пардоз-апардоз уйда қилиб келинади. Агар пардозингиз бузилганлигини билиб қолсангиз, аста ўрнингиздан туриб, қоронғи дорга чиқинг-да, ўша ерда у ёқ-бу ёғингизга қараб келинг.

Зиёфатда бирон воқеани кўпчиликка қизиқарли мароқли қилиб ҳикоя қилиб бера билиш қўлингиздан келса, албатта айтинг. Лекин жуда ҳам берилиб кетмасдан чегарадан чиқиб кетманг. Суҳбат мавзуи ўтирганларнинг барчасига қизиқарли ва тушунарли бўлиши керак; фақат ўзингизнинг касбингизга оид масалалар ҳақида, шунингдек ўтирганларга ёки уларнинг айри-айриларига, айниқса мезбонларга ёқмайдиган мавзуларга оғиз очмаслик керак. Зинҳор-базинҳор ўзингизни шахсий ишларингиз, оилавий жанжаллар, ўзгаларнинг камчиликлари ҳақида гапирманг. Зиёфатда фикри-фаришадасод, сассиқ гапларни айтадиган кишининг усталик билан танобини тортиб қўйса бўлади. Буни уйнинг эгаларининг гаплари ўтирганларга ёқмаётганлиги ўринли қилиб билдирилганлиги мақсадга мувофиқ. Агар бу гаплардан у хафа бўладиган бўлса, ўзидан кўрсин.

Биров сўзлаётганда унинг сўзини бўлиш, гапирарканга аралашиб одобдан эмас, шунингдек биров гапирарканда эснаш, китоб, газета ўқиш, атрофга аланглаш, соатга қарайвериш ярамайди. Агар сўзлаётган кишининг гапи сизга қизиқарли бўлмаса, бошқа тўдага ўтирган маъқул. Сиздан ашула айтиб, ўйнаб ёки бир-бир шеър ўқиб беришни илтимос қилсалар, қўлингиздан келса бош тортманг.

Дастурхон атрофида содда ва табиий ўтириш ўрганмоқ лозим. Одатда столга ҳаммани уй бекаси таклиф қилади. Овқат вақтида эркак ўзининг ўнг тарафини мониди ўтирган аёлга илтифот кўрсатади, шу билан бирга чап ёнида ўтирган хотиндан юзини ўгириб олмамайди. Зиёфатда аёллар эркаклардан кўпроқ бўлса, эркак фақат улардан бирига эътибор қилмасдан, ҳаммасига бир хил илтифот қилади.

Уй бекаси меҳмонларни бирон овқатни ейишга таклиф этганда зўрламаслиги керак. Дастурхондаги о

қатларнинг бирортаси сизга ёқмаса ёки парҳезингизга тўғри келмаса, миннатдорчилик билдирингу, нима учун еяолмаслигингиз сабабини айтманг. Қўйилган овқатларни ҳадеб мақташ ҳам, камситиш ҳам мумкин эмас. Меҳмондорчиликда кам овқат ейиш керак деган андиша билан ўзингизни сипогарчиликка олманг. Уйда ҳам, меҳмондорчиликда ҳам кўнгил кўтарганича ейиш керак: бундан ўзингиз ҳам мезбонлар ҳам хурсанд бўлади.

Ичимликни зўрлаб ёки авраб, илтимос килиб ичкизиш ярамайди. Ичкингиз келмаса-ю, қадаҳлар кўп кўтарилаверса, ҳар гал қадаҳни уриштириб, бир оз хўп-лаб қўя қолган маъқулроқ. Винолар бўлиб-бўлиб ичиладиса, ўткир ичимлик бирданига охиригача ичилади.

Овқат вақтида чекмаслик керак. Агар жуда чеккингиз келса, балконга ёки ҳовлига чиқиб хуморингизни қондиришингиз мумкин. Агар дастурхонда чекиш мумкин бўлса, меҳмонлардан рухсат сўранг. Улардан бирортаси рози бўлмай эътироз билдирса чекманг.

Меҳмондорчиликда зиёфатда ҳар бир кишининг хатти-ҳаракати, юриш-туриши одоб нормасида бўлиши мақсадга мувофиқ. Бу нарса кишининг ўзини ҳам, бошқаларнинг кайфиятини ҳам кўтариб юборади, хурсандчилик устига хурсандчилик қўшади. Меҳмонлардан бирортаси ноқулай иш қилиб қўйса (бирон нарса-ни синдириб, ерга тушириб, тўкиб юборган бўлса) ўзингизни пайқамасликка олишингиз зарур. Аралашингиз ёки «кўзингизга қарасангиз бўлмайдимиз?» дея дакки бериш билан беихтиёр гуноҳ қилган кишини хижолат қилиб қўясиз. Тарбияланганлик, деган эди А. П. Чехов, овқатни дастурхонга тўкмасдан ейишда эмас, балки бошқа бирон киши дастурхонга овқат тўкиб юборганини пайқамасликдадир.

Меҳмондорчиликда кўп одам тўпланса, мезбонга яқинроқ бўлган меҳмон ўтириш мутасаддиси ёхуд тамада бўлади. У меҳмондорчиликни бошқаради. Бу вазифа анча мураккаб бўлиб, уни ҳар ким ҳам қилавермайди. Тамада сўзамол, сезгир, сал қизиқчироқ бўлгани маъқул. Бошқачароқ қилиб айтганда, у ўтиришнинг гули бўлиб, илиқ кайфият, самимий кулгу, хурсандчилик устига хурсандчилик келтиришга ҳаракат қилади.

Шундай нотиқлар борки, узундан-узоқ сўзлаб кетади ёки мансаби юқори бўлган мезбонни ўта хушомад-

гўйлик билан мақташга тушади ёки зиёфатнинг «адори» қолиб, навбатдаги сўз бермоқчи бўлган меҳмон (агар у бошлиқ ёки мансабдор бўлса)ни таъриф-таваккилла бошлайди. Бундай қилиш ярамайди. Тамада эътифатни моҳирона бошқариши, сўзлари қисқа, аниқ бир мақсадга қаратилган (яъни ўтиришни чиройли эсда узоқ сақланадиган) бўлишини таъминлаши зарур.

Кетиш вақти бўлганда мезбонлар ижозати билан ўрнидан турилади. Бирон сабабга кўра, меҳмондорчиликдан эртaroқ кетишингиз зарур бўлса, аввал мезбонларга узрингизни айтиб, кейин бошқа меҳмонлар билдирмасдан чиқиб кетинг. Ҳамма ўриндан турган аёлларнинг бемалол туришларига имкон туғдириш учун, стулни четга тортиб, унга йўл бўшатилади.

Меҳмондорчиликда узоқ қолиб кетиш одобдан эмас.

Совға—бу эътибор

Кундалик ҳаётимиз байрам ва маросимларга, оилавий шодиёналарга тўла! Туғилган кунлар ва юбилейлар, бахт ва уй тўйлари, анъанавий байрамлар ва коллектив тантаналар ҳар бир уй ва маҳалла-кўйда, маҳалла қандай ишхона ва муассасада тез-тез учраб туради. Дўстингиз диссертация ёқлайди, қариндошингизни ўқли йигитлик вазифасини бажариб қайтади, аканга юбилей ёшига киради, укангиз ҳаётга йўлланма олади, синглингиз турмушга чиқади... Буларнинг ҳаммаси санаб чиқиб бўлмайди. Инсон ана шундай бахтли дониларини ўзига энг яқин кишилари ва дўст-биродарлар билан бирга баҳам кўриб ўтказишни хоҳлайди. Яқин кишилари эса, унинг шодлигига шодлик қўшигиси бўлади.

Халқимизда — ана шундай кунларда қариндош уруғлар олдига, энг яқин кишилар ҳузурига, дўст уйига қуруқ бориб бўлмайди, деган нақл бор. Шунинг учун, ҳар ким юрагидан чиқариб, баҳоли-қудрат унинг ўз совғасини — ҳурмат-эътиборини тақдим этади. Бу ро, оддий ва одми ҳамда беминнат совға кишида илҳам меҳр уйғотади. Бошқаларнинг унга кўрсатган эътиборидан инсон хурсанд бўлади, кўнгли шодликларга бўлади, одамларга нисбатан меҳри ва ишончи орта, самимий миннатдорчилик туйғуси юзига уради. I

ровард оқибатда, инсонлар ўртасида меҳр-муҳаббат ва қадр-қиммат, оқибат ва одамгарчилик, ҳурмат ва эътибор ортади. Демак, совға муҳаббат, дўстлик, яхши тилак ва эзгу орзу-умидни ифодалайди. У кишилар ўртасидаги муносабатни белгилайди. Шунинг учун ҳар қандай киши совға қилишга алоҳида эътибор бериши, унга юксак дид билан қараши ва уни танлашда масъулият ҳис қилиши лозим. Энг аввало, нимани, қачон ва кимга совға қилишни билмоқ зарур. Умуман, шундай совға қилиш керакки, у кишида севинч уйғотсин.

Совға танлашнинг ўзи мураккаб. Совға танлаганингизда, уни қабул қилаётган киши ундан хурсанд бўладими, йўқми? Унинг таъби, диди, қизиқиши қанақа? Буларнинг ҳаммасини ҳисобга олиш керак бўлади. Зеро, номигагина совға қилиб бўлмайди. Совғалар тақдим этилаётган кишиларнинг имконияти, эҳтиёжи, қизиқиши, характери, диди, қолаверса турмуш тарзига мос келиши керак.

Совға қимматбаҳо, фойдали, зарурий бўлиши керакми? Бу саволга ҳам ҳа, ҳам йўқ деб жавоб бериш мумкин. Буларнинг ҳаммасини конкрет вазият белгилайди. Шунинг учун, ҳа деймизки, сиз олган совға ҳеч нарсага ярамаса, номигагина бўлса, уни тақдим қилмаган маъкул. Шунинг учун, йўқ, деймизки, совға оламан деб, ўзингизнинг моддий шароитингизни ноқулай аҳволга тушириб қўймаслигингиз керак.

Одатда совға диққат-эътибор билан танланади. Чунки, у ўз ҳолича бўлмасдан, олиб бораётган кишига нисбатан сизнинг яхши, холис муносабатингизни ифодалаши шарт. Масалан, аёлларнинг ҳаммаси гулни яхши кўради. Буни ҳамма билади. Мана, сиз иш юзасидан ҳамкасб аёл уйига бораёпсиз. Қўлингизда уч дона атир гул бўлса, қандай яхши. Уни кўриб аёлнинг юзлари лола рангга айланади. Ўз ўрнида бу табассум сизга ҳам дилхушлик бахш этади.

Совға бирон-бир заруриятга ярайдиган бўлиши ҳақида гап кетаркан, унда китоб ёки гул, қўлқоп ёки хайкалча, гулдон ёки қўнғироқли соат ва ҳоказоларнинг амалда ишлатилиши мумкинлиги ҳисобга олинган. Агар улардан фойдаланиш мумкин бўлмай қолса, булар ўз қимматини йўқотади. Масалан олган нарсангизга ёки кенг келиб қолса ёки уйда худди шу нарса бор бўлса.

Совғанинг нархи унчалик аҳамиятга эга эмас, у ҳар бир кишининг имкониятига боғлиқ. Юқорида айтгани-

миздек, совғангиз қимматбаҳо бўлса, кишини ноқу аҳволга солиб қўясиз. Чунки, у ўрни келганда ху шундай совға қиламан деб, қийналиб колиши мумкин. Катта, қимматбаҳо совғалар уй тўйи, бахт шодиёна юбилей, шунингдек, инсон ҳаётида юз берадиган жумуҳим воқеа муносабати билан коллектив бўлиб ҳаёт этилади. Коллектив бўлиб қилинадиган совға ўрларча ўзаро муносабатнинг ифодалаш белгиси, ишонадаги надагиларнинг мазкур кишига бўлган ҳурматини рамзи бўлмоғи лозим. Айрим ҳолда коллективда унинг ҳурмат ва эътибори бўлмаган бошлиққа барнинг розилигига қарамай, ёппасига пул тўплаб, бир нарса олинадиган бўлса, бу — совға ниқоби остидан хушомадгўйлик ҳисобланади. Бу фикримиздан бошлиққа совға қилиш керак эмас, деган маъно келиб чиқмади. Агар бошлиқ юбилейини ўтказмоқчи ёки пенсия чиқмоқчи ёки оилавий шодиёнаси бўлса, ишхонадагилар ҳеч қандай ғараз ва манфаатни кўзламай баҳар қудрат совға олиб борадилар. Бундай совға хизматли сифати қандай бўлишидан қатъи-назар инсоний қиммати бир хил бўлган кишиларнинг бошлиққа нисбатан ҳурмат-эътибори ва дўстона муносабатининг ифодаси ҳисобланади.

Кишиларга қилинадиган совға арзон, чиройли ва айни вақтда ўзига хос бўлиши зарур. Ижодий қилиятга эга бўлган кишилар ўзларининг шеърини, ақласини, чизган суратини, бирон-бир амалий санъат мунасини инъом қилишлари мумкин. Ёхуд дўстининг билан қачонлардир бирга тушган суратни (дўстининг уни ёдидан чиқариб юборган бўлса) олиб келсангиз унинг шодлигига шодлик қўшасиз.

Совға танлашда кишилар ўртасидаги ўзаро яқинлик муносабатларининг даражаси, унинг характерли муҳим роль ўйнайди. Сиз учун энг яқин кишига қилинадиган совға билан ишхонада бирга ишлайдиган хушкасбингизга ёки оддий салом-алик қилиб юрадиган хушниш-билишингизга ёки устозингиз ва шогирдингизга қилинадиган совға ўртасида, шак-шубҳасиз, фарқ этилади. Бировнинг хотинига ички тунги кийимлик олиб борсангиз, эру хотинни ноқулай аҳволга тушириб қолмасиз, албатта.

Совға танлаганда кишининг ёши ҳам ҳисобга олинади. Ёши ўтган кишига гулдор ва равшан галстук кампирларга ранг-баранг гулли кўйлак совға қилинмайди, албатта. Шунингдек, аёл кишига (агар у

кадиган бўлса ҳам) муштук ёки папирос, ёхуд ўткир спиртли ичимлик кўтариб борсангиз, хунук кўринади. Эркакларга гулдаста (бундан айрим ҳоллар, мустасно), ширинлик, атир ва ҳоказолар совға қилиш ўринли эмас. Ғамгин, мунгли мазмунга эга бўлган суратни куёв-қаллиғни табриклагани олиб бориб бўлмайди.

Совғаларни қандай тантана муносабати билан олаётганлигингиз ҳам муҳим роль ўйнайди. Аёлларнинг туғилган кунига ва 8-март муносабати билан уй-рўзгор буюмларини олиб бориб бўлмайди. Чунки уларнинг шахсий ҳаётидаги ажойиб ва ширин кунда, рўзгор вазифасини атайин эслатгандек бўлиб қоласиз.

Муайян ҳолларда нима совға қилиш аниқ бўлади. Масалан, юбилярга — телевизор, пенсионерга — холодильник, янги туғилган чақалоққа — аравача, диссертантга — портфель ва ҳоказолар. Лекин булар таниш-билишлар билан биргаликда, маслаҳатлашиб қилинади. Чунки кўпчилик бир-биридан беҳабар совға харид қилса, олинган нарса бир хил бўлиб қолиши ҳам мумкин.

Кишининг маънавий дунёсини бойитадиган, унга эстетик озиқ берадиган совғалар ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Китоблар, ажойиб санъат намуналари: пейзаж, ҳайкалча, керамика ва ҳоказолар энг яхши совғадир. Кейинги йилларда нашриётларимиз полиграфик жиҳатдан анча чиройли, бежирим китоблар нашр этмоқда. Кўп томли китоблар, юбилей нашрлар ҳам айни совғабодир. Агар дўстингиз севган ёзувчининг янги асарини топа олмасангиз, букинистик магазиндан илгари босилиб чиққан камёб нусхани олиб борсангиз, нур устига аъло нур бўлади. Лекин, китобда табрикномангизни ёзиш асло мумкин эмас. Фақат китоб авторигина, ўз автографини ёзиши мумкин. Акс ҳолда сиз китобни бузасиз. Бунинг учун чиройли откриткага юрак сўзингиз ва истагингизни билдириб маълум қилганингиз маъқул.

Гул — энг яхши совға. Гулни кўрганда ҳар қандай кишининг баҳри-дили очилади. Аёлларнинг юзлари лолақизғалдоқдек ёришиб кетади. Учрашувлар ва кузатишларда, бахтли дамлар ва ҳижрон кунларида, шодиёна ва аламли дақиқаларда инсоннинг ҳамроҳи ҳар доим гулдир. Шунинг учун, қадимги афсона ва эртакларда гулларга турли маъно берганлар; айримлари севги, бахт ва яхшилик рамзи бўлса, бошқалари ҳижрон ва айрилиқни ифодалайди...

Совға танладингиз, энди уни қандай топшириш керак. Бу ҳам ўзига хос маданиятни талаб этади. Уни ортиқча дабдабасиз, камтарона, аммо муносиб тарзда топширган маъқул. Шундай ҳоллар бўладики, киши уялиб, совғани қандай ушлашни, қаерга қўйишни, нима қилишни билмай қолади. Айниқса, кўпчилик орасига кирганда киши ўзини йўқотиб қўяди. Шунинг учун, ҳар бир киши табрикламоқчи бўлган кишинини, нима дейишини эсдан чиқармаслиги лозим.

Совға ўралган қоғозда нархи ёзилган ёрлиқ ёки магазин кассасининг чеки сақланмаслиги маъқул. Уй эгаларига совғани қаерга қўйиш ҳақида маслаҳат берманг. Шунингдек, совғани ахтариб юрганлигингизни ёки таниш-билиш қилиб топганлигингизни ёки унинг «нақадар ажойибли»гини таъкидламаслик зарур. Гулларнинг қоғозини олиб тақдим этган маъқул. Гулдаста чап қўлда бўлади, ўнг қўл доим эркин туриши керак.

Совғани қандай қабул қилиб олиш керак. Айримлар уни қабул қилишни билмайдилар, оқибатда совға олиб келган кишилар ранжиб қоладилар. Ҳар қандай совға, ўша замони очилиши зарур. Уни бир томонга қўйсангиз, тақдим этган кишининг кайфияти бузилади. Совғани олганда, хурсандчилигингизни жуда ошкора билдириш ҳам, ичингизда гулдираб қўйиш ҳам ярамайди. Ўзингизни тўғри тутиб, совға бераётган ҳар бир киши билан саломлашиб, унга миннатдорчилик билдирган тузук.

Совғалар қандай бўлишидан қатъи назар чин юракдан, самимият билан қабул қилинади.

Совға этилган гулларни меҳмонлар кўзи олдида илгаритдан тайёрлаб қўйилган вазаларга шошилмасдан эҳтиётлаб қўйган яхши.

Башарти бирон-бир киши совғасиз келса, уни бошқалар қатори бир хил тарзда, самимият билан қабул қилинади. Унинг келганлиги учун миннатдорчилик билдирилади. Шундай хатти-ҳаракат қилиш керакки, совғасиз келганлиги учун хижолат бўлиб турган меҳмонни янада хижолатга қўймаслик керак.

Ниҳоят охирги маслаҳат. Қариндош-уруғлар, дўстлар, таниш-билишларнинг туғилган кунлари санасини ёзиб юрадиган ён дафтарча тутган маъқул. Чунки ҳамма нарсани хотирда сақлаш мушкул.

Кийинишда ҳам кийиниш бор

Халқда «Кийимига қараб кутиб оладилар, ақлига қараб кузатиб қўядилар» деган нақл бор. Бу гапдан кийинишда инсоннинг ички ва ташқи гўзаллиги уй-ғунлашган бўлиши лозимлиги каби мазмун* ётади. Чунки кийинишда кишининг ички маънавий бойлиги, эстетик диди ва ақлий камолати бир бутунликда намоён бўлади. Бироқ кийим-бошнинг аҳамиятини ошириб юбормаслик керак. Инсоннинг ўзи ҳар доим диққат-эътиборда бўлади.

Шунингдек, нафосат алоҳида бир тушунча, ахлоқийлик бошқа бир тушунча бўлиб қолмаслиги керак. Уст-бошга қараб баҳо берадиган бўлсак, у ҳолда ким одмигина кийинса, у камтарин одаму, ким ясаниброк кийинса, у мақтанчоқ, олифта экан деган хулосага келиб қоламиз. Қандай кийиниш лозимлигини ҳақиқий тарбияланган киши жуда яхши билиши лозим.

Модага мослаб одмигина кийинган, усти-боши ўзига ярашиб турадиган киши қанчалик ёқимли ва жозибали кўринса, модага кўр-кўрона эргашиб, гавда тузилишини, яъни бўйининг баланд ва пастлигини, ориқ-семизлигини, бўйининг узун ва калталигини, сочининг қора ёки сариқлигини ҳисобга олмай, ҳаддан ташқари тор ёки қисқа, ялтироқ ёки кўзга ташланиб турадиган кийим кийган киши шунчалик хунук, кулгили ва сўхтаси совуқ бўлиб кўринади.

Мода талабига биноан кийиниш керак, деганда, унинг кетидан қувиб, модапарастлик қилиш назарда тутилмайди. Йил-ўн икки ойнинг ҳар бирига янги кўйлак тиктириш мумкин эмас. Шундай қилишга ҳаракат қилишнинг ўзи телбалик бўлур эди. Зеро инсон фақат кийиниш учун яшамайди. Балки, кийимингиз қачон ва қаерда зарур бўлишини олдиндан ақлан ўйлаб, кейин харид қилган маъқул. Ахир, уй халати билан ёки жинси шим кийиб театрға борилмайди, дафн қилиш маросимига ялтироқ уст-бош билан келинмайди, спорт кийими билан ресторанга, иш кийими билан тўйга борилмайди, уйда, ишхонада, сайлгоҳда, тантаналарда кийиладиган уст-бошлар ҳар хил бўлади. Кийиниш санитария қоидаларини ҳисобга олган ҳолда бўлиши лозим. Жуда тор кийим организмга ҳаво ўтказмайди, ҳаракат қилишимизга халакит беради. Иссиқда синтетик материалдан кийим кийиш мумкин эмас.

Кийимнингиз модага монанд, арзон ва қулай бўлгани маъқул. У сизда ажойиб бир уйғунликни ҳосил қилиб, тикилиш чоклари, йўллари, беагаги ва кўринишигина эмас, балки материалнинг хили, ранги ва гуллари ҳам қадди-қоматингизга мос бўлиб тушиши, «қуйиб қўйгандек» турмоғи лозим. Кийимнинг ранги сочкўз ва баданнинг рангига мослаб танланади. Шунингдек, кийим пойафзал, бош кийим, қўлқоп ва бошқа бевозларга монанд бўлиши зарур.

Кийимнинг шакли ва рангини, ундаги чизиқларининг бир-бирига мос келишини тўғри танлай олиш кишининг дидига боғлиқ. Қандай кийим кийишни ва бунинг учун нималарга эътибор беришни билмоқ учун модалар уйи мутахассисларидан маслаҳат олган яхшироқ. Кийим танлаш кишининг дидидан ташқари, ёши, қадди-қомати, имкониятига боғлиқ. Шунинг учун ҳам ҳар бир киши ана шу нуқтаи-назардан кийим-бош харид қилади.

Иш кийим ихчам, қулай ва пишиқ бўлиши билан бирга, кишига ярашиб турмоғи зарур. Ҳар ким ўз иш характерига қараб махсус кийимлар кияди. Зиёлилар ишга коржомга кийиб бормайдилар, албатта. Шунинг учун улар кийимлар одми, кўримли, соддагина қилиб тикилишига, фасони ва материали иш шароитига мос бўлиб тушишига интиладилар.

Уйда кийиладиган кийимлар рўзғор ишларини бажаришга халакит бермайдиган ва дам олиш учун қулай бўлиши керак. Кундузги ва тунги халат ва пижамалар, юз-қўлми юваётганда, уй ишларини бажараётганда кийиладиган шим, кўйлак ва фартуклар жуда зарурдир.

Театрга, тантаналар ва зиёфатларга кийиладиган кийимлар бичими замонавий модага мослиги билан ажралиб туради, шунинг учун бу кийимлар фасонини юқори дид билан танланади.

Кийимлар ҳар фасл шароитига монанд тиктирилади. Ёзлик кўйлакларни иссиқни яхши ўтказмайдиган, енгил, тез-тез ювганда ва қуёшда ранги айнамайдиган газламалардан тиктирган маъқул. Очиқ рангли ва турли гулли бўлса, улар табиат манзараси билан уйғунлашиб кетади, табиат кучоғида, сайлу сайргоҳларда жуда чиройли кўзга ташланади. Шунингдек, эркеклар ва аёллар кийимлари уларнинг ёши, бўйи-баста, ориқ ёки тўлалитига қараб тиктирилганлиги маъқул.

Бу ўринда биз эркакларнинг галстук тақиши ҳақида қуйидаги фикрларни билдирмоқчимиз. Чунки кўпчилик эркаклар бунга унчалик эътибор бермайдилар. Модали костюм, янги кўйлак кийганингиз билан либосларингиз етарли бўлмайди. Улар билан бирга галстук тақсангиз, шундагина тўла-тўқислик ҳосил бўлади. Шу кунларда энсизроқ ва боғичи ихчам тортилган галстуклар тақиш одатга айланиб қолди. Галстукнинг гули ва ранги костюм ва кўйлагингиз рангига мос келиши лозим. Сидирға рангли кўйлақларга гули ёрқин галстуклар жуда ҳам ярашиб тушади. Галстукнинг чиройли туришини истасангиз кечқурун тугунни ечиб қўйинг.

Мода билан кийиниш яхши. Чунки кийиниш атрофмуҳит таъсирида ва ҳаёт талаблари нуқтаи назаридан ўзгариб боради. Унинг ўзгариши давримизнинг шиддаткор одими, ҳаётимиз гўзаллиги, қолаверса халқимизнинг моддий фаровонлиги тақозосининг қонуний оқибатидир. Французларда «Дид ҳақида мунозара қилмайдилар» деган қадимий мақол бор. Дид — жуда мураккаб тушунча. Кўз олдингизга келтириб кўринг: бирданига дунёдаги барча миллат ва элатларнинг диди бир хил бўлиб қолди деяйлик — улар бир хил кийинса, пальтоларининг, бош кийими ва пойафзалларининг ранги бир хил бўлса — жуда қуруқ манзара пайдо бўлур эди. Аксинча, ҳар ким нимани хоҳласа, нима рўпара келса, гавдасига илиб олаверса — ҳаммаёқ олақуроқ бўлиб кетарди. Унда эстетик дид деган нарсанинг ўзи бўлмасди.

Дид — бу энг аввало, ўзингизга ёқадиган ва ярашадиган қилиб модали кийиниш. Чунки, кишилар мода учун эмас, мода кишилар учун. Бўйи пастроқ қизлар кўркамроқ кўриниш учун баланд пошналар туфли киядилар. Агар узун бўйли қизлар баланд пошналар туфли кийсалар, жуда дароз бўлиб кетиб, хунук кўринадилар.

Мода тез ўзгариб туради. Ҳеч ким умрининг охиригача бир хил тикилган уст-бош билан ўтмайди. Ҳар ким ўз дидига тўғри келадиган қилиб кийинади. Кимдир мода кетидан қувиб юради. Айримлар ундан ўзиб кетмоқчи бўлади. Бошқа бировлар эса ҳеч нарсага эътибор бермайди.

Моданинг ҳам ўз талаб ва қонунлари бор; у кўпчилик томонидан қабул қилинади. Айрим ҳолда мода турмушимизга кириб келгунча узоқ йўлни босиб ўтади.

Айрим ёши улуғ кишилар тўн, махси-калиш кийим юрадилар, чунки бу кийимлар иссиқ ва улар учун қўлай. Бунинг учун пешонани тириштирамаслик керак. Ёшлар жинси, чийдухобадан ихчам ва енгил қилиб тиктириб, қадди-қомати ва ёшига қараб кийинсалар бу ҳам яхши. Ҳар кимнинг ўз диди-таъби бор. Лекин модапарастлик қилиб, ўзига ўтирмайдиган кийимларни кийиб, кўчама-кўча санғиб, ҳеч ерда ишламай, совуқ қилиқлар қилиб юриш ёмон.

Кийим-бош қўлай ва амалий жиҳатдан зарур бўлганда би билан бирга, нафосат нуқтаи назаридан бежирма бўлмоғи лозим. Ҳар бир тарихий даврнинг ўз мода бўлиб ва тарихий жараёнда у ўзгариб, кишиларнинг диди, талаб ва эҳтиёжини қондириб келган.

Модада такрорланишлар ҳам бўлиб туради. Бу такрорланиш айнан ўша шаклнинг қайтарилиши эмас, балки янги услуб, муайян давр талаб доирасида бўлади. Аёллар модаси тез ўзгариб туради. Шунинг учун ҳам аёллар модаларга сезгирроқ бўладилар.

Ҳар бир кишининг кийим-боши бир-бирига мос тўнатиши, ҳаммасини олиб қарайдиган бўлса, уларнинг ҳаммаси бир бутун, тўла уйғунлик ҳосил қилмоғи лозим. Бунга қандай эришиш ҳақида, рассом — моделерлар жуда батафсил маслаҳат бера оладилар. Биз эрда кийинишнинг умумий томонларига тўхталиб ўтишдик, холос.

Шуни алоҳида айтиб ўтиш керакки, модали костюм кўйлак ёки пальто тиктириб кийиш имконияти ҳақида доим ҳам бўлавермайди, бироқ кийим-кечак ва уларнинг бошни тоза тутиш, ювдириб ва дазмоллаб кийиш ҳақида кимнинг қўлидан келади. Оддий ва арзон материалдан чиройли қилиб тикилган ёки яхшилаб дазмолланган кўйлак кийиб, шалвираб турган ипак кўйлақдан афзалдир. Тозалаб, ялтиратиб кийилган эски кийим янгисидан чиройлироқ кўринади. Модага ўзгариб берилиш, керагидан ортиқча ясан-тусан қилиб юриш олифталикка, сатангликка олиб келади. Бу эса кишининг камтарлигини йўқотади, оқибатда ташқи қиёфаси билан бошқалардан ажралиб юриш учун интилимга олиб келади. Натижада бундай олифталар кишининг назар-эътиборидан қолади.

Кийимга турли-туман тақинчоқлар, попук, танга кўзмунчоқ, бўйинга крест, расм ва бошқаларни осиб ёки тақиб юриш яхши эмас. Фақат безак бўладиган қимматбаҳо нарсаларни ўринсиз ёки мақтанлиш учун

тақиб юриш керилиш ва мақтанчоқликдан келиб чиқади. Костюмни тўлдирувчи қўшимча нарсалар, сумка, маржон, исирға, узук ва бошқалар кийинишнинг умумий кўринишида муҳим роль ўйнайди, буни инкор қилиб бўлмайди албатта. Лекин уларни нафосат ва дид билан танлаш, конкрет вазиятда таққан маъқул.

Аёллар сочини тараб, тирноқларини яхшилаб юриши, пойабзал, сумка ва қўлқопларини саранжом-саришта тутиши лозим. Ўткир ҳидли атир сепмаган маъқул; чунки унинг ҳиди атрофдагиларга ёқмаслиги мумкин.

Уйда пижама, халат кийиб юриш мумкин, аммо уйга бегона одам келиб қолса, албатта, одатдаги кийимлар кийиб олинади.

Дидли киши кийимларни танлаши билан бирга, уларга эътибор бериб юрмоғи лозим. Бирорта тугма тушиб кетган, ёки костюм-шимингизга доғ теккан бўлса тезликда тозалаб олиш қийин эмас. Хуллас, ҳамма гап фақат модали ва қимматбаҳо кийинишда эмас, балки кийинишнинг ўзини билишда. Инсонни хушбичим қилиб турадиган қимматбаҳо кийим-кечак ёки тақинчоқлар эмас, балки тозалик, тартиблилик, пухталикидир.

Овқатланишни ҳам билиш керак

Қадимги грек шоири Гессиод йигирма етти аср муқаддам: «Очлик ва севги дунёни бошқаради», деб ёзган эди. (Бу сўз билан у овқат емай юр, демоқчи эмас, балки меъёрида егин, деб таъкидлаяпти). Унинг айтганига кўп вақтлар ўтди. Бу давр ичида инсоният кўп нарсани билиб олди, жумладан овқатланиш санъатини ҳам эгаллаб олади. Афсуски, бизнинг замонамизга келиб, айрим кишилар учун овқатланиш ҳавасга айланиб қолди. Айрим кишилар, одамзод овқат ейиш учун яшамасдан, балки яшаш учун овқатланиши лозимлигини эсдан чиқариб қўядилар. Французларда таом ва ишқдан тўйиб кетиш хавфлидир, деган нақл бор. Шунинг учун дастурхондан яна озгина бўлса, еб-ичардим деган истак билан турган маъқул.

Овқат тайёрласа бўлди, еявериш мумкин, қорин тўйса бас, деб ўйлаш нотўғри. Овқатланишнинг ҳам ўз

қонун-қоидаси бор. Бу қоидалар ҳар қандай бошқа қоидалар каби тажрибадан ўтказиб чиқарилган. Бу қоидалар биргаликда овқатланаётганларни ҳурмат қилиш лозим, деган маънодан келиб чиққан.

Халқда «Иштаҳа овқат олдида очилади» деган ибора ишлатилади. Ҳар қандай халқ мақоли каби, бу ҳикмат ҳам кишиларнинг ҳаётий тажрибасидан вужудга келган: овқатнинг турли-туманлиги ва ширин таъми ҳақиқатан иштахани очади. Улуғ рус физиолог И. П. Павлов нимага шундай эканлигини физиологини нуқтаи назардан исботлаб берган. Ширин қилиб тайёрланган овқат ёқимли ҳид тарқатади, натижада сўлақсоки кўп ажралиб чиқа бошлайди: бу эса, ейиладиган овқатнинг яхши ҳазм бўлишига ёрдам беради.

Куч-қувватга тўлган навкиронлик вақтида ҳар бир киши «Қачон овқат еймиз» деб сўрайди. Ёши ўтиб, ўттиздан ошиши билан «Нима овқат есам экан» деб ўйлайди. Бугунги кунда таом фақатгина муҳим ҳаётий эҳтиёжнинг ўзи эмас, балки яхши ҳордиқ чиқаришундан маънавий озиқ олиш ҳамдир. Бўлмаса, инсон мазали ва хилма-хил овқатланиш учун шунчалик қайғурмаган бўлур эди, дастурхонини ранг-баранг этиб уни дид-ла тузаб, табиат инъомлари билан тўла-тўкно қилмас эди.

Организм эҳтиёжи талаб қиладиган таомни танлаш билиш ҳам муҳимдир. Чунки, одам организми энг аввало, оқсил, ёғ, углеводларга, шунингдек, витаминлар минерал моддалар, микроэлементларга муҳтож бўлади.

Оқсил — бу ҳаёт демак. Мутахассислар фикрича, гавдамиздаги оқсилларнинг ярми 80 кун ичида бутунлай янгиланади. Умри давомида ҳар бир киши эса ўз оқсилларини 200 мартага яқин янгилайди. Кўриниб турибдики, организм оқсилларга доимо муҳтож бўлиб туради. Оқсиллар етишмаса, жуда оғир касалликларга чалиниш мумкин, болаларда унинг етишмаслиги тез билинади. Тропик мамлакатлар халқлари кўпчилигининг бўйи паст, пакана бўлишлиги ирқий, биологик жиҳатдан эмас, балки, улар овқатларида етарли оқсил моддасининг бўлмаслигидир.

Овқатни тайёрлашда, еб-ичишда оқсил, ёғ, углевод витаминлар ва ҳоказоларнинг етарли бўлишига эътибор бермоқ зарур. Шунинг учун парҳез бўйича мутахассислар сут-қатиқ, мева ва сабзавотларни кўпроқ истеъмол қилишни тавсия этадилар.

Тўғри овқатланиш — бу санъат. Шунинг учун ҳар бир киши, овқатланиш режимига қатъий риоя қилмоғи лозим. Одатда уч маҳал овқатланилади. Ёш ўтиши билан кунда беш, олти марта дастурхон ёнига келган маъқул. Кечки овқатни жуда кеч тановул қилиш ярамайди. Эрталаб фойдали бўлган маҳсулотлар кечқурун зарар қилиши мумкин.

Жуда тез ва шоша-пиша овқатланиш ҳам зарарли. Одамлар орасида қадимги даврларда кишилар овқатланишга икки соат, кийинишга икки минут сарфлаган бўлсалар, ҳозир эса, овқатланишга икки минут, кийинишга эса икки соат сарфланаяпти, деган ҳазиломуз гапларни эшитиш мумкин. Ёмон чайналган овқат ёмон ҳазм бўлади, парча-парча бўлиб, ошқозонда туриб қолади, натижада улар турли зарарли бактерияларни тарқатади, организмнинг уларга қаршилик кўрсатишини сусайтиради. Шунга кўра, «пассив чайнаш ва актив ютиш» принципи организмга бутунлай зарарлидир.

Тановул қилаётганда китоб ёки газета ўқиш, телевизор томоша қилиш, жиддий темаларда суҳбатлашиш тавсия этилмайди.

Хуллас, таомга, овқатланишга оқилона муносабатда бўлиш — инсон саломатлигининг гарови эканлиги билан бирга, аynи вақтда унинг тарбияланганлиги, одоблилигининг белгиси ҳамдир. Бунинг ҳар бир киши ёшлиқдан ўрганиши лозим. Акс ҳолда дастурхон олдида ўзини қандай тутиш кераклигини била олмасдан жамоат олдида қизариб қолиши мумкин.

Одобли киши дастурхон атрофида тўғри ўтира билиши, овқатни чиройли ея билиши керак. У қўлни ювмасдан дастурхонга ўтирмайди. Столга жуда яқин ўтириш ҳам, столдан жуда узоқ ўтириш ҳам мумкин эмас, стулда ясланмасдан ва столга мукка тушмасдан ўтириш керак, стулга омонатгина ўтирилмайди, столга тирсакни тирамаслик ва лycop устига жуда энгашиб кетмаслик зарур. Овқатга ўтирганда гапга тушиб кетиш одобдан эмас. Айниқса, столда имо-ишора қилиб гапириш яхши эмас. Оғиздаги овқат билан гаплашилмайди. Сендан бирор нарсани сўраб қолишса, оғзингдагини ютиб олиб, кейин жавоб бериш зарур. Овқатни ҳўриллатиб, иссиқ овқатни қаттиқ пуфламай, косага қошиқни тақиллатмай, овозсиз ичилади.

Дастурхонда бемалол ва табиий ўтириш учун ҳар бир киши қошиқ, вилка, пичоқ каби нарсаларнинг ни-

мага ишлатилишини яхши билиши ва улардан тўғри фойдалана олиши керак.

Ликопча ёки патнисдан нонни вилка билан эма қўл билан олган маъқул. Агар столда ёғ ёки икк бўлса, олдин уни ўз тарелкангизга олгандан кейингина, ўз пичоғингиз билан нонга суркаш лозим. Пичоқнинг қўлда вилка эса чап қўлда ушланади. Гўшт, дўма ва бошқаларни майда бўлақларга кесиш зарур бўлса, унинг ҳаммасини майдалаб кесмасдан, балки вилка билан катта бўлақни ушлаган ҳолда ундан зарур катталикдаги бўлақ кесиб олинади. Хасип, сосиска, қаз сарделька биратўла тўғраб қўйилмасдан (акс ҳолда ҳаммаси совиб қолади, таомнинг таъми ҳам бузилади) пичоқ билан пешма-пеш кесиб ейилади. Умумий бўлгандан овқат олмоқчи бўлсангиз, ўзингизнинг томони билан гиздан олиш лозим. Асло танламаслик керак. Унда яхши бўлақни олиб, ёмонларини бошқаларга қолдириб бўласиз — бу эса одобсизликдир.

Пичоқ, вилка ва қошиқ ўз ўрнида ишлатилиши керак. Уларни бир қўлдан иккинчисига олавериш ҳам яхши одат эмас. Овқатни пичоққа санчиб ейиш ёки қошиқ билан туздондан туз олиш ярамайди. Қирқиш керак бўлмайдиган овқатлар: қовурдоқ, лағмон, чучвар, порин, кабоб, тефтель, сазавот, аччиқ-чучук ва шунинг ўхшаш овқатлар фақат вилкада ейилади. Палов, мокичири, шовла, ширгурунч, манти каби овқатлар икк кишига баъзан ундан ортиқ кишига мўлжаллаб лағмонга солиб келиш одат тусига кирган. Зиёфатларда, таътаналарда коса ёки ликопларга сузиб келган маъқулоқ. Балиқ фақат вилкада, суякли балиқ эса икк вилка билан ейилади. Парранда гўшти қўйилган бўлса пичоқ ва вилка билан гўштини суягидан ажратиб суягидан ушлаб, гўштини ейиш лозим. Оғизга чиққ суяқларни қўлга ёки тўғридан-тўғри ликопга, айниқ дастурхонга ташламай, вилкани оғизга яқин олиб олириб шунга олинади-да, сўнгра алоҳида ликопчага, ёки овқатдан бўшаган ликопчанинг четига қўйилади. Овқатни еб бўлгандан кейин қошиқ, вилка ва пичоқ дастурхонга қўйилмай, ҳар ким ўз ликопчасига қўяди.

Компот, чой, кофе, какао кичик қошиқлар ёрдамида ичилади. Мева компоти данагини товуш чиқармадан қошиққа ташланади (айни вақтда қошиқ лабга яқинлаштирилади), кейин ликопчага қўйилади. Қаёғ ёки шакар аралаштирилгандан кейин қошиқ стакандан олиниб, кичкина ликопчага қўйилади. Агар чой с

каннинг тагида ту누ка стакани бўлса, чой ичганда қошиқ стакандан олинмайди; балки стакан ушлаб турган ўнг қўлнинг бармоғи билан босиб турилади.

Нон ва булка умумий ликопдан қўл билан олиниб, суюқ ош ёки закуска ликопчасининг чап томонида турган ликопчага қўйилади. Туз, мурч, гармдори ва горчица махсус қошиқчалар билан олинади, бундай қошиқчалар бўлмаса, тоза пичоқнинг учидагина олинади, аммо вилка ёки қошиқнинг ушлаб турган томони билан олиш тавсия этилмайди. Овқат лаганга сузилган бўлса, фақат умумий вилка ёки қошиқ билан олиш мумкин.

Суюқ ош косага сузилади ва фақат қошиқлаб ичилади. Айни вақтда қошиқни тўлдириб олмасдан, уч томонидан ичиш зарур, акс ҳолда овқат оғизга тортилганда хўр-хўр товуш эшитилади. Коса ёки ликопда овқат озгина қолганда уни қийшайтириб, қошиқлаб ичилади, лекин кўтариб ичилмайди.

Агар бирон овқат дастурхон теварагида ўтирганларнинг баъзиларига ёқмаса, уни сийиш шарт эмас, лекин овқат ёмон пиширилган деган гапларни айтиш яхши эмас. Бу билан уй бекасининг ёки ошпазнинг кўнглини оғритиш ва бошқаларнинг иштаҳасини бўғиб қўйиш мумкин.

Овқат еган вақтда ҳар ким ўз тиззасига сочиқ (ёки салфетка) ёзиб қўяди, фақат оғиз билан қўл сочиққа артилади. Овқат егандан кейин сочиқ тахлаб қўйилмайди, балки тиззадан олиниб, дастурхондаги ликопча ёнига қўйилади.

Дастурхон атрофида ўтиришга, овқатланишга оид мазкур қоидалар гигиена, кулинария ва эстетика талабларидан келиб чиққан. Булар кўпчиликка маълум, лекин ҳамма ҳам риоя қилавермайди. Ҳар қандай маданиятли, тарбияланган киши уйдаги, меҳмондорчиликдаги, ресторандаги — юқоридаги қоидаларга амал қилишга ҳаракат қилмоғи лозим. Шунини айтиб ўтиш керакки, мазкур қоидаларни барча шароитлар учун мажбурий дейиш сира мумкин эмас. Конкрет шароитларда, яъни далада, тоғда, туристик юришларда ва ҳоказоларда уйдаги имкониятларни яратиб бўлмайди. Лекин бундай ҳолларда ҳам мавжуд нарсалардан фойдаланиб, оддий ва чиройли қилиб, одоб билан овқатланиш мумкин.

Жамоат орасида ўзни тута билиш

Инсон умрининг кўп қисми жамоатда, киши орасида ўтади. Изоҳли луғатларда, тарбияланган — жамоатда ўзни тута билиш, деб талқин этилади. Фақат шу маънонинг ўзини билдирмайди, шу бил бирга у кишилар ўртасидаги муносабатлардан келиб чиқадиган мажбуриятларини бажариш хоҳиши деген. Тарбияланганлик — жамоатга, бошқа кишиларга нисбатан ўзини энг муносиб ва мақбул тарзда тута билишидир.

Тарбияланганликни белгилайдиган кўпгина томонлар мавжуд. У энг аввало инсонийликдир, чунки шу фазилатимиз туфайли кишилар орасида инсон фатида юрамиз. Тарбияланганлик пировард оқибатда инсоннинг интеллектуал гўзалликка олиб келади. Инсоннинг меҳрибон, сажий қалб, меҳригилли бўлиши керак, унинг барчаси мазмунида бошқаларни ҳурмат қилиш ётади. Шунинг учун ҳам А. П. Чехов «кишиларни ҳурмат қилиш нақадар мароқли», деб ёзади. Уларни ҳурмат қилмайдиганлар ўта худбин одамлардир. Худбин фақат ўзини, ўз манфаатини ўйлайди. Унинг салан, кўча-кўйда ожизларга ёрдам бермайди, йиқилганни суюмайди, бундай ҳолатда «менга нима?» деган фикр қилади. Худбинликдан икки юзламачилик, ганбардорлик ва маслаксийлик келиб чиқади. Худбин бугун ўзим бўлай, эртага қариндош-уруғим, маҳалла кўйим бўлсин дейди. Бу ярамас иллатдан маҳаллачилик, миллатчилик, шовинизм туғилади.

Инсон кишилар орасида яшайди. Кўчага чиққан экансан, театр ёки кинога борар экансан, атрофини яхши кишилар ўраб турганлигини ҳис қиласан. Уларни кўрганингдан хурсанд, улар сени. Исми-шарфини билмасанг-да, уларга илтифот билан, хайрилик билан муносабатда бўлгинг келади, зеро бу кишидан кўп нарса талаб қилмайди. Оддий саломлашиш олайлик. Ҳар куни ишга бораётганда трамвайда кўриганини билган кишилар учрайди. Ҳеч иккинланмай «Ассалому алайкум» десангиз улар бироз жилмайиб жавоб қайтаришади. Бундан сизнинг ҳам кайфиятингиз кутарилади, дилингиз хушнуд бўлади.

Дунёда миллат, элат, уруғ, қабила борки, уларнинг тили, дили, урф-одати қандай бўлишидан қатъи назар уларнинг саломлашишлари замирида эзгу мақсад,

ши ният ётади. Ўзимизнинг «Ассалому алайкум» сўзи арабчадан олинган бўлиб, «мен сизга тинчлик, омонлик тилайман» деган маънони билдирса, русча «Здравствуйте» сўзи, «саломатлик тилайман» деганидир. Немислар «Гутен морген», «Гутен таг», «Гутен авенд» деб саломлашар эканлар, бу билан бир-бирларига «Хайрли тонг», «Хайрли кун», «Хайрли тун» тилайдилар. Хуллас, ҳамма жойда, ҳамма тилда саломлашиш маъноси бир-бирига яқин, бу билан кишилар ўзаро омонлик, тинчлик, саломатлик тилайдилар. Ўзаро яқинлик, яхши кайфият, инсоний муносабат шу сўздан бошланади. Шунинг учун катта-кичик, ёшу қари, таниш-нотанишлар бир-бири билан саломлашсалар, бу одобсизлик бўлмайди. Зеро, салом сўзини қадрлаш, уни ҳар доим қўллашга интилиш ҳам фарз, ҳам қарз-дир.

Қўл билан сўрашишнинг ўз қондаси бор. Ўзингизга яқин танишингизни учратганда ёки расмий учрашувларда ёки бировга ҳамдардлик билдирганда қўл билан кўришилади. Бундай вақтда аёллар эркакларга, катта ёшдагиларга, кичикларга қўл узатади. Башарти, эркак аёлга узатиб қолгудек бўлса, аёл одоб юзасидан унга қўлини узатиши зарур. Лекин бу ўринда аёл эркакнинг нотўғри ҳаракатини билмасликка олиши лозим, бу билан у эркакни ноқулай вазиятга тушиб қолишидан сақлайди. Кафтни тўла очиб, қаттиқ қисмасдан ёки номигагина қўл узатмасдан, узоқ тутиб турмасдан очиқ чеҳра билан, самимий ва юракдан сўрашиш шарт.

Кишилар орасида юрганда, улар билан мулоқатда бўлганда, «сиз»лашиб гаплашган маъқулми ёки «сен»-сирашиб, деган саволга ҳар қандай киши қай вазиятда, ким билан деган жавоб беради. Бунинг унча қийин жойи йўқ. Ота-оналар, катта ёшдагилар, ҳурматли кишилар, яхши таниш бўлмаганлар билан «сиз»лаб гаплашилади. Жуда яқин кишиларнигина «сен»сираш мумкин. Бу қондани ҳамма билади. Аммо, шундай кишилар, айниқса айрим ёшлар борки, бу оддий қондани билсалар ҳам унча таниш бўлмаган кишиларни бирданига сансираб юборадилар. Ҳатто, ўз онасини сансираб чақирадиган ёшлар ҳам топилади.

Шарқ халқларида, жумладан ўзбек халқида «сиз»лаб гаплашиш одобликини билдиради. Халқимизда «сиз» ҳам, «сен» ҳам бир оғиздан чиқади, «Сиз» турганда «сен»лашмаган маъқул» деган ибора ишлатилади.

Шундай ҳолатлар бўладики, «сен» сираш инсон и зят-нафсига тегади. Бошлиқ ўз ходимиغا, «Тезроқ к мириллаб ишласанг-чи!» деса, бу уни камситишиди. Агар бошлиққа шундай оҳангда жавоб қайтарилс унинг тепа сочи тикка бўлиб кетади, албатта. Ўзин билмайдиган кишигина, ўз ходимиغا шундай муомал қилиши мумкин.

«Сен» ёки «сиз»ни ишлатишни ҳар ким конкер вазиятга қараб ўзи хал қилади. Бунга тайёр анда берилш қийин. Бу кишининг тарбияланганлик дараж сига, унинг ақли ва характериға, муайян вазиятнин қулай ёки қулай эмаслигини баҳолай билишиға бо лиқ.

Инглиз тилида, «сен» сўзи умуман ишлатилмайд. Шунинг учун муомалада доимо «сиз» қўлланилад. Қайсини қачон қўллаш инглизлар учун муаммо эма. Словак мутахассислари Э. Крижак ва Ю. Орликла яқин қариндош уруғларни ва 12—16 ёшгача бўлға бегона болаларни сенсирашлари мумкин, хотинлар ў эрлари ва уларнинг яқинларини сенсирамаганлар маъқул деб ҳисоблайдилар. Одоб маданияти билан ш гулланадиган француз мутахассислари, муомала ас сида «сиз» ётиши керак, «сен» эса айрим ҳолда ишл тилгани маъқул деб ҳисоблайдилар.

Ўзбек халқимизда асосан «сиз» сўзини ишлати ҳурмат ва эътиборни билдиради. Шунинг учун ҳа ўринли бўлмаган жойда, «сен»ни ишлатишға ҳожа йўқ. Хоҳ у ота-онангиз, хоҳ хотинингиз ва болалари нгиз, хоҳ қариндош уруғингиз бўлсин, уларни сизл ганингиз маъқул. Уларнинг ўрниға ўзингизни қўйи кўринг: бошқалар сенсираса, ўзингизни жуда ўнға сиз тутасиз. Сиз ўзингизни ҳурмат қиласизми, дема бошқаларни ҳам ҳурмат қилишингиз шарт.

«Салом», «Раҳмат», «Марҳамат» «Айбга буюрма сиз» ва шу каби сўзларни қанчалик кўп ишлатсанги шунчалик ўзингизнинг ҳам, бошқаларнинг ҳам кўн лини равшан қиласиз. Ҳаётда кайфиятни бузадига арзимас баҳоналар жуда кўп. Транспорт тикилинчид магазинда навбатда турганда ва ҳоказоларда киши халф иш жуда осон. Лекин, ана шундай ўринс аликдан узоқда юриш мумкин. Турмушни кишини тарбиялаб боради. Ҳаёт кўп нарс и, шунингдек ҳақиқий одоб маданияти ҳам ёрдам беради. Бошқаларни ҳурмат қило вало, ўз-ўзингни ҳурмат қилишдир. Хул

атворда камтарлик, кишиларга бўлган муносабатда ўзини тута билиш, суҳбатдошнинг фикрларини сабртоқат билан эшитиш, бошқаларнинг ожизликларига нисбатан олийжаноблик қилиш — одобли, тарбияланган кишининг муҳим хислатларидандир.

Инсон ўзини ўзи қанчалик билар ва англари экан, ўзимда мавжуд хислатлар етарлими, менга фойда келтиряптими, деб ўйлаши мақсадга мувофиқ. Воқеликдаги ҳодиса ва воқеаларни тўғри тушуна билиш деганда ўз ҳис-туйғусини тия билишни тарбиялаш, қачонки, умумий иш манфаатлари талаб қилса, ундан фойдаланиш тушунилади.

Ҳар бир киши умрининг анчагина қисмини ўзаро гаплашиш билан ўтказади. У жамоат орасида, иш юзасидан, оилавий, сиёсий, маиший мавзуда дўстона суҳбатлар қилади. Шунинг учун ҳам, «Кийимига қараб кутиб оладилар, ақлига қараб кузатиб қўядилар» деган ибора ўрнига «Гапига қараб кутиб оладилар, ақлига қараб баҳо берадилар» деган иборани ишлатиш мумкин. Чунки, кўп ўринда кишининг умуммаданиятини, тарбияланганлик даражасини, одоблилигини унинг гапига қараб баҳолаш мумкин.

Ҳар бир киши ўз муҳокамасининг мазмунлилиги, теранлиги ва оригиналлиги билан суҳбатдошида яхши таассурот қолдиради. Суҳбатда инсон ўзи қандай бўлса, шундайича қолиши керак. Айрим кишилар суҳбатда ўзини сунъий қилиб, билармонлик ёки мақтанчоқлик қиладилар, бу билан ўзининг ҳақиқий башараларини яширишга уринадилар. Одамлар орасида эркин суҳбат юритиш, бу билан ўзгаларнинг диққат-эътиборини тортиш анча мураккаб. Бунинг учун, бу фазилат одат тусига кириб олгунча, ўзингни назорат қилиб боришингга тўғри келади. Суҳбатда аста-секин хушмуомала бўлишнинг асосий қоидаларини ўзлаштира бориб, қандай суҳбатлашиш лозимлиги, ҳар қандай вазият ва шароитда суҳбат олиб бориш маҳорати эгаллаб борилади.

Жамоат орасида соқолини ўстириб ёки таранмай юриш мумкин эмаслигини ҳар қандай киши жуда яхши билиши мумкин, аммо кишилар ўртасида қовоқтумшуғини осилтириб, ғамгин ва мунгли бўлиб юрмаслик кераклигини ҳамма билaveraйди. Агар сизнинг кайфиятингиз ёмон бўлса ёки қандайдир нохуш воқеа юз бериб, дилингиз хира бўлса, уни намоёйиш қилишнинг кераги йўқ. Ёки бирор нарсани эслаб, кайфиятин-

гиз тушиб кетди, ҳеч ким билан гаплашгингиз келма қолди, дейлик. Худбин бўлманг-да, яъни бошқаларнинг асабига тегманг-да, кишилар даврасидан ўзингизни четга тортиб чиқиб кетинг.

Биров билан гаплашаётганда, бир дақиқа ҳам таварак-атрофга қараманг, бу суҳбатдошингизга нисбате ҳурматсизлик бўлади. Суҳбатдошнинг кўзига қара гаплашинг. Айни вақтда суҳбатдошни диққат билан тинглашни ўрганинг. У ўз фикрини тугатгунча кетиб туринг. У нима демоқчи эканлигини охиригача эшитиб, кейин унинг фикрига қўшилган ёки қўшилмаганингизни билдиринг. Суҳбатдошнинг сўзини бўлиб ёки луқма ташлаш мумкин эмас. Унинг ўрнига ўзингизни қўйиб кўринг, биров гапингизни бўлиб турсингизга хуш ёқмайди-ку Сиз қанчалик диққат билан суҳбатдошингизни тингласангиз, сиз билан гаплашганининг учун шунчалик ёқимли бўлади. Тинглаш ҳам санъат.

Ҳар қандай вазиятда ҳам овозни баландлатмай гапирган маъқул. Одатда кишилар бақириб гапирган одамга нисбатан паст овоз билан гапирган киши сўзларини диққат билан тинглайдилар. Агар сизнинг гапингизни бўлсалар, овозингизни баландлатиб уни тўлатишга ҳаракат қилманг, яхшиси, жим туриб унинг эътирозини охиригача эшитинг-да, кейин унга жавоб беринг.

Суҳбатдошингизга ёки даврага ёқадиган мавзуда гаплашишга ҳаракат килган маъқул. Умуман ўзингизнинг ҳақингизда гапирмасликка, камроқ гапиришга ҳаракат қилинг.

Гаплашганда суҳбатдошингизни қўлидан ушламаслик, тугмасини ўйнамаслик, елкасига уриб турмаслик керак. Қўл билан эмас, балки сўз билан ўзингизга жалб қилишни ўрганмоқ лозим.

Даврада турганларни «у», «анови» деб гапирман. Суҳбатда ким ҳақида сўз кетса, унинг исмини айтганга маъқул.

Суҳбатда иштирок этмаётганлар тўғрисида ёмон сўзларни гапирманг. Унинг юзига айтишга журъда қилинг, орқасидан танқид қилманг.

Суҳбатда ҳар бир сўзингизни табиий тарзда, тўғри талаффуз қилиб гапиринг. Чунки бир сўзни турлича оҳангда гапириш мумкин. Ҳар бир сўздаги оҳанг турлича маамун бериши мумкин. Масалан, оддий «ҳа» сўзи турлича оҳангда айтилса, турлича аҳамият кас

этиб, сўроқ, таъкид, тан олишни билдиради. Шунинг учун, сўз, гап, жумла билан эмас, балки ҳар бир сўзнинг оҳанги билан ҳам кишини хафа қилиб қўйиш мумкин.

Жамоат орасидаги ўзаро учрашувларда шунга ҳам эътибор бериш керакки, баъзан сизга унчалик таниш бўлмаган киши, сиз билан саломлашиб, кўнгил учун «аҳволларингиз қалай» деб қолса, сиз оддий одат юзасидан айтилган сўзга, «раҳмат» деб жавоб қайтариш ўрнига ўз ишларингиз, оилавий аҳволингизни айтиб кетсангиз, унинг энсасини қотирасиз.

Кучада ўзни тута биллиш

Ҳар бир кўчанинг ўз оқими бор. Тор кўчада катта кўчада юргандек юрмаслик керак ёки аксинча. Катта кўча йўлагини тўлдириб, тўрт-беш киши бамайлихотир юриши мумкин эмас, чунки бошқаларга халақит бера-сиз. Бундай ҳолни кўрганда одамлар «кўча ўзингники бўлса ҳам бир чеккадан юр» деб қўядилар ёки жуда тез юрсангиз, олдинда кетаётганларни туртиб ўтишингизга тўғри келади. Кўчада қўлни силтаб юрмаслик лозим, чунки ёнингизда кетаётганларга тегиб кетасиз. Ҳеч қачон иккала қўлни чўнтакка солиб юрмаслик керак.

Кўчада чекмасликка ҳаракат қилинг. Чекишга мажбур бўлиб қолсангиз, папирос қолдиғини рўпара келган жойга эмас, яқин-атрофдаги ахлатдонга ташланг.

Йўлакда кетаётганнингизда эълонлар тахтаси ёки магазин витринасига қарагингиз келиб қолса, пиёдалар оқимига халақит бермасдан, сал ўзингизни четга олинг. Бэшарти, йўловчилардан бирортаси бирор нарса сўраб қолса, бошқаларга халақит бермасдан, четга чиқиб аниқ ва равшан жавоб беринг.

Кўчада хушмуомала, айни вақтда эҳтиёткор ва ҳушёр бўлинг: катта ёшдаги киши ёки аёл билан кўчада дуч келганда уларга йўл беринг; ёнингизда кетаётган йўловчи қоқилиб кетса, суяб қолинг, йиқирилиб кетса тезгина турғизиб қўйинг; аммо ҳеч қачон ёрда-

мингизни миннат қилманг; нокулай аҳволга тушган одамнинг олдида кўп турманг, ёрдам бердингизми, аста жўнаб кетинг. Айниқса, транспортга чиққанда эҳтиёт бўлинг, атрофдагиларни елкангиз билан итарманг, қўлингиз билан туртманг, бирор нарса демоқчи бўлсангиз, секин илтимос қилиб гапиринг.

Ҳамроҳингизнинг бирор нарсага диққатини жалб қилмоқчи бўлсангиз, қўлингизни бигиз қилиб кўрсатманг, имо билан тушунтиринг.

Йўлда танишингизни учратиб қолсангиз, албатт саломлашинг, кексалар, аёллар билан саломлашганда олдин қўл узатманг. Улар қўл бериб туришини кутинг. Балки, улар қўл бериб сўрашишни исотамаслар. Қўлингизда қўлқопингиз бўлса, ечиб сўрашишни унутманг.

Кўчада кетаётганингизда танишингизни учрати қолсангиз, у билан гапга тушиб кетадиган бўлсангиз ёнингиздаги ҳамроҳингизни таништирмасангиз ҳам бўлади. Ҳамроҳингиз ўзини сал четга олиб тургани маъқул. Башарти танишингиз билан гапингиз чўзилиб кетгудек бўлса, ҳамроҳингизни таништириб, ўзаро суҳбатга жалб қилиш мумкин. Буни хоҳламасангиз, ҳамроҳингиздан узр сўранг-да, кетаверишига рухсат беринг.

Агар сизнинг ҳамроҳингиз аёл киши бўлса, у сизнинг танишингиз билан енгилгина саломлашиши билан чегараланади, холос.

Башарти, аёл ҳамроҳингиз, ўз таниши билан бирикки оғиз гаплашмоқчи бўлса, у сиздан узр сўраш керак, сиз эса уларнинг гапларини эшитиш мумкин бўлмаган масофага бориб туришингиз лозим. Аёл таниши билан гапини тугатиб бўлгандан кейин, танишига хиёл эгилиб илтифот кўрсатинг-да, аёл ҳамроҳингиз билан йўлингизда давом этинг.

Кўчада ҳуштак чалиш, ашула айтиш одобдан эмас. Овкат еб юрмасликка ҳаракат қилинг.

Қарама-қарши томондаги йўлакда кетаётган танишингизга бақариб гапирманг. Юрган йўлда китоб, газета ёки журнал ўқиш яхши эмас.

Кўчада эркак аёл кишининг чап томонида юрадманг. Бу қонданнинг ўз тарихи бор. Қадимги замонларда эркаклар қурол-яроқсиз кўчага чиқмаганлар. Қилич ханжар, пичоқ ва ҳоказолар доимо чап томонига тасқилиб келинган. Бу дабдурустдан йўлда душман ҳужум қилиб қолса, қуролни ғилофидан чиқариш ўнғай бўлиши учун қилинган. Ана шу қуроллар билан юр

ганда аёлга тегиб халақит бермаслиги учун, эркаклар унинг чап томонида юрганлар. Бу аста-секин одат тусига кириб кетган. Ҳозирги кунда, эркакнинг аёл чап томонида юриши, рўпарада келаётганлар уни туртиб кетмаслигининг олдини олиш маъносида изоҳланади.

Одобли киши кўчада юрганда жуда баланд бўйли ёки жуда паст бўйли ёки жуда семиз кишиларни кўрганда, анграйиб қараб турмаслиги керак. Эркаклар кўча-куйда аёлларга шилқимлик қилмаслиги, ҳадеб уларга қараб, уларни ноқулай аҳволга қўйиб, безбетлик қилмаслиги шарт.

Ҳар бир киши йўл қоидасини билмоғи лозим.

Она табиатни асрайлик

Табиатни севинг, эҳтиёт қилинг! Бу сўз кейинги йилларда тез-тез тилга олинадиган бўлиб қолди. Чунки бу масала бугунги кунда ҳал қилиниши ҳаётий заруратга айланиб қолди. Ҳар қандай маданиятли, одобли киши буни тўла англаб етиши, чуқур ҳис қилиши, табиат бойлигига бойлик қўшишга интилиши керак. Табиат тирикчилигимиз манбаи бўлган тоза ҳаво, зиллол сув, қуёш нури, озиқ-овқат, кийим-кечак ҳисобланади. Инсон ўз меҳнати билан табиатни ўзгартиради, ўзининг мақсади учун фойдаланади. Улуғ табиатшунос олим Мичурин айтганидек, биз табиатдан инъом-эҳсон кутиб турмаймиз, балки ана шу инъом-эҳсонни ўзимиз яратамиз. Зеро, инсон табиат қонунларини билиб, ўрганиб, иккинчи табиатни яратади. Шунинг учун ҳам, ҳар бир инсон табиатни катта меҳр билан авайлаб севоғи лозим.

Табиатни севишнинг ўзи кифоя қилмайди. Балки уни сақлаш учун курашиш керак. Бу инсоннинг граждандлик бурчидир. Қадимдан халқимиз, бировга яхшилик қилганмисак, бир туп дарахт кўкартирганмисан, деб бир-биридан сўраб келган. Шунга қараб, ўзаро муомала қилинган.

Табиат билан доимий мулоқатда бўлиш — шахснинг ахлоқий ривожланишининг зарурий шартидир. Ер, сув, ҳаво, ўсимликларга масъулият билан қараш

асосида инсон жамиятда тутган ўз ўрнини англаб етди. Ана шу ҳис ўзи туғилиб ўсган ерга, она-табиатга муҳаббатни келтириб чиқарди. Табиатни севиш — Ўзбекистон Ватанини севиш, унинг тинчлигини, оромини авайлашдир. Халқ бекорга узоқ сафардан қайтганда она ернинг тупроғини кўзига суртмайди. Одам боласи борки, она ерга, она табиатга таъзим қилади. Ватанга муҳаббатни табиатга бўлган муҳаббатдан бошланади.

Ер, Қуёш, Сув... Буларнинг ҳаммаси табиатнинг инсонга инъоми. Шунинг учун инсон уларнинг қадригини билиши, эъзозлаши, асраши лозим. Шароф Рашидов республика қишлоқ хўжалик ходимларининг қурулган йида табаррук тупроғимиз, она еримиз ҳақида гапни олиб, ҳар бир туп ғўза учун кураш олиб борган ўзбек деҳқонининг ерни нақадар қадрлашини таъкидлаб ўтади: деҳқон ерга берса, ер деҳқонга беради. Ерни тупроқдирганни, ер кийинтиради. Она сут берса, ер ризқу руҳ беради. Ерни гулистон қилганнинг умри нурафшон бўлади. Аммо, ер ҳам тирик жон. Ер ҳам қувонади, ўксинади, худди одамдек, деганди. Бу сўзларда деҳқоннинг нафасини, ерга, ундан олтин ундираётган бободоҳқонини бўлган оталарча ғамхўрликни сезасиз. Ерни қадрлашнинг уни асраш ҳақида бундан ортиқ оддий ва ҳаққоний сўз бўлмаса керак.

Инсон табиатнинг бир бўлаги, аммо табиатнинг ҳуснига ҳусн қўшадиган, унга жон бағишлайдиган бўлган лагидир. Инсон табиатни безайди, чунки у бу ёру оламнинг гултожиси ҳисобланади. Жонажон диёрнинг мизини қуёшли Ўзбекистон деб атаймиз. Фақат бизнинг эмас, балки бу жаннатмисол диёрни кўрган ва кўрмаганлар ҳам шундай деб атайдилар. Ҳамма ерда қуёш бор, у оламнинг ҳамма ерига ўз нурини сочади. Аммо қуёш бизнинг диёримизга ўз шуъласини сахийларча ҳада этади. Шоир Шукрулло ёзганидек: «Чиндан ҳам жаҳоннинг ҳар бурчагига ўз шуъласини сочувчи қуёшнинг мукамал жамолини ҳеч қаердан бунчалик кўриб бўлмайди. Бу қуёш жамоли нақадар ёрқин, нақадар табиий! Бу ерларга тушаётган қуёш нурлари нақадар соф, нақадар тиниқ! Унинг бу ерга ёғадиган нурлари ранг-баранг товланиб, жиллолалибгина қолмай олтин зарраларидек жараглайди, жимирлаган нурларидан куй чиқаётгандек туюлади. Бу ердаги қуёшнинг нурлари шу қадар ёқимли, шу қадар равшанки, ундан на қуюнларнинг хиралаштирувчи ғубори ва на денгиз тўлқинларидан кўтарилган намхушлик бор!.. Ўзбекистон

тон қуёшининг гўзаллик сирин бутунлай бошқа! Бу ерда фақатгина қуёш нурлари ва унинг ҳароратинигина эмас, ҳатто унинг гуркираб турган исини ҳам сеза оласан. Қуёш таъмини билмоқчи бўлган одам менинг боғларимдаги шарбат тўла анжир, узумларимдан, бир карзи тилни ёрувчи қовунларимдан тотиб кўрса кифоя! Қуёш нурларини шарбатга айлантирган бу — ўзбек деҳқони!..

Қуёшнинг бутун рангини кўрмоқчи бўлган одам Марғилон атласининг товланишига, қоракўл барраларининг жилосига тикилсин. Қуёш нурларидан кишиларга либос кийдириб, ҳуснларига ҳусн қўшган бу кишиларга тасанно демай бўладими! Кимки қуёш ҳароратининг мангулигини ҳис қилмоқчи бўлса, уни ҳам менинг диёримдан топади. Бир тул пахтанинг ўзида қанчалик илиқлик, қанчалик ҳарорат бор. Ер юзини оппоқ қор қоплаб, қуёш нурлари булутлар қаърига гоёиб бўлиб, қаҳратон изғиринлари баданларни қақшатмоқчи бўлганда, қалбларимизга қуёш ўрнида ҳарорат бағишлагувчи, нур каби беғубор шу пахтамиз эмасми!»⁴³. Бу — шоирнинг илҳом сарчашмасидан вулқондек отилиб чиқаётган табиат ва инсон мадҳияси, табаррук заминни гулистонга айлантираётган ҳазрати инсон — ўзбек деҳқони шаънига айтилган ҳаётбахш таронаси. Бу — пахта билан суяги қотган деҳқон тилининг учида, лекин камсуқумлик билан айтмай турган сўзи. Бу — абадийлик симфониясидир. Бу қалб сўзларини биз бежиз келтирмаймиз. Бир сўз билан айтганда биз ана шундай диёрда яшаётганимиздан фахрланишимиз, бу диёр табиатини асрашимиз, унинг бойлигига бойлик қўшиши олий бурчимиз бўлиб қолмоғини унутмаслигимиз керак.

Табиат илмини ўрганар эканмиз, кутилмаган янгиликларни, табиат ғаройиб жараёнларининг гувоҳи бўламиз, унинг яшиллигидан беҳад завқланамиз. Бироқ, ана шу «яшил комбинатлар» ўлкамиз учун ҳаётий зарур бўлган кислородни бетиним тайёрлаб беришини ҳар доим ҳам ўйлайвермаймиз. Ҳар бир ўсимлик бағрида гоёят мураккаб кимёвий жараён содир бўлади. Шунинг учун ҳам табиатшунос олимлар ҳар бир ўсимликни одамзотга оловни инъом этган афсонавий Прометейга нисбат берадилар.

Табиат мўъжизаларини кузатишнинг ўзиёқ инсонга олам-олам завқу шавқ бағишлайди. У бир дақиқа бўлса-да, дунё ташвишларидан, турмуш икир-чикирла-

ридан холис бўлади. Асабни бузадиган, юракни эзадиган воқеаларни унутади. Толиққан асаблар ором олади, танлар яйрайди. Табиат билан юзма-юз қолган ҳақ қандай кишининг олам гўзалликларидан дили ёришади, бутун табиатга, мавжуд борлиққа меҳри уйғонади. Ҳаётга, инсонларга чинакам муҳаббати ортади унинг. Узини янада покиза, олижаноб бўлаётганлигини ҳис этади.

Лекин, айрим объектив ва субъектив сабаблар билан табиатга жиддий зарар етказилмоқда, атроф-муҳит ифлосланмоқда. Фан-техника тараққиёти оқибатида табиат мувозанати бузилмоқда. Ҳар йилч атмосферага ўрта ҳисобда 500 млн. тонна чанг-ҳид, олтингургурт гази ва карбонат ангидрид чиқарилади. Кундан-кунга миқдори кўпайиб бораётган автомобилларнинг ўзигина ҳар йили атмосферага 300 миллион тоннага яқин заҳарли газлар чиқаради. Булар, шак-шубҳасиз инсон саломатлигига жиддий зарар етказаяпти. Чунки атмосферага чиқарилган заҳарли газлар ҳавода бири-бири билан реакцияга киришиб, янада зарарли бўлган номаълум бирикмалар ҳосил қилади. Фақат Нью-Йоркнинг ўзида атмосферанинг турли чиқинди газлар билан заҳарланиши оқибатида ҳар йили 10 мингдан ортиқ киши нобуд бўлаяпти.

Атмосферадаги кислород миқдори йилига 10 миллиард тоннага камайиб бормоқда. Токио, Чикаго, Париж каби капиталистик мамлакатлар шаҳарларидан кислород етишмаслигидан кўплаб одамларнинг ёстиққуримоқда. Ҳозирги кунга келиб, нам тропик ўрмонларнинг 40 фоизи йўқ қилинди ва қолган қисми ҳам минутига 44 гектар ҳисобида кесилиб, ёқиб ташланмоқда. Бундан жуда катта фойда кўраётган чет эл компаниялари, табиатни муҳофаза қилишни хаёллари ҳам келтирганлари йўқ. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, дунё океанлари озиқ-овқат, турли қазилмалар манбаи бўлиши билан бирга, атмосферадаги кислоронинг ярмидан кўпини етказиб беради, карбонат ангидридни ўзлаштириб, табиатда модда ва энергия айланишига ҳаракатида муҳим роль ўйнайди. Бироқ, империалистик давлатлар, энг аввало АҚШ дунё океанининг заҳарли газлар билан булғамоқда.

Табиатга муносабат икки қарама-қарши социал-системада тубдан фарқ қилади. Капиталистик мамлакатларда атроф муҳитни муҳофаза қилиш борасида баъзи ишлар амалга ошириляётган бўлса ҳам, доим

ўзаро рақобатда бўлган монополиялар, компаниялар бу ишга панжа орасидан қарамоқда. Атроф-муҳитни зарарлантиришнинг мутлақ кўп қисми капиталистик мамлакатларга тўғри келади. АҚШ ҳарбийлари ишлаб чиқараётган нейтрон бомбасининг бир килотоннаси икки юз метр баландда портлайдиган бўлса, 330 гектар майдондаги ўсимлик, 490 гектар майдондаги бутун жонзотни йўқотиб юборади.

Социалистик мамлакатларда табиатни муҳофаза қилиш умумхалқ ишидир. Ҳатто бу масала СССР Конституциясида махсус модда билан қонунлаштирилган. Асосий қонуннинг 18-моддасида шундай дейилади: «СССРда ҳозирги ва келажак авлодларнинг манфаатларини кўзлаб, ер ва ер ости бойликларини, сув ресурсларини, ўсимликлар ва ҳайвонлар дунёсини қўриқлаш ва улардан илмий асосда, оқилона фойдаланиш, ҳаво ва сувни тоза сақлаш, табиий бойликларни узлуксиз кўпайтириб боришни таъминлаш ва инсоннинг атроф муҳитини яхшилаш учун зарур чоралар кўрилади». Мамлакатимизда табиий бойликлардан рационал ва планли фойдаланиш, табиатни сақлаш ва ҳимоя қилиш соҳасида катта ишлар қилинмоқда. Бирон-бир йирик сансат корхонаси зарур тозалаш қурилмаларисиз ишга туширилмайди. Утган беш йилликда табиатни муҳофаза этишга 11 миллиард сўм маблағ сарфланди. Ун биринчи беш йилликда эса ундан ҳам кўпроқ маблағ сарфлаш кўзда тутилмоқда.

Кейинги йилларда «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида» ва «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида» муҳим Қонунлар қабул қилинди. Буларнинг ҳаммаси мамлакатимизда табиатни муҳофаза этишга қаратилган муҳим ишлардандир.

Лекин табиатни муҳофаза қилишимиз зарур бўлган ишлар ҳали жуда кўп. Еримиз, сувимиз, ўсимлигимиз, ҳайвонот-жониворларимизни сақлаб қолиш учун чинакам киришиш даври келди. Масалан, республикамиз территориясида бир вақтлар жуда кўп бўлган, бугунги кунга келиб бутунлай қирилиб кетган ёки санокли бўлиб қолган Бухоро буғуси, жайрон, қорабовур, қирғовул, бошқа ҳайвон ва жониворларнинг тақдири ҳаммамизни ташвишга солмоғи лозим. Бу бизнинг шарафли бурчимиз, гражданлик вазифамиздир. СССР халқ артисти Михаил Ульянов «Касб-корим» номли китобида қуйидагиларни юрак-юрағидан куйиниб, таш-

виш билан ёзади: «Мен яқинда жиянимдан кедр рахтининг мевасини тергани бориб турасизларми, д сўрадим. Бир вақтлар худди унинг ёшида мен бу и дан олам-олам лаззат олардим. «Қизиқмисиз, ҳоз битта ҳам кедр қолмаганку, — деди у, — «Дўстлик» аталувчи бензоарра билан кедрларни шартта-шарт кесиб, мевасини териб кетишган».

Мен ақлбовар қилмас бу нарсага ишонгим келма аммо қариндошим гапининг ростлигини айтиб қас ичди.

Мен бу ишнинг асл моҳиятини ҳамон тушуниб олмаяпман. Одамзотнинг шунчалик тубанлашиб, но бўлиб кетганига ҳам сира ақлим бовар қилмаяпти. Ж кин бу ҳолнинг ўтакетган нодонлик, ақлсизлик ниш наси эканлигига шак-шубҳа йўқ. Сабаби, беақл ё ярамас одамгина арзимас мевани деб 200—300 йилл дарахтни кесиши мумкин... Лежин, бундай одамл орамизда бор. Уларнинг борлиги кишини таҳликага лади.

Бу тоифа одамлар қайдан пайдо бўлишади? Не уларнинг манфур ниятларидан ҳеч нарса қайтара майди, нега улар ҳеч кимдан ҳайиқишмайди? Ҳам ша кишиларни эзгулик, инсонийлик, инсоф-диёнат ундовчи жамиятда улар қандай қилиб пайдо бўл қолишган?

Гап фақатгина дарахтда эмас, гап уларнинг кўнг тусаган ишни бемалол қилаётганида. Бугун улар рахт кесишади, эртага оққушларга ўқ узишади, инди га одам ўлдиришдан ҳам тойишмайди». (Қаранг: У янов М. «Моя профессия», М., Молодая гвардия, 19 стр. 8)

Михаил Ульяновнинг бу гапларида чинакам эз лик, олижаноблик, гражданлик бор. Табиатни пойм қилган киши, шубҳасиз, инсонлик шаънини ҳам п мол этади. Одам боласида гўзал табиатни тушуна б лиш, уни ардоқлаш туйғуси бўлмаса, ўзи ҳам таби фарзанди эканлигини англаб етмайди, буни ҳис этм ган инсон маънавий қашшоқ бўлади. Худди шу киш лардан хоин ҳам, тошбағир ҳам, оқибатсиз, шуурс киши ҳам чиқади. Шунинг учун ҳам ота-оналар, та биячилар, муаллимлар келажагимиз бўлган болалар табиат шайдоси руҳида тарбиялашга алоҳида эътиб беришлари зарур.

Табиатга меҳр қўйиш, гўзаллик ҳиссини тарби лашни ёшликдан бошлаш керак. Давримизнинг тани

ли педагоги Василий Сухомлинский инсонни энг кичик ёшиданоқ эрта тонгда туришга, қуёш чиқишини, оламнинг уйғонишини кўришга одатлантириш керак, деб таълим берган эди. Умрида бир мартагина тонгги гўзалликни кўрган одам кейинчалик умрини ғафлатда ўтказиб юбормасликка ҳаракат қилади. «Малиш» нашриёти (Москва) хайрли ва ибратли ишни бошлабди: у мактабгача ёшдагиларга бўяш учун альбомлар туркуми чоп этмоқда. Уларнинг ҳар бири шундай сўзлар билан очилади: «Суратларни бўянг ва унутмангки,— бу гулларни узиш мумкин эмас. Чунки, сиз йўқолиб кетаётган ўсимликларни сақлаб қолишингиз мумкин».

Табиатни севишнинг ўзигина етарли эмас, балки уни асраш ва авайлаш ҳам керак. Бунинг учун табиатни эъзозлашга ундайдиган сайл-тамошаларга, байрамларга эътибор қилиш, уларга социал ва тарбиявий маъно бериш мақсадга мувофиқ. Ана шулардан бири Наврўз байрамидир.

Наврўз байрами ўзининг ажойиб таровати ва инсон қалбида ширин бир ҳиссиётлар уйғотувчи жозибаси билан эл орасида кенг оммалашган халқимизнинг қадимий байрамларидан биридир. Бу байрам шунинг учун ҳам гўзал ва шодиёнали бўлганки, у табиат қўйишда ўтказилиб келинган. Унда халқнинг орзу-умиди ва интилиши ўз аксини топган. Меҳнат кишилари ўзларининг эзгу истакларини Наврўз байрамида,— яъни баҳор байрамида — ризқу рўзлари бўлган донни ерга ташлаётган пайтда билдириб, сайл-тамошалар уюштирганлар. Кўчат экиб боғ яратиб, табиат ҳуснига ҳусн қўйишга интилганлар. Наврўз баҳорнинг бошланиши бўлиб, бу даврда ҳамма нарса янгиланади, тугилади. Табобат илмининг гувоҳлик беришича, баҳор фаслида инсон ҳужайраларидаги кексайиш ҳам кескин камайди. Абу Райҳон Беруний ўзининг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» деган машҳур асарида шундай деб ёзади: «Наврўз... Қуёшнинг саратон буржига кириш пайтига тўғри келар эди. Сўнгра у орқага сурилгач, баҳорда келадиган бўлди. Энди у бутун йил унга хизмат қиладиган бир вақтда, яъни баҳор ёмғирининг биринчи томчиси тушишидан гуллар очилгунича, дарахтлар гуллашидан мевалар етилгунича, ҳайвонларда то насл вужудга келгунича ва ўсимлик униб чиқа бошлашидан такомиллашгунича давом этган вақтда келади. Шунинг учун наврўз оламнинг бошланиши ва яратилишига далил қилинган». Наврўз нашидасини

Маҳмуд Кошғарий ва Умар Хайём, Рудакий ва Фирдавсий, Ибн Сино ва Навоий каби буюк даҳолар тараннув этганлар. Ўзбек классик шоири Муқимий қуйидаги мисраларни худди шу Наврӯзга бағишлаган:

Навбаҳор очилди гуллар, сабза бўлди боғлар,
Суҳбат айлайлик келинлар, журалар, ўртоқлар.
Хуш бу маҳфилда тириклик улфату аҳбоб ила,
Ўйнашиб, гоҳе табиатни қилайлик чоғлар.

Наврӯз барча даврларда меҳнаткаш халқнинг энг катта маънавий бойлиги сифатида авлоддан-авлодгўштиб келган. Чунки, деҳқон меҳнати замирида фақаризқ-рӯз учун кураш ётмасдан, балки унинг таланти ижодий қобилияти, маънавий саховати ҳам жамулжамдир.

Наврӯз — қадимги урф-одат ва халқ шодиёнаси лекин қачон пайдо бўлганлиги ҳали номаълум. Бироқ унинг эрамиздан аввал мавжуд бўлганлигига гувоҳлик берадиган маълумотлар мавжуд. Умар Хайём XI асрда ёзган «Наврӯзнама» номли асарида, эрамиздан аввалги VI асрда Эрон шоҳи Кир салтанати даврида баҳор келиши қандай байрам қилинганлиги баён қилинади. Ўзининг руҳи ва кўпгина расм-русумларига кўра у ўша даврдаёқ анъанавий байрамга айланган.

Наврӯз тарихи оддий бўлмаган ва у жуда мураккаб даврлар орқали бизгача етиб келган. Аслар оша, унинг айрим расм-русумлари ўз моҳиятини йўқотган, айримлари янгидан қўшилган, ҳар бир давр нафаси унга ўз муҳрини босган. Аммо, унинг характери сақланиб қолаверган. У она-ерга бўлган меҳру муҳаббатни ифода қилаётган лаб, деҳқон ҳаёти ва меҳнати билан боғланиб келган.

Қадимдан Наврӯз дастурхони деҳқон меҳнати натижасида бунёд этилган табиат меваси билан тўкин бўлган. Бу айём ўзининг бодаси, шеър базми, рақс мусобақаси, турли спорт ўйинлари билан байрамга ҳусн бағишлаган. Қизлар сочларига бойчечакларни гулчамбар қилишиб сайр этишса, йигитлар учқур отларда куч ва жасоратларини намойиш этганлар. Наврӯзнинг энг сезимли таоми — сумалак бўлган, у бугдой кўкачида тайёрланиб, бўлғуси ҳосилнинг рамзи сифатида тамадди қилинган. Уста деҳқонлар маҳоратига тасаннўқилган.

Замонамизда эса бу байрам янгича маъно касб этиб озода меҳнат кишисининг чинакам байрамига айланиб бормоқда. Бахтиёр замонамизнинг шодиёна қўшиқлари

юрак-юрақдан куйланади бундай дамларда. Аскиячилар базми кизийди, кулгулар авжига чиқади.

Наврӯз байрами йилдан-йилга оммавий тус олаятти. Мўътабар ташкилотлар, партия ва ҳукуматимиз раҳбарлари унинг янада оммалашиши учун ғамхўрлик килмоқда. Зеро, Наврӯз байрами чинакам меҳнат шодиёнасидир, уни табиатни эъзозлайдиган, унинг ҳуснига ҳусн қўшадиган байрамга, янгича урф-одатларни тарғиб этадиган, инсоннинг маънавий фазилатини намоён қиладиган кўриққа айлантирмоқ лозим. Бу байрам замонамизга яраша, фаровон турмушимизнинг бир кўриниши сифатида жуда катта тарбиявий аҳамиятга моликдир.

Табиатни асраш умумхалқ иши. Чунки илмий-техника тараққиёти инсоният олдига янгидан-янги муаммоларни кўндаланг қилиб қўймоқда. Олимларимиз таъкидлаб ўтишларича, яқин бир неча ўн йил ичйда Ер курамыз иқлими сезиларли тарзда ўзгариб бормоқда. Бу нарса жаҳоннинг айрим жойларига ижобий таъсир кўрсатса, бошқа жойларида, аксинча, турли техник, ташкилий ва социал масалаларни келтириб чиқаряпти. Иқлимнинг ўзгариши инсонга, унинг фаолиятига таъсир қилади. Бу таъсир турлича бўлади. Шунга ўхшаш ташвишлар Ер юзидаги одамлар бошини қотириши лозим. Одам боласи учун табиат, унинг гўзаллиги, тоза ҳавоси, тоғ ва ўрмонлари, бепоён кенгликлари, ер ости бойликлари ноёб бир неъматга айланиб бормоқда.

Инсон бу ёруғ оламга келар экан, одамларга, жамиятга ҳалол хизмат қилишни ўзининг гражданилик бурчи деб билиши керак. Улуғ ишларни қилишга қодир бўлмаган тақдирда ҳам, ниҳол экиб боғ яратган инсоннинг саховатли иши катта бойликка айланиб қолади. Боболаримиз ҳар доим таъкидлаб келишган: «Ҳовлида қуриган дарахт турса беҳосият бўлади! Ўрнига тезда ниҳол экиш керак».

Шуларни ўйлар экансан, «СССРни иқтисодий ва социал ривожлантиришнинг 1981—1985 йилларга ва 1990 йилгача бўлган даврга мўлжалланган асосий йўналишлари»даги қуйидаги сатрларга диққатнинг тортилади. «Табиатни муҳофаза қилиш яхшилансин, қишлоқ хўжалик экинзорларини сақлаш ишлари, эрозиясига қарши кураш кучайтирилсин... Иҳота дарахтзорлари кенгайтирилсин. Шаҳарлар, посёлкалар ва уларнинг атрофларида янги кўкаламзорлар вужуд-

га келтирилсин, мавжуд шундай зоналар ободонлаштирилсин». Бу — Коммунистик партиянинг табиат муҳофазасидек олижаноб ишга беқиёс эътиборининг ифодасидир. Айни вақтда бу халқимиз ўйи-фикрининг жамулжамидир. Шунинг учун ҳам, ҳар бир инсон юқоридаги вазифани амалга ошириш учун курашмоғи лозим.

Инсон ўзини ўраб олган дунё билан тўла уйғунликда ўсмоғи ва яшамоғи лозим. Табиатни мағлуб қилмасдан, аксинча унда ана шу уйғунликни топмоғи унинг қудратига қудрат қўшмоғи, ўзини табиатнинг бир зарраси деб билмоғи керак. Табиатдаги ҳар бир ўзгартиш, ҳар бир янгилик одам боласи қалбига, шуурига таъсир қилмасдан иложи йўқ. Азалдан инсон табиатнинг энг гўзал фазилатларини ўзлаштиришга, унинг улугворлигидан таълим олишга интилади. У мукамиллик, уйғунлик, гўзалликнинг олий андозасини табиатдан олади. Чунки, табиат бекаму-кўстдир, унинг тугаллигига, бир бутунлигига завол етмаслигини таъминлаш ҳар қандай кишининг бурчи. Бу унинг чинакам инсонийлигидан, тарбияланганлигидан далолат беради.

Ҳар қандай маданиятли киши борлиқ гўзалликларидан лаззатлана олиши керак. Табиатни эъзозлаш ойдин кечалардаги дарё, кўл суви жилваларини, субҳидамда эсган майин шаббодани, саҳролар сукунاتини, шабнам қўнган яйловларнинг хушбўй исларини, қийғос гуллаган мевазорлар жамолини нозик ҳис этишдан чуқур мушоҳада қилишдан бошланади. Табиатни асраш ва авайлаш ҳар бир кишининг муқаддас бурчидир.

Нон азиз, уни эъзозлаган инсон ҳам азиз

Нон! Нақадар мўътабар сўз! Унинг замирида ҳаё деган мазмун ётади. Чунки у инсоннинг яшashi учун сув ва ҳаводек зарур. Унда деҳқоннинг пешона тери ва қалб қўри, унинг меҳнатининг қадр-қиммати мужассам. Фақат деҳқон меҳнати эмас, балки унга ер қаъридан маъдан чиқараётган шахтёрни, шу маъдандан пўлат эритган металлургни, ундан комбайн ясаган

ишчининг, шу комбайнни ишлаб чиққан ва кундан-кунга такомиллаштираётган олим ва инженернинг ҳам меҳнати сингган.

Нон — тирикчилигимиз манбаи, ҳаётимизнинг зийнати, фаровонлигимиз ва қувончимизнинг асоси. «Нон — ризқ рўзимиз», «Нон — ҳамма нарсадан азиз», «Нондек азиз бўлинг, уйингиз нонга тўлсин». Халқимизнинг юрак-юрачига сингиб кетган бу сўзлар кўп нарсадан гувоҳлик беради. Нонга бунчалар меҳримиз, бунчалар эътиқодимиз нимадан ўзи? Одамзод буғдойни кашф қилиб, ундан нон тайёрлаб ейишни ўрганганига минг-минг йиллар бўлди. Буни кўпинча танамизга ўйлаб кўрмаймиз. Улуғ рус олими К. А. Тимирязев шундай деб ёзади: «Биз энг ажойиб-ғаройиб фактларга ҳам эътибор бермаймиз, чунки улар ниҳоятда оддий нарсалардир. Чиндан ҳам инсоният заковати ихтиро этган энг буюк ихтиролардан бири бўлган, ажойиб қилиб ёпилган буғдой нонини дастурхонда ушатганимизда бу ҳақда сира ўйлаб кўрганмизми?»¹¹.

Дарвоқе, ҳамирдан нон қилишни мисрликлар ўйлаб чиқарган, улардан греклар ва римликлар ўрганган. Қадимги Римда новвойхоналар қурилиб, махсус кишилар нон ёпиш билан шуғулланган. Новвойлик шу ерда касбга айланган. Бундай касбдаги кишилар ҳурмат ва эътиборга мушарраф бўлганлар. Энг яхши новвойларга ёдгорликлар ўрнатилган. Худди шундай ёдгорлик бундан икки минг йил аввал Римда ўрнатилган. Бу — ноёб ёдгорлик касб-кори новвой бўлган инсон шаънига қўйилган бўлиб, у ўзининг хуштаъм нонлари билан бутун шаҳарни боққан. Новвой тўғри, адолатли бўлиши керак эди. Ғирромлик, ёки алдоқчилик қилган новвойлар жазоланган. Уларни арқонга боғлаб, ўғирлик моли билан кўчада сазойи қилишган. Қадимги Ҳиндистонда эса жиноятчиларга нон бермай тавбасига таянтирганлар. Москва княzlари бўлса, нон сифатини бузганларга жарима солганлар.

Социал тенгсизлик жамият ҳаётида ҳукмрон бўлган даврларда ҳам нон қадрланган. Аммо нонга бўлган муносабатлар ҳам ҳар хил бўлган. Европа қироллари янги ёпилган нон есалар, бир кун олдин ёпилган нон олий табақага, икки кун олдин ёпилган нон эса дворянларга насиб қилган. Оддий меҳнаткаш оммага унинг қаттиқ бўлагин ҳам тансиқ эди.

Шу тарзда Улуғ Октябрга қадар мазлум синф бир бурда нон учун кечани кеча, кундузни кундуз демай,

силласи қуриб, тинка-мадоридан кетиб меҳнат қили келган. Атоқли шоиримиз Ғафур Ғулом «Турксиб йўларида» номли шеърида шундай ёзади:

Бу йўлар
Кўп қадим йўлар,
Беш миллион,
Ун миллион
юз миллион нафар
қуллар ва туллар.
Гарданда чўяндай қўйилган занжир,
Ерларда ҳашорат каби
Очликдан,
Зорликдан гезариб лаби,
Ожиз,
маҳкум,
хор ва бетадбир:
— Нон!— дея,
— Нон!— дея
суриниб кечмишдир.

Бугунги кундаги капитал дунёсидачи?! Аҳвол ўзгариб қолмаган. Бир бурда нон учун, тирикчилик учун ўз иззат-нафсини поймол қилинишига индамай келаётганларнинг сон-саногии йўқ; ахлатхоналарни титқилаб, ейишга арзигулик нарса қидираётган етим-есирларни ахволиччи?! Ҳар йили тўйиб овқат емасликни очликдан силласи қуриб улар жаҳаннамга раво бўлаяптилар. Бугунги кунда очликдан қалтираб юрганларнинг сони ярим миллиарддан ошиб кетади. Капитализм ҳеч қачон уларни очлик балосидан сақлаб қоломайди. Буржуа идеологларининг капитализм «роҳат-фароғат жамияти», «халқ капитализми» деган сафсаталари риёкорликдан бошқа нарса эмас.

Бугунги мўл-кўлчиликка осонликча етишган эманмиз. Оталаримиз жон олиб жон бериб ишчи-деҳқон ҳақинияти барпо этган, она-Ватан душманлари ҳужумини қайтариб, кўксини фашистлар ўқига қалқон қилиб, уларни сақлаб қолганлар. Айни вақтлар улар янги жамиятни қуришдаги машаққатли ва оғир синовларни, граждандар уруши давридаги азоб-уқубатларни, айтмайсизми? Қамалдаги Ленинградни эслайлик: очлик ва ўлим ҳақиқатини уйга кириб келарди, одамлар кўчада кетаётиб, дармон қуриб ўлиб қоларди. Болаларга эса янги йил совга бўлган ўрнига бир бурда нон бериларди. Улар учун бундан ортиқ қимматбаҳо совга бўлмасди, чунки шу бир парча нон уларга ҳаёт бағишларди. Буларни эсдан чиқариб бўлмайди, асло!

Ҳеч қачон кўнглимизга урмайдиган нон дастурхонимиз кўрки, маъмурчилигимиз рамзи. Ота-боболаримиз инсоннинг ризқу рўзи бўлган нонни қадрлаганлар. Нон ушоғи ерга тушса авайлаб териб олиб, кўзларига суртганлар. Уз фарзандларини ёшлигидан нонни ҳурмат қилишга ўргатишган. Янги туғилган чақалоқнинг ёстиқчаси тагига нондек азиз бўлсин деб кулча нон кўйишларида алоҳида ҳикмат бор — у яхши ният белгисидир. Жангга отланган ўғлон, узоқ жойларга саёҳатга кетаётган киши нонни бир четидан бир тишлам еб кетади. Бу — ой бориб, омон қайтишликни энг табаррук нон олдида иштадир.

Л. И. Брежнев ўзининг «Қўриқ» асари дебочасида «Ғалланг мўл бўлса, оғзингдан қўшиқ ҳам тушмайди» деб ёзганда нақадар ҳақ эди. «Эсдалиқлар» асарида у табаррук нон ҳақида кенг ва батафсил таъриф беради. «Онламининг ғаллага бўлган беқиёс муносабати, эъзо-зи бежиз булмаган, — деб ёзади Л. И. Брежнев. — Овқатланганимизда онамнинг қувноқ жаврашлари бир умр эсимда қолган: «Қани, болалар, овқатланиб бўлдиларингизми, энди ҳар бир ушоғини капаланглар!» Халқнинг бу доно сўзлари етишмовчилик ёки пишиқликдан эмас, балки болаларда нонга нисбатан авайлаб, айтишим мумкинки муқаддас муносабатда бўлишни тарбиялаш боисидан айтиларди.

Нонга ризқ-рўз сифатида мана шундай муносабатда бўлмай туриб, муносиб, тўла маънодаги ахлоқли киши-ни тарбиялаб бўлмайди деб ҳисоблайман. Ҳозир ошхоналарда, кафеларда ва нон дўконларида нонни эҳтиёт қилишга даъват этувчи шиорлар осиб кўядиган бўлиб қолишди. Бу фойдали, албатта. Аммо шундай даъватлар керак бўлиб қолганлиги ачинарлидир. Тежамлик болаларга гўдаклигидан, биринчи навбатда оилада ота-оналар томонидан сингдирилиши лозим». Нонни эъзозлаш борасидаги бундан ортиқ, бундан таъсирчан сўз топши қийин. Бу ерда масалага умумдавлат нуқтаи назаридан халқнинг манфаатини мўлжаллаб ёндашилган.

КПССнинг XXVI съезди хужжатларида ғалла етиштиришга алоҳида аҳамият берилади, ўн биринчи беш йилликда дон етиштиришни 233—243 миллион тоннага етказиш мўлжалланмоқда. Бундан кўриниб турибдики, ғалла етиштириш — озиқ-овқат программасининг муҳим томонидир. Зотан, нон — дунёда энг олий, энг ҳаётий неъмат. Нон элда азиз, уни эъзозлаган ин-

сон ҳам азиз. Миллион йиллар ўтар, аммо нон ҳар до
азиз бўлиб қолаверади.

Аммо, ноннинг исроф қилинаётганлигини кўри
ранжийсан, киши. «Нонни увол қилмайлик» дег
ёзувлар нон дўконлари, ошхоналарда ҳамма кўрад
ган жойда осиб қўйилган бўлса ҳам, ҳаммамиз ҳ
унга эътибор бермаймиз. Натижада қанчадан-қан
нон бурдалари овқат қолдиғига қўшилиб кетади. Э
ёмони, бу қилмишимиздан ҳеч бир иллат кўрмайм
шундай бўлиши лозимдек хотиржам кетаверамиз. Бу
далар йиғилиб-йиғилиб қанча бўлишини кўз олдим
га келтирайлик. Оддий арифметика! Агар ҳар бир ои
ҳар куни 100 грамм нон бўлагини ташлаб юборадиг
бўлса, бир йилда у 36,5 килограммни ташкил этад
Мамлакат бўйича буни ҳисобланса, бунинг учун н
шимча 1,3 миллион гектар ерга дон экиб, ундан 20
минг тонна бугдой олиш керак. Уни сақлаш учун ҳ
бири 20 минг тоннали бўлган 104 та элеватор кер
бўлади.

Мана 100 грамм нима дегани! Бунинг устига теги
мончилар, нонвойлар меҳнатини, дон ва унни ташиш
сарфланган маблағни ҳисобга оладиган бўлсак, 1
грамм — олтин килограммлардан иборатлиги кўз о
димизга келади. Биз буни тушунмай ёки бепарвол
қилиб бир бурда нонни овқат қолдиғига ташлаймиз!

Матбуотда республикамизнинг таниқли кишилар
— пахтакорлар, ишчилар, олимлар ҳамда кекса от
хонлар, новвойлар ва педагоглар ноннинг қадри
етиш, уни исроф қилмаслик тўғрисида ўзларини
юрак сўзларини билдирмоқдалар, турли таклифларин
ўртага ташламоқдалар. Улар даъватининг лўнда
шундай: биринчидан, нонни увол қилмаслик уч
бошланган ҳаракатга барча бош қўшиши керак, ён
қари бу ишга киришмаса, кўп одамлар пинагини бу
май, яна уни увол қилаверадилар; иккинчидан, новво
хоналар нон қилишнинг сифатини тубдан ўзгартири
лари керак, чунки, ҳам тотли, ҳам чиройли нонлар
нон маҳсулотлари ортиб қолмайди, шунда суви қочга
чала ишиган, дам тузи паст, дам тузи кўп нон ва бў
калар дўконларимизда ўтмай қолишига чек қўйилади
учинчидан, нон дўконларида харидорларга хизмат қ
лишни яхшилаш. нонни харидор истагига кўра кес
сотиш ҳамда ортиқча нон оладиганлар билан мурос
созлик қилмаслик лозим. Бунинг учун сотувчилар ви
донан ишлашлари керак; тўртинчидан, колхоз, совх

ва ташкилотлар раҳбарлари, қишлоқ ва маҳалла оқсоқоллари ноннинг исроф қилинишига йўл қўймасликлари, бу ишга кескин киришишлари мақсадга мувофиқ. Чунки, ана шундай обрўли ва эътиборли кишиларнинг таъсири кучлироқдир.

Тўйларда, бошқа марака-маросимларда нонлар кўп-лаб исроф бўлаётганлиги ташвишли бир ҳолдир. Дастурхонга кетма-кет нон келтириб, уни тўлдириб юбориш шарт эмас. Айримлар, «нон инсондан азиз бўлибдими?» деб исрофгарчиликни оқламоқчи бўладилар. Тўғри, инсон азиз, лекин нонни, унинг ҳар бир ушогини қадрлагани учун азиз, чунки ўз меҳнатини эмас, бошқаларнинг меҳнатини ҳам қадрлагани, ҳаётний ризқ-рўзимиз нонни эъзозлагани учун азиз. Айрим кишилар, «Ҳозир фаровонлик, ҳеч ким оч қолаётгани йўқ» деган писандаларни айтишади. Тўғри, жонажон Ватанимизда ҳеч ким оч қолаётгани йўқ. Оч қолмайди ҳам. Партия ва ҳукуватимиз бунга йўл ҳам қўймайди. Партиямиз аграр сиёсати халқимиз фаровонлигини оширишга қаратилган, олий мақсади — халқининг қоринни тўқ, уст-бошини бутун, яшашини тинч, меҳнатини шарафли қилишдан иборат. Аммо, «Еганимиз олдимизда, емаганимиз кетимизда» деб тўқликка шўхлик қилиб — нонкўрлик, нон тепкилик қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ...

Ҳатто нонни исроф қилишга йўл қўйган кишилар жиноятчи сифатида қораланади. Ўзбекистон ССР Жиноят Кодексининг 1751- моддасида, нон, ун, дон ва бошқа ғалла маҳсулотларини чорва ва парранда боқиш мақсадида дўконлардан сотиб олган кишилар жиноий жавобгарликка тортиладилар, деб қайд этилган.

Нонни ҳурмат қилишни, уни қадрлашни ёшликдан бошлаш керак. Оила, боғча, мактаб, олий ва ўрта махсус ўқув юрти — ана шу вазифани изчил ва планли равишда амалга ошириб бориши мақсадга мувофиқ. Мактабда нон ҳақида кечалар, суҳбатлар, ғаллакорлар, новвойлар билан учрашувлар ўтказилса, буғдойзорлар, новвойхоналарга экскурсиялар ташкил этилса фойдадан ҳоли бўлмас эди. Айниқса, тарбиявий соатлардан ҳам самарали фойдаланиш зарур. Оилада ҳам бу масалага диққат эътибор берилса, яхши натижа беради, чунки ота-она ибрати болага тез таъсир қилади, «бола бошдан» деб бекорга айтмайдилар.

Ёзувчилар, журналистлар пахтакор, чорвадор, пўлат қуувчи шахтёр, спортчи ва ҳоказолар ҳақида

кўп ёздилар. Чунки улар меҳнати сермашаққат ва шарафли, улар мақтовга сазовор. Аммо бизга хуштаъм юмшоқ ва чиройли нонларни тайёрлаб бераётган нонвойлар ҳақида жуда кам ёзилади. Новвойлик касбини улуглаш, уларга тасанно билдириш, бу касбга ҳавас уйғотиш — нонни қадрлашдир. Вақт-вақти билан новвойларнинг конкурсини ўтказиб туриш нур устига аъло нур бўлурди.

Қадим-қадимдан ота-боболаримиз нонга ҳурматсизлик инсон учун катта ҳақорат деб билишган. Ноннинг ушоғи ҳам нон деб, билиб уни исроф қилганни «нон кўр» деб қоралашган, нонни исроф қилган фалокатни йўлиқадди, бири икки бўлмайди, охири хору зор бўлади, деб танбеҳ бериб келишган. Шунинг учун нон исрофгарчилигига чек қўйишимиз, маънавий ва ахлоқий камолатимизга, одоб маданиятимизга соя ташлаётган бу иллатни йўқ қилишимиз лозим. Бу — ҳақмани ёшу қари, кичик ва катта, бошлиқ ва хизматчининг ахлоқий ва ватанпарварлик бурчидир. Бекор мамлакатимиз гербида буғдойнинг олтин бошоғи афшар этирилмаган, бу мамлакатимизнинг бойлиги, ерими серҳосиллиги ҳамда сахийлигининг рамзидир. Нонни қадрлайлик, чунки у ризқ-рўзимиз!

Манбалар кўрсаткичи

- ¹ Ш. Рашидов. Социалистик турмуш тарзи ва миллий онг.— «Шарқ юлдузи», 1975, 11-сон, 12—13-бетлар.
- ² Ш. Р. Рашидов. Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг Ўзбекистон Коммунистик партияси XX съездида ҳисобот доклади. «Ўзбекистон» нашриёти, 1981, 41-бет.
- ³ Н. Г. Чернишевский. Танланган адабий-танқидий мақолалар Т., Ўздавнашр, 1956, 401—402-бетлар.
- ⁴ Коммунистлар ахлоқни қандай тушунадилар. Т., Ўздавнашр, 1964 й. 136-бет.
- ⁵ Ушн китоб, 30-бет.
- ⁶ В. И. Лекин. Тула асарлар тўплами, 41-том, 345-бет.
- ⁷ Эренбург И. Люди, годы, жизнь — Собр. соч., т. 9, М., 1969, стр. 363.
- ⁸ В. Воронцов. Тафаккур гулшани. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 62-бет.
- ⁹ Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971, 276-бет.
- ¹⁰ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 25-том, 129-бет.
- ¹¹ «Тошкент оқшоми», 1981, 23 июль.
- ¹² Қаранг: Сухомлинский В. Н. Рождение гражданина. М., 1971, 189-бет.
- ¹³ Қаранг: Ақл ақдан қувват олади. Т., «Ўзбекистон» нашриёти, 1967, 13-бет.
- ¹⁴ К. Маркс, Ф. Энгельс. Из равних произведений. М., Госполитиздат, 1956, 5-бет.
- ¹⁵ Коммунистлар ахлоқни қандай тушунадилар. Т., Ўздавнашр, 1964, 135—136—138-бетлар.
- ¹⁶ В. Воронцов. Тафаккур гулшани. 332-бет.
- ¹⁷ В. Воронцов. Тафаккур гулшани. 372-бет.
- ¹⁸ В. Воронцов. Тафаккур гулшани, 399-бет.
- ¹⁹ Қаранг: Фейербах Л., Изб. философ произведения, том I, М., 1955. 468-бет.
- ²⁰ К. Маркс, Ф. Энгельс. Танланган асарлар, 3-том, 296-бет.
- ²¹ А. Қаҳҳор. Асарлар 6-том. 341-бет.
- ²² В. Воронцов. Тафаккур гулшани. 401-бет.
- ²³ А. Қаҳҳор. Асарлар, 6-том, 341-бет.
- ²⁴ Саид Аҳмад. Сайланма I-жилд. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980, 382—383-бетлар.
- ²⁵ В. Воронцов. Тафаккур гулшани. 397-бет.
- ²⁶ А. Қаҳҳор. Асарлар, 6-том. 397-бет.
- ²⁷ В. Воронцов. Тафаккур гулшани. 422-бет.

- ²⁸ В. И. Ленин. Тўла осарлар тўплами. 55- том, 348- бет.
- ²⁹ Л. И. Брежнев. Эсдаликлар. Т., 1981, 23, 24- бетлар.
- ³⁰ Л. И. Брежнев. Эсдаликлар. Т., 1981, 62- бет.
- ³¹ Уша китоб, 32- бет.
- ³² КПСС XXVI съездининг материаллари. Т., «Ўзбекистон» нашриёти, 1981 йил.
- ³³ Қаранг: «Тошкент оқшоми» 1981. 20 август.
- ³⁴ Қаранг: «Тошкент оқшоми», 1981 й. 3 июль.
- ³⁵ В. Воронцов. Тафаккур гулшани. 419- бет.
- ³⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. 31. с. 275.
- ³⁷ Маркс ва Энгельс ҳақида хотиралар. Т., Ўздавнашр. 1984—85- бетлар.
- ³⁸ В.И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 2- том. 13—14- бетлар.
- ³⁹ «Совет Ўзбекистони», 1982, 24 февраль.
- ⁴⁰ М. И. Калинин. О коммунистическом воспитании. М., 1954. с. 136.
- ⁴¹ «Ўқитувчилар газетаси», 1976 йил, 9 декабрь.
- ⁴² Шукрулло. Жавоҳирлар сандиги. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 130- бет.
- ⁴³ Шукрулло. Жавоҳирлар сандиги. 31—32- бетлар.
- ⁴⁴ Қаранг: «Еш ленинчи», 1981 й. 5 август.

Мундарижа

Кириш	3
Турмуш маданияти — ҳаёт зийнати	11
Инсон гўзаллиги қимада?	17
Одоб маданияти	21
Ақл ва ҳиссиёт бирлиги (эстетик дид ҳақида)	27
Гашқи қиёфа ҳақида	33
Яхши одат — яхши фазилат	37
Яхши фазилат — инсон кўрки	39
Инсон қадр-қиммати ҳақида	44
Самимийлик, тўғрилиқ, вазминлик ҳақида	49
Камтарга камол — манманга завол	56
Хушмуомалалиқ	62
Бир оғиз ширин сўз	66
Тилга эътибор — элга эътибор	68
Муҳаббат, тўй, оила	71
Муҳаббат-ла мунаввар олам	71
Тўйлар муборак	76
Оила гўзаллиги	82
ёлларни эъзозлайлик	92
галарни асрангиз	96
Она-Ватан туйғуси	101
Ота-она масъулияти	105
Дўст билан обод уйинг	112
Коллективга янги одам келди	117
Мезбонлар ва меҳмонлар	126
Уйингизга меҳмон келди	127
Меҳмонлар	131
Совга — бу эътибор	134
Кийинишда ҳам кийиниш бор	139
Овқатланишни ҳам билиш керак	143
Ҳамоат орасида ўзни тута билиш	148
Кўчада ўзни тута билиш	153
Она-табиатни асрайлик	155
Дон азиз, уни эъзозлаган инсон ҳам азиз	164
Хулоса	171
Манбалар кўрсаткичи	173

*Эркин Юсупов,
Фазылжан Исмаилов*

КУЛЬТУРА ПОВЕДЕНИЯ

На узбекском языке

Издательство «Узбекистан» — 1983
З-700129, Ташкент, Навои, 30.

Редактор *М. Гаффорова*
Рисунгчи *Г. Жарков*
Бадний редактор *О. Соибназаров*
Техредактор *А. Горшкова*
Корректор *М. Содиқова*

ИБ № 2771

Теришга берилди 28. 12 1982 й. Босишга рухсат этилди 13. 05. 1983 й. Р-18433. Формати 84×108¹/₃₂. № 1 босма қоғозга «Школьная» гарнитурда юқори босма усулида босилди. Шартли бос. л. 9,24. Шартли кр-отт. 9,45. Нашр л. 9,71. Тиражи 20 000. Заказ № 63. Баҳоси 50 т

«Узбекистон» нашриёти. З-700129, Тошкент,
Навоий, 30. Нашр № 286—82.

Узбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети 10шк
«Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирла масинниг 2-босмахонасида босилди 702'
«—» шакли Самарканд кўчаси.